

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (525)
листопад–грудень
2015

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №9 від 24.11.2015 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2457
Підписано до друку 25.12.2015 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 455-91-52
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Скржинська М.В. Захист території Ольвії та Херсонеса в V–I ст. до н.е.	4
Котляр М.Ф. Соціальна структура давньоруського суспільства	13
Гарасимчук М.Є. (Львів). Посаг, віно та «внесення» у шлюбній практиці мешканців Самбірської економії першої третини XVII ст. (на підставі записів до замкової книги від 1614–1632 рр.)	29
Серов Д.О. (Новосибірськ, Російська Федерація), Таїрова-Яковлева Т.Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Смерть П.Полуботка в Петербурзі: як це сталося й що саме планував Петро I	48
Бовгиря А.М. Самозванство в Україні XVII–XVIII ст.	58
Федорова Л.Д. Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи в Києві	69
Беднарєк Є. (Лодзь, Польща). Радянська диверсійно-розвідувальна група «Арсенал» та її діяльність на польських землях (жовтень 1944 – січень 1945 рр.)	89

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Люта Т.Ю. Земельна власність і статус Братського Богоявленського монастиря/колегії (до 400-ліття заснування Київського братства та школи)	106
Осіпян О.Л. Соціальна циркуляція минулого й історичні уявлення на мікрорівні: вигадане військове співробітництво вірмен із татарами на службі у князя Лева Даниловича в «Потрійному Львові» Ю.Б.Зиморовича (1660-ті рр.)	131
Литвинова Т.Ф. (Дніпропетровськ). Роздуми над «малою українською трилогією» Д.Бовуа	154

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Віднянський С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) (<i>закінчення</i>)	175
--	-----

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Крупницький Б.Д. Дещо про історичну Немезиду (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	195
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Польща – нарис історії (С.В.Кульчицький)	211
Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кіннотної військової школи ім. Будьонного (1850-і – 1930-і рр.) (Т.В.Чухліб)	219

ХРОНІКА

Волощук М.М. (Івано-Франківськ). VI Міжнародна наукова конференція в рамках проекту “Colloquia Russica” «Русь і терени латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)»	224
Станіславський В.В. Семінар з історії Криму: перший рік роботи (засідання 2015 р.)	226

IN MEMORIAM

Грабовецький Володимир Васильович	232
Наукова література , видана Інститутом історії України НАНУ в 2014 р. ...	234
Алфавітний покажчик матеріалів , надрукованих у журналі в 2015 р.	237

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше 30 стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжниця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 44 (477) «5–1 ст. до н.е.»

М.В.СКРЖИНСЬКА *

ЗАХИСТ ТЕРИТОРІЇ ОЛЬВІЇ ТА ХЕРСОНЕСА В V–I ст. до н.е.

Простежено схожість і різницю методів боротьби греків зі скіфами й іншими племенами, що зазіхали на території античних Ольвії та Херсонеса, двох сусідніх грецьких колоній у Північному Причорномор'ї. Виявлено причину невдачі облоги Ольвії македонським полководцем Зопіріоном. З'ясовано, чому Херсонес, на відміну від Ольвії, не зміг відкупитися грішми й дарунками від загрози нападу скіфів, які жили на Таврійському півострові.

Ключові слова: античність, Північне Причорномор'я, греки, скіфи, похід Зопіріона, Понтійське царство.

Ольвія і Херсонес, дві грецьких колонії на північних берегах Чорного моря, постійно підтримували дружні відносини, про що свідчать написи, які збереглися. Наприклад, почесні декрети на честь херсонеситів Аполлонія і його синів, котрі надавали Ольвійській державі матеріальну підтримку в III ст. до н.е. (НО, 28), або запрошення ольвіополіта Нікерата як третейського судді, щоб розв'язати суперечку між громадянами Херсонеса, котра сталася в II ст. до н.е. (IOSPE I². 34; див. також НО. 26 та IOSPE I². 345). Деякі вчені висловлювали припущення щодо воєнного зіткнення Ольвії з Херсонесом у Північно-Східному Криму, де на початку IV ст. до н.е. ольвіополіти начебто почали освоювати нові землі. Однак дослідження археологів останніх років не підтверджують припущення того, що на заході Таврійського півострова частину поселень заснували вихідці з Нижнього Побужжя, а руйнування сільських садіб тепер не пов'язують з воєнним конфліктом двох сусідніх грецьких колоній, бо дружні зв'язки між ними не переривались¹.

Майже весь час свого існування Ольвія і Херсонес змушені були захищатися від своїх войовничих сусідів і племен, які приходили до Північного Причорномор'я зі Сходу і Заходу. Форми захисту багато в чому були схожими, але через різне географічне розташування та інші причини вони мали власні особливості.

* Скржинська Марина Володимирівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: kij@bk.ru

¹ Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. – К., 2005. – С.105–109.

Відомості щодо захисту територій Ольвії й Херсонеса складаються зі звіток матеріальних, епіграфічних і писемних джерел. До числа перших відносяться знахідки зброї, залишки захисних споруд і сліди пожеж та руйнувань. Вони свідчать про існування війська у грецьких колоністів, захисних стін і башт, про збройні зіткнення з противником. Про те, хто були вороги і якими, не завжди воєнними діями греки оберігали свої поліси, свідчили епіграфічні й писемні пам'ятки.

Найдавніша серед них «Історія» Геродота, в якій записана ольвійська новела про скіфського царя Скіла, котрий правив у середині V ст. до н.е. Він неодноразово розміщував своє військо у передмісті Ольвії, а сам на якийсь час прямував до міста, оточеного стінами і баштами. Там він без відома співвітчизників вів грецький спосіб життя: ходив не в національному, а в грецькому одязі, збудував гарний дім, мав дружину гречанку і став шанувати грецьких богів. Один ольвіополіт, переслідуючи якісь свої цілі, провів кількох скіфів на башту, звідкіля вони побачили на власні очі, як їх цар бере участь у процесії шаленої юрби городян, шанувальників Діоніса (Her. IV, 79). Таким чином, нині відомо, що Ольвія захищала свою територію оборонними спорудами вже в V ст. до н.е. Крім того, з великою мірою ймовірності можна думати, що Скіл брав у ольвіополітів кошти для розкішного життя за грецьким зразком, а у випадку відмови цар міг загрожувати нападом скіфського війська, яке стояло біля стін міста.

Ольвійська історична новела, записана Геродотом, в поєднанні з інтерпретацією археологічних джерел послужили підставою частині дослідників говорити про те, що в середині V ст. до н.е. скіфи встановили постійний економічний контроль над Ольвією². Однак при ближчому розгляді джерел ані археологічні пам'ятки, ані монети, що нібито свідчать про скіфський протекторат, ані аналіз тексту батька історії не підтверджують цієї гіпотези. Ґрунтовний аналіз припущення щодо скіфського протекторату і докази його помилковості наведені в колективній монографії «Ольвія», написаній співробітниками античного відділу Інституту археології НАН України³. Результати археологічних досліджень в основному свідчать про мирні контакти із сусідами, а з розповіді Геродота можна зробити висновок, що в окремих випадках ольвіополіти дійсно робили скіфським правителям грошові або інші дарунки.

У V ст. до н.е. херсонесити, так само, як і ольвіополіти, також почали зводити оборонні споруди. Вони не лише оточували місто, а й захищали найдавніші сільськогосподарські угіддя колоністів на Маячному півострові. Адже, на відміну від Нижнього Побужжя, де численні поселення й міста Ольвія і Борисфен зайняли землі, що раніше нікому не належали, херсонесити витіснили таврів з плодючого Маячного півострова і нажили ворогів на найранішому етапі колонізації. Про піратські напади таврів на греків уже в V ст. до н.е. відомо з «Історії» Геродота (Her. IV, 103). Тому Херсонесові доводилось вже у

² Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – К., 1988. – С.49–50; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.104–107.

³ Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С.151–154.

класичний період захищатися стінами і баштами не лише з боку суходолу, а й з боку моря⁴.

Джерела свідчать про те, що з часу заснування цих колоній Ольвія та Херсонес успішно і самостійно долали загрози з боку сусідів, а Ольвія змогла навіть витримати облогу македонського війська. Наступні три століття виявилися набагато складнішими і навіть трагічними для Ольвії. Цю добу в науковій літературі називають еллінізмом, що починається з часу після смерті Олександра Македонського в 323 р. до н.е., коли при розпаді його імперії утворилося кілька великих держав. Кінець настав у 30 р. до н.е., коли Рим підкорив своїй владі Птоломейівський Єгипет, останню велику з тих держав.

Початок елліністичної доби ознаменувався періодом найвищого розквіту Ольвійської та Херсонеської держав, що посіли тоді найбільшу територію за увесь час їх існування. Кордони херсонеської хори, яка раніше займала лише Гераклеїський півострів, просунулись далеко західним узбережжям Таврії. У другій половині IV ст. до н.е. Херсонес включив до свого складу Калос Лімен і раніше незалежну іонійську колонію Керкінітиду, що все частіше зазнавала загрози нападу скіфів. Об'єднання під егідою Херсонеса сталося мирним шляхом, певно, на ґрунті обоюдної угоди, в якій закріплювались спільність території, законів, громадянства, порядок обирання магістратів та ін.⁵ Це підтверджується словами присяги громадян, котрі зобов'язувались однаково захищати Херсонес, Керкінітиду, Калос Лімен та інші укріплені пункти (IOSPE I². 401). Про це також свідчать тогочасні написи, в яких ідеться про те, як херсонесити відвойовували у скіфів ці захоплені варварами міста, тобто повертали свої давні володіння.

На Тарханкутському півострові, що став північною окраїною херсонеських володінь, греки будували монументальні споруди з бойовими баштами; подібні споруди з'явилися і поблизу Херсонеса, на Гераклеїському півострові. Одні з них стояли ізольовано, інші об'єднувались у блоки по три – чотири баштових споруди, які утворювали міцні оборонні вузли⁶. Їх спорудження, що вимагало немалих витрат, вказує на наявність постійної зовнішньої загрози, а сліди руйнувань на подібних садибах свідчать про те, що варварам у ряді випадків вдавалося долати укріплення⁷. Адже грабунки стали головним джерелом добробуту кочовиків.

Про зростання воєнної загрози Ольвії з боку скіфів у IV ст. до н.е. красномовно свідчать написи про зведення оборонних стін і башт. В одному віршованому написі йдеться, що Еврисиній спорудив за власні кошти башту і присвятив її Зевсу Визволителю, а з іншого напису того століття дізнаємося про комісію з п'яти будівничих, котрі опікувались ремонтом стіни й башт⁸. Тому можна зробити висновок, що ці споруди могли постраждати від нападів ворогів, а попередня система оборони потребувала розширення.

⁴ Херсонес Таврический... – С.72, 77, 82.

⁵ Кутайсов В.А. Керкинитиды в античную эпоху. – К., 2004. – С.114.

⁶ Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, культура. – Москва, 1990. – С.328–330.

⁷ Херсонес Таврический ... – С.210.

⁸ Виноградов Ю.Г. Политическая история... – С.138–139.

Ремонт і будівництво нових оборонних споруд Ольвія проводила аж до початку I ст. до н.е., про що свідчать кілька написів (IOSPE I². 32, 179, 183)⁹. Це підтверджується також архітектурними залишками, за якими можна зробити висновок, що ольвійські стіни мали висоту 8–10 м, а башти – близько 12 м. За такими стінами ховались навіть найбільші міські храми, що сягали висоти 11 м, і, певна річ, житлові будинки, більшість яких була одноповерховими і не перевищували у висоту 5–6 м¹⁰. За стінами міста укривалось й сільське населення округи Ольвії. На її хорі знайдені укріплені садиби, але в набагато меншій кількості, ніж на території Херсонеської держави¹¹. Сліди руйнування сільських поселень еліністичного часу багато разів виявлялись археологами, котрі встановили, що велика хора Ольвії перестала існувати на середину III ст. до н.е.¹²

В останню третину IV ст. до н.е. Ольвії довелось захищатись не лише від сусідів. Макробій у свою працю «Сатурналії» (I, 11, 33) включив різноманітні факти з втрачених тепер творів древніх письменників. Серед прикладів доблесті рабів, котрі одержавши звільнення, мужньо захищали країну від неприятелів, Макробій коротко описав осаду Ольвії Зопіріоном у 330 р. до н.е. Цей полководець з числа воєначальників Олександра Македонського намагався виконати план царя, який бажав, серед інших земель підкорити області, населені гетами і скіфами. Його військо оточило Ольвію, але її жителі змогли витримати облогу, тому що збільшили число захисників міста, дарувавши свободу рабам. Ольвіюполіти також наділили правами громадянства іноземців, котрі мешкали в місті, а багатьом полегшили їх тяжкі боргові зобов'язання.

Зіставивши ці свідчення з матеріалами археологічних розкопок, можна з упевненістю говорити про те, що місто не було здобуте ворогом, та поселення на хорі дуже постраждали, що завдало сильної шкоди державі¹³. Водночас незрозуміло, як невелика Ольвія змогла протистояти македонському війську, яке налічувало, за словами Юстіна (XII, 16), 30 000 воїнів.

В античній літературі не збереглося відомостей про те, чому Зопіріону знадобилося захопити Ольвію, і чи воював він з іншими грецькими полісами в Північному Причорномор'ї. На це питання немає відповіді й у працях сучасних дослідників. Мені видається можливим уявити такий план Зопіріона. Він намагався зробити Ольвію своїм головним опорним пунктом у поході на Скіфію. Адже в уяві греків Ольвія знаходилась у центрі південного кордону Скіфії (Her. IV, 17), а, головне, поблизу цього міста зливались Гіпаніс і Борисфен, дві найбільші скіфські річки. По них можна було б проникнути вглиб країни на кораблях, про які згадується в повідомленнях про походи Зопіріона.

⁹ Крапивина В.В., Диотроптов П.Д. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // Вестник древней истории. – 2005. – №1. – С.68.

¹⁰ Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К., 1993. – С.108–110 (рис.66, 67, 69, 72).

¹¹ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С.124.

¹² Ольвия... – С.221.

¹³ Отрешко В.М., Буйских С.Б. Основные этапы развития сельской округа Ольвии доримского времени // Ольвийские древности. – К., 2009. – С.140.

Освічені сучасники Зопіріона і сам полководець добре пам'ятали розповіді Геродота й інших письменників про невдалий похід царя Дарія на скіфів кінця IV ст. до н.е. Персидське військо тоді рухалось суходолом від Гелеспонта, переправилося через Істр і на всьому дальшому довгому шляху не мало можливості дати генеральну битву, тому що кочові скіфи весь час відступали, заманюючи противника вглиб країни, при цьому на шляху персів вони спалювали всю рослинність і засипали колодязі й інші джерела води. Тому виснажене військо, вичерпавши запаси продовольства і води, змушене було залишити, здавалось, завойовані землі. Цей невдалий досвід покорення Скіфії примусив Зопіріона вибрати іншу тактику проникнення на землі войовничих племен Північного Причорномор'я. Полководець вирішив відправитися до Скіфії морем, зробивши своїм оплотом Ольвію, розмістити там своє військо і висилати військові загопи по річках вглиб країни, маючи надійний тил за укріпленнями міста.

Мабуть, Зопіріон послав до Ольвії на кораблях лише частину свого війська і через послів виклав ольвіюполітам свій план. Загрожуючи військовою силою, він бажав примусити місто змиритися з відведеною йому долею: там треба було розташувати македонське військо, а городянам визнати себе васалами македонського царя. Проте ольвіюполіти не побажали прийняти умови Зопіріона і стали противитися. Вони тримали оборону за стінами і баштами міста, а його не захищену укріпленнями частину біля річки обороняли від ворога військові кораблі, про існування яких відомо з більш пізнього за часом декрету Антестерія. Цей багатий ольвіюполіт у третій чверті III ст. до н.е. за власний рахунок відремонтував військові судна і збудував новий військовий корабель¹⁴. Дізнавшись про неможливість заволодіти Ольвією при допомозі надісланого ним військового контингенту, Зопіріон на кораблях попрямував до непокірного міста з усім своїм військом. Напевно, тоді армія разом зі своїм полководцем потонула під час шторму; про їх загибель у морі згадували Юстин і Курцій (Just. II, 3, 4; Curt. X, 1, 44). Тому був втрачений сенс подальшої облоги Ольвії, і ворог відступив.

Звільнення рабів і прощення боргів, напевно, було пов'язане не лише з недостатньою кількістю ольвійських воїнів. Це робило лояльними ті шари населення, що сподівалися на можливу зміну своєї участі з приходом македонян і могли навіть виявитися зрадниками, які сприяли ворогові. Відомо, що до таких заходів вдавалися під час небезпеки й інші грецькі поліси. Приклади цього з історії Афін і Спарти наводить Макробій.

Протягом свого існування Ольвії доводилося постійно захищатись від нападів різних варварських племен. І знову, як відомо з декрету Протогена (IOSPE I². 32), вживалися заходи до списання чи відстрочки боргів громадян. У другій половині III ст. до н.е. ольвіюполіти часто захищали територію своєї держави не військовими засобами, а платою за недоторканість великими грошовими сумами і дарунками, що їх посли передавали вождям і знаті різних племен, які загрожували полісу; про це згадано в декреті Протогена. Зокрема, там ідеться про те, що ольвійські посли везли із собою гроші й коштовні дарунки.

¹⁴ *Отрешко В.М., Буйських С.Б.* Основные этапы развития сельской округи Ольвии доримского времени. – С.140.

При цьому в їх кількості не можна було помилитися, щоб не викликати гнів місцевого царька, як це сталося під час посольства Протогена й Аристократа до Сайтафарна. Вони привезли 900 золотих і подарунки, які видалися надто скромними. Розгніваний цар виступив у похід на Ольвію, тому його довелося ублажати новою, більшою даниною.

Военний флот успішно захищав Ольвію від нападів ворогів з боку річки. Він вистояв у битві з кораблями Зопіріона і відбивав набіги варварів, у яких не було справжніх воєнних суден. Про те, як виглядали ольвійські бойові кораблі з таранами на носі, відомо за графічними малюнками з різних міст Північного Причорномор'я¹⁵. Під час бою вони маневрували за допомогою гребців на веслах, а в походах користувались парусами.

Взимку на кілька місяців лід сковував Гіпаніс і тоді піше військо ворога могло наступати на місто з незахищеної стінами і баштами річкової сторони. Такі напади на Ольвію варвари стали практикувати в елліністичні часи, коли набіги здійснювали не лише найближчі сусіди. У середині III ст. до н.е. племена кельтів, просуваючись на схід, розорили поселення на ольвійській хорі на правому березі Гіпаніса, сліди цього руйнування виявлені археологами¹⁶. У декреті Протогена зазначено, що ольвіополіти дізналися про об'єднання галатів і скіфів для нападу на місто взимку. У другій половині III ст. до н.е. подібні дії варварів примушували ольвіополітів шукати кошти для будівництва оборонних споруд уздовж річки.

У кінці II ст. до н.е. з метою захисту територій Ольвії й Херсонеса від ворога ольвіополіти звертаються за допомогою до царя Понта Мітрідата Євпатора. Він охоче дав їм воїнів, розмістив у місті свою залозу, що захищала Ольвію від набігів варварів. Так цар одержав можливість використовувати це місто як форпост у боротьбі з Римом¹⁷.

Свідчення про відносини Ольвії з Понтійським царством містяться у двох написах. Перший відноситься до початкового періоду зв'язків між цими державами на межі II–I ст. до н.е. (IOSPE I². 35). Тоді на кораблі з південного берега Понта були довезені провіант, гроші, зброя, а також поповнення для загону лучників, які були на службі в Мітрідата і послані ним до Ольвії¹⁸. В іншому написі йдеться про те, що в 78 р. до н.е. було здійснено ремонт або будівництво нової частини міської стіни за розпорядженням намісника царя Мітрідата. Згадка про намісника свідчить, що Ольвія в перші десятиліття I ст. до н.е. входила до складу Понтійського царства, її суверенітет був суттєво обмежений, а місто управлялось надісланим стратегом понтійського царя¹⁹.

У II ст. до н.е. скіфи посилили натиск не лише на сільськогосподарську округу Херсонеса, а й почали загрожувати самій столиці. На відміну від Ольвії, херсонесити не мали можливості відкупитися від скіфів, тому що в

¹⁵ Петерс Б.Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва, 1982. – Рис.1–5.

¹⁶ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – С.101.

¹⁷ Жебелев С.А. Северное Причерноморье. – Москва; Ленинград, 1953. – С.2–85.

¹⁸ Виноградов Ю.Г. Политическая история... – С.253–256.

¹⁹ Крапивина В.В., Диотроптов П.Д. Надпись наместника... – С.67–73.

тих були інші цілі у війнах з еллінами. Племена, які нападали на Ольвію, прагнули завладіти лише багатствами й різними матеріальними предметами, але в їхні цілі не входило загарбання земель. Скіфи ж, що населяли степи Таврії, в елліністичну добу перебували на іншій стадії суспільного розвитку. На межі III–II ст. до н.е. вони переходили від кочового до осілого способу життя, за якого багато з них ставали землеробами²⁰. Для цього їм були потрібні плодючі землі, а такі, готові для вирощування різних культур, знаходились у Херсонесській державі. Регулярні напади скіфів на хору Херсонеса почалися на початку III ст. до н.е., про що свідчать знайдені археологами сліди руйнувань одних сільських садіб і укріплення оборонних споруд на інших грецьких поселеннях²¹.

Херсонесити, які раніше самостійно відбивали напади таврів і скіфів, почали часто зазнавати поразок, а тому шукають союзників у протистоянні з воєвничими сусідами. Греки знайшли їх у сарматах, давніх ворогах скіфів, а також уклали угоду про взаємодопомогу з Понтійським царством на південному березі Чорного моря, що набирало все більшої сили.

З одного напису, частково збереженого часом (IOSPE I². 402), відомо, що в 179 р. Херсонес уклав договір з понтійським царем Фарнаком. У тексті йшлося про зобов'язання понтійської влади надавати йому допомогу під час нападів варварів²². У нас немає жодних відомостей про те, як виконувався цей договір, і якою саме була допомога Херсонеса. Але судячи з того, що скіфи успішно займали все нові землі дальньої херсонеської хори, допомога Понта не була особливо ефективною.

Свідчення допомоги сарматів херсонеситам є розділ з «Воєнних хитрощів» Поліена (V, 56), де розповідається про розгром скіфів загоном сарматської цариці Амаги. Поліен запозичив з невідомого нам джерела переповідання херсонеської історичної новели, в якій мовиться, як воєвничча сарматська цариця позбавила Херсонес від загрози підкорення скіфам. Імовірно, на прохання херсонеситів Амага із загоном у кількості 120 воїнів надзвичайно швидко, маючи підмінних коней, пододала за одну добу 1200 стадіїв і з'явилася біля палацу скіфського царя, котрий не підозрював можливого нападу. Завдяки несподіваному набігові сармати змогли винищити сторожу, самого царя та його оточення. Скіфи повірили, що з Амагою прийшло чимале військо, тому цариця легко добилася повернення херсонеситам відвойованої у них частини країни, а також вручила владу синові вбитого нею скіфського царя, котрий дав обіцянку не нападати на сусідніх еллінів і варварів.

Сучасні вчені визнають, що в цій херсонеській новелі відбилися відомі з інших джерел короткі відомості про союзницькі стосунки Херсонеса із сарматськими правителями на межі III–II ст. до н.е. (Polyb. XXV. 2, 12)²³. Однак допомога сарматів була нетривалою. Тому що в кінці II ст. до н.е. значна їх частина,

²⁰ Пуздровский А.Е. Очерк этносоциальной истории Крымской Скифии во II в. до н.э. – III в. н.э. // Вестник древней истории. – 1999. – №4. – С.109–110.

²¹ Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. – Москва, 1986. – С.143, 155–156.

²² Там же. – С.211–213.

²³ Херсонес Таврический... – С.236.

яка звалася роксоланами, стала союзниками скіфів і разом з ними, як відомо з декрету Діофанта, брала участь у походах на Херсонес (IOSPE I². 352).

На середину II ст. до н.е. скіфи відібрали у Херсонеса територію північно-західного Криму, зруйнували тамтешні поселення і садиби, а на їх місці вибудували власні фортеці²⁴. Захопивши дальню хору Херсонеса, варвари почали загрожувати столиці держави і нападати на її ближню округу, що підтверджується знайденими археологами слідами загибелі садиб на Гераклеїському і Маячному півостровах²⁵. У цей час мешканці деяких сільськогосподарських поселень залишили свої садиби, розуміючи, що вони не зможуть протистояти скіфським набігам²⁶. Із декрету на честь Діофанта відомо, що скіфське військо підступило до стін міста. Археологічні розкопки свідчать, що тоді містяни спішно зміцнювали оборонні споруди і через труднощі підвозу будівельних матеріалів використовували кам'яні надгробки IV–III ст. до н.е., що знаходились на найближчій до стін ділянці міського некрополя²⁷.

У кінці II ст. до н.е. понтійський цар зіграв вирішальну роль у звільненні Херсонеса від скіфської загрози. Завдяки знахідці великого напису з текстом почесного декрету Діофанта стало відомо, що херсонесити знову звернулися за допомогою до понтійського царя, яким тоді був ще молодий Мітрідат VI Євпатор. Завдяки переговорам були вироблені умови, на яких цар погодився послати своє військо битися зі скіфами. Херсонес зобов'язався увійти до складу Понтійського царства на правах автономного поліса і на постійній основі розмістити в себе гарнізон понтійського війська²⁸. Переговори, які завершилися взаємовигідною угодою, вів присланий Мітрідатом посол, на честь успішної діяльності якого херсонесити видали почесний декрет. У ньому йшлося про даруванні послу прав громадянства і низки привілеїв, що поширювались і на його нащадків (IOSPE I². 349)²⁹.

У 113 р. до н.е., виконуючи умову договору, на допомогу херсонеситам прибуло понтійське військо Діофанта, щоб відбити наступ скіфів на чолі з царем Палаком, який підступав уже до стін Херсонеса. Понтійський полководець здобув перемогу над скіфами і таврами, що їм допомагали. Для забезпечення безпеки міста Діофант збудував фортецю, названу Євпаторією на честь царя Мітрідата Євпатора (Strab. VII, 3, 7). Вона була розташована в околицях сучасної Балаклави і стала форпостом у боротьбі з таврами, союзниками скіфів³⁰.

По тому, як Херсонес опинився в безпеці, Діофант через якийсь час здійснив переможний похід проти скіфів, заволодівши їх фортецями Хабеї й Неаполь. Скіфи визнали владу понтійського царя. Однак уже через рік вони відмовилися від своїх обіцянок, уклали союз із сарматським племенем роксоланів і почали загрожувати Херсонесу. Тому Мітрідат знову послав у Тавріку

²⁴ Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. – Ленинград, 1978. – С.131.

²⁵ Там же. – С.133; Кругликова И.Е. Земельные наделы херсонеситов на Гераклеїском полуострове // Краткие сообщения Института археологии. – Вып.168. – Москва, 1981. – С.11–15.

²⁶ Сапрыкин С.Ю. – Гераклея Понтийская... – С.214.

²⁷ Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым... – С.131; Античная скульптура Херсонеса. – К., 1976. – №161, 164, 166, 167, 179, 189, 191.

²⁸ Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская... – С.213.

²⁹ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1973. – С.13–17.

³⁰ Херсонес Таврический... – С.248–255.

військо на чолі з Діофантом. Він і цього разу став переможцем у генеральній битві з військом скіфського царя. Як сказано в декреті на честь Діофанта, зі скіфських піхотинців майже ніхто не вцілів, а серед вершників пощастило врятуватися лише небагатьом. Далі понтійські та херсонеські воїни завладіли скіфськими фортецями, Скіфія знову стала васально залежною від Мітрідата. Це забезпечило безпеку херсонеситів аж до втрати могутності державою понтійського царя, переможеного римлянами в 63 р. до н.е., коли він завершив життя самогубством.

Після поразки Мітрідата Ольвія в межах 70–60-х рр. до н.е. вже ніколи не змогла знайти сильного захисника і в середині I ст. до н.е. була повністю розорена кількома набігами гетів. За словами Діона Хрисостома (Or.XXVI, 4), життя в місті надовго перервалось і відновилося лише в I ст. н.е. Так трагічно завершився елліністичний період мілетської колонії на північній окраїні ойкумени.

Втрата могутності Понтійським царством не настільки серйозно відбилася на долі Херсонеса, що вже в середині I ст. до н.е. зумів заручитися підтримкою Римської імперії. Римляни зробили Херсонес своїм головним опорним пунктом у Північному Причорномор'ї, розмістили там постійну військову залогу і захищали місто від варварів аж до другої половини III ст. н.е.

Скорочення

НО – «Надписи Ольвии»

IOSPE I² – *Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916*

In this work author traced the similarity and difference of struggle methods between Greeks with Scythians and other tribes, which encroached the areas of antique Olbia and Chersonesus (two neighbouring Greek colonies on the Northern Black Sea Coast). The reason of unsuccessful Olbia siege by Macedonian commander Zopyrion is revealed. In addition, in the article covered the cause why Chersonesus, unlike Olbia, could not buy off from threat of attack of Scythians that lived at the Tauride peninsula.

Keywords: *antiquity, Northern Black Sea Coast, Greeks, Scythians, Zopyrion's campaign, Kingdom of Pontus.*

М.Ф.Котляр*

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджено структуру давньоруського суспільства ІХ–ХІІІ ст., його багатокладність, існування в ньому залишків рабовласницького ладу, реліктів ладу родоплемінного та ін. Розглянуто еволюцію суспільства протягом усієї доби існування Давньоруської держави.

Ключові слова: Русь, держава, челядь, колодники, смерди, мужі, бояри, дружинники, князь.

Спільнота Давньої Русі ІХ–ХІІІ ст. постає на сторінках джерел, головним чином літописних, соціально неоднорідною, у ній співіснували то два, а то й три уклади. Так було майже всюди в Європі. На уламках Римської імперії жили варвари, суспільний лад яких був родоплемінним при наявності общинних стосунків. Існували й рештки рабовласницького ладу. Сусідська громада середньовіччя була кроком уперед у порівнянні з первісногородовою общиною давніх часів. Релікти рабовласництва простежуються в давньоруських писемних пам'ятках, починаючи з ХІ ст.

Зважаючи на обмеженість свідчень вітчизняних джерел щодо давньоруського суспільства, спробую стисло відтворити його історію.

Челядь. На Русі здавна існувало патріархальне рабство, пережиток родоплемінного ладу. Челядь не брала участі у суспільному житті. Звичайно її не садовили на землю, а використовували в хатньому господарстві, а також для охорони вільних людей, бояр і заможних городян. Поняття «челядин» вперше з'являється в літопису під 912 р., у тексті договору Олега з візантійцями: «Аще украден будеть челядинъ рускый, или ускочить или по нужи продан будеть, и жаловати начнутъ Русь да покажетъ ся таковое о челядине...»¹. Із тексту зрозуміло, що челядинів на Русі було чимало, вони виглядали в очах літописця буденним явищем. Так само в угоді Русі з Візантією 944 р. читаємо: «Игорь же, утвердивъ миръ с Грѣки, отпусти слы, одарив скорою, и челядью и воскомъ»². Як замітник грошей, срібла, золота й цінностей челядь виступає у розповіді про відвідини княгині Ольги послами візантійського імператора (літописець відносить подію до 955 р.)³.

Термін «челядь» досі викликає суперечки в середовищі істориків. Б.Д.Греков надавав йому широкого значення, зауваживши, що в угодах Русі

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: kij@bk.ru

¹ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С.Лихачева. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.19.

² Там же. – С.26.

³ Там же. – С.30.

з греками слово «челядин» означало не лише рабів. Можливо, так називали слуг, котрі супроводжували своїх панів у далеких подорожах, серед них бували і раби. Челядь, здається, нерабського стану виступає в «Повчанні» Володимира Мономаха, коли князь розповідає про свій наїзд на мінського князя Гліба: «Изьѣхдохом городъ, и не оставихом у него ни челядина, ни скотинь»⁴. На думку Б.Грекова, челяддю у слов'ян називали також хатню прислугу, двірню та захоплених у полон під час нескінченних феодальних війн. Учений уважав, що термін «челядь» у «Правді Руській» охоплював різновиди панської двірні, котра вийшла з патріархальної familia⁵. Поняття «челядь» згадується в пам'ятках давньоруської писемності в XII і навіть у XIII ст. У розпалі феодальних війн доби роздробленості челядь виступає в літописах як головний товар, що його князі захоплювали один в одного, а також як еквівалент вартості. В 1159 р., під час війни між Мстиславичами і Давидовичами, «Мьстиславъ [Ізяславич] же зая товара много Изяславли [Ізяслава Давидовича] дружини, злота и серебра, и челяди, и коний, и скота»⁶.

Колодники, військовополонені неодноразово трапляються на літописних сторінках з кінця X ст. Пригадаймо запозичену Нестором, мабуть, з воїнського епосу напівлегендарну історію: «Иде Володимеръ на Болгары съ Добрынею, съ уемъ своим, [...] и победи болгары. Рече Добрыня Володимеру: “Съглядахъ колодникъ, и суть вси в сапозѣх. Симъ дани намъ не даяти, поидемъ искази лапотниковъ”»⁷. Літописи згадують колодників упродовж XII і більшої частини XIII ст. Бо полонених перетворювали на челядь у перебігу нескінченних війн доби удільної роздробленості. В кінці київського князювання Ізяслава Мстиславича (1154 р.) він зав'язав контакти із галицьким государем Ярославом Володимировичем. Зустрівшись із ним на полі битви, київський володар опинився у скрутному становищі. Його дружина була нечисленною, а дружинники перед цим захопили багато полонених («боле бо бяшетъ колодникъ его дружинъ»), що позбавило її рухливості й бойових якостей. Ізяславу довелося повернутись до Києва⁸. У багатьох випадках літописці називають разом і колодників і челядь. Під час війни поміж Ростиславичами й Андрієм Боголюбським, якого підтримали Ольговичі, в 1172 р. дружина Мстислава Ростиславича «удариха на товарѣ [обоз] ихъ, и много колодникъ изъймаша»⁹. Галицько-Волинський літопис засвідчує, що взяття колодників у ворога було буденною справою і тривало принаймні до середини XIII ст.¹⁰

Абсолютну більшість руських людей у середньовіччі становили селяни. Годі й шукати у джерелах розповіді про них, як і про інші масові суспільні прошарки: ремісників, торгівців (купців), звичайних дружинників, збирачів, мисливців тощо. Тому картина суспільства Давньої Русі, намальована нашими літописами, виглядає не тільки обмеженою, а й по суті викривленою. Трудові

⁴ Повесть временных лет. – С.103.

⁵ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.164–171.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.344.

⁷ Повесть временных лет. – С.39.

⁸ Летопись по Ипатскому списку. – С.322.

⁹ Там же. – С.369.

¹⁰ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.82–83.

елементи середньовічного суспільства Західної Європи IX–XIII ст. також майже не відображені у писемних пам'ятках.

Мовчазна більшість. Історики школи «Анналів» влучно назвали масу простого народу Європи, насамперед селян, «мовчазною більшістю». Вони й поставили перед собою нелегке завдання – збагнути свідомість і культуру цієї більшості, спосіб життя людей, які становили продуктивну основу суспільства, але були по суті усунутими з історичних джерел. Як писав один із чільних теоретиків «Анналів» Ж. Ле Гофф, така більшість була виключена з історії спочатку середньовічними письменниками і хроністами, котрі зосередили увагу на «сильних світу» тогочасності: монархах, аристократах, духовенстві, освічених людях тощо, а народ виступав в їхніх творах переважно у вигляді бунтівної «черні», позбавленої власного голосу.

Ця німа більшість була викинута з історії і вченими нових часів, котрі довірилися джерелам, створеним освіченими авторами середньовіччя, які на свій лад уявляли людей з вулиці. Безіменні трудівники міста і села були ними позбавлені власного погляду на світ і живились ніби вульгаризованими, спрощеними недоїдками з бенкетного столу інтелектуалів¹¹. Ці суворі слова Ж. Ле Гоффа повною мірою відносяться до картини, створеної нашими джерелами, в більшості літописними, а на їх підставі й істориками давніх і нових часів.

Смерди. При тому, що серед простого народу селяни-смерди чисельно переважали ремісників, промисловців, торговців, купців та ін., згадки про них у писемних джерелах майже відсутні. А якщо трапляються, то лише принагідно. Жодної закономірності в цих згадках мені не пощастило знайти. З'являються такі пригадування досить пізно, в «Повісті временних літ» з 1096 р. Тоді порушник спокою Руської землі Олег Святославич був покликаний Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом на народне зібрання, що мало обговорити, як оборонити країну від половецьких ханів. Олег злякався можливого публічного суду над ним самим і досить брутально відповів на запрошення: «Нѣсть мене лѣпо судити епископу ли, игуменом, ли смердом». В його очах простий народ був смердами, непотребом, з яким гоноровитий Ярославич не бажав мати справи.

Та інакше дивився на селян-смердів Володимир Всеволодич Мономах. Процитований далі фрагмент «Повісті временних літ» характеризує його ставлення до простих людей, хліборобів, не випадково літописець навів його у співчутливому для переяславського князя контексті. Коли на зібранні з тодішнім київським государем Святополком Ізяславичем (при тому були присутні дружинники обох князів) Володимир закликав до походу в Половецький степ, дружинники Святополка лицемірно заявили, що той похід погубить коней смердів. У відповідь Мономах виголосив палку промову: «Дивно, ми, дружино, оже лошадей жалуете, ею же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смердѣ, и приѣхавъ половчинъ ударить и стрѣлою, а лошадь его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье? То лошади жаль, а самого не жаль ли?»¹². У розповіді про початок походу проти

¹¹ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992. – С.356.

¹² Повесть временных лет. – С.118.

половецьких ханів 1111 р. літописець буквально повторив тільки-но наведену промову Мономаха¹³, що є незвичним для цього джерела. В очах книжника ставлення государя до звичайних людей було пробним каменем, на якому випробовувався будь-який князь.

Термін «смерд» мав переважно негативний, образливий смисл. Епітет «смердий» у зневажливому плані використано галицьким літописцем у розповіді про бунт галицьких бояр проти князя Данила по навалі орд Батия на Русь. Тоді «приидоста [до Данила] Лазорь Домажирець и Иворь Молибожичь, два безаконьника от племени смердья». Від імені одного з лідерів бунтівних бояр Доброслава вони визнали, що той роздає землі своїм васалам без дозволу князя Данила¹⁴.

Мужі. Суспільна організація східних слов'ян виступає вже в перших літописних розповідях про них, починаючи з 60-х рр. IX ст. Побудована на певних фольклорних джерелах, напівлегендарна історія прибуття Рюрика на північно-західні землі східноєвропейської рівнини сповіщає: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Бълоозеро»¹⁵. У цьому літописному тексті «мужі» вже відрізняються від маси воїнів Рюрика (адже він роздає їм гради), а сам він, глава держави, яка перебувала у процесі зародження, піднесений над усіма своїми людьми. У Новгородському літопису прихід Рюрика з братами на Русь описаний дещо інакше: «Избрасаша з брата с роды своими и пояша со бою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду»¹⁶. У «Повісті временних літ», поза сумнівом, також ідеться про дружину, адже поняття «мужі» і «дружинники» є синонімами в початкових частинах літописів.

Розповідь про утвердження Олега в Києві продовжена в «Повісті временних літ» словами, що свідчать про розшарування верхівки суспільства і провідну роль князя: «Поиде Олегъ, поимъ воя многи [...] И прия градъ [Смоленскъ], и посади мужъ свои [...] И взя Любець, и посади мужи свои» (882 р.)¹⁷. Термін «мужі» утверджується в літописі з часів Рюрика. В описі походу Олега на Царгород 907 р. згадується, що «въ корабли [Олега] по 40 мужъ»¹⁸.

Рюрику наслідував Ігор, йому – Ольга, їй – їхній син Святослав. Держава із самого початку існування мала одноосібного государя. У Древлянській землі, складовій частині цієї держави, в часи Ігоря й Ольги існувало ще кілька місцевих князів, насправді племінних вождів. Це доводиться словами древлянських послів, котрі прибули до Києва незабаром по вбивстві Ігоря й мовили Ользі: «Мужа твоего убихомъ, бяше бо мужъ твой аки волкъ восхищая и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю»¹⁹. У відображенні другої війни Ігоря з греками (944 р.) читаємо: «Посла Игорь

¹³ Повесть временных лет. – С.122.

¹⁴ Галицько-Волинський літопис. – С.103.

¹⁵ Повесть временных лет. – С.13.

¹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.106.

¹⁷ Повесть временных лет. – С.14.

¹⁸ Там же. – С.17. Поза сумнівом, це були княжі дружинники, принаймні якась їх частина.

¹⁹ Повесть временных лет. – С.27.

мужѣ своя к Роману [імператору]»²⁰. Немає сумнівів у тому, що в обох текстах ідеться про обраних мужів, дружинників і бояр з оточення князя. А от земельна власність мужів у джерелах IX–X ст. зовсім не згадується. Земля тоді була і ще довгий час залишалась у спільній, корпоративній власності правлячої страти, цю власність уособлював київський государ.

Категорії мужів. Соціальна поляризація суспільства на Русі з часом набирала сили. За князювання Ольги (944–964 рр.) літопис уже відзначає різновиди княжих мужів, виразно виділяє їх верхівку не лише в Києві, а й у Древланській землі. Ольга звертається до древлан, котрі просили миру, зі словами: «Да аще мя просите? Право, то пришлите мужа нарочить»²¹. Смысл поняття «мужи нарочить» розкриває продовження цих слів: древлани посилають до неї «лучшие мужи, иже дерьжаху Деревьску землю»²². З тексту виходить, що «нарочитые» або «лучшие мужи» складали верхівку древланської знаті, котра «держала» землю древлан. Слово «держала» свідчить про колективне володіння землею в цій області. Здобувши Іскоростень, Ольга полонених древлан «работѣ предасть мужемъ своимъ»²³, тобто в рабство.

Давньоруське суспільство часів Ігоря й Ольги представлене джерелами вже досить стратифікованим. Воно складалось з княжої родини, «лучших» або «нарочитых» мужів (то були княжі дружинники, бояри і різні привілейовані люди, котрі не входили до дружини), селян і городян. За свідченнями літописців, соціальна структура суспільства по Ользі далі ускладнюється, що, зокрема, відбилось у вживанні дефініцій, які вони прикладали до руських людей. Літопис називає мужів її сина Святослава «лѣпшими»: він посилає до грецького імператора «лѣпшие мужи» з пропозицією миру. Ольжин онук Володимир роздає гради «мужамъ добрымъ, смысленымъ и храбрымъ», серед них також виділяються «лучшие»²⁴. Ця тенденція і далі зберігається на сторінках «Повісті».

Біля джерел дружинності. Звичайно, виникнення дружини у слов'ян як соціального прошарку і військового інституту історики відносять до різних часів: від VI до першої половини X ст. Думки дослідників розділились. Т.Василевський даремно, на мій погляд, бачив можливість формування дружин ще в родоплеменному суспільстві. Йому заперечував інший польський історик, Г.Ловмянський, котрий припускав лише гіпотетичну можливість створення дружин у ту добу, та й то не постійних, а хіба що для одноразового набігу на сусідів²⁵. На думку А.А.Горського, інститут дружини був властивий суспільству часів генезису феодальних відносин, а дружинна знать формується вже у часи виникнення ранньофеодального укладу²⁶.

На мою думку, давньоруська дружина була продуктом не стільки кардинальної зміни суспільних стосунків, скільки процесів зародження і розвитку

²⁰ Там же. – С.23.

²¹ Там же. – С.27.

²² Там же. – С.28.

²³ Там же. – С.29.

²⁴ Там же. – С.34, 37, 55.

²⁵ Василевский Т. Организация городской дружины и её роль в формировании славянских государств // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972; Ловмянский Г. Основные черты родоплеменного и раннефеодального строя славян // Там же. – С.12.

²⁶ Горский А.А. Древнерусская дружина. – Москва, 1989. – С.18, 35.

державності. У руках князя вона була засобом примусу й управління, стягання данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. Матеріали археологічних досліджень свідчать, що найбільш численні контингенти дружинників були зосереджені в ядрі Давньоруської держави, на Середній Наддніпрянщині, що якраз і підкреслює творчу діяльність дружини у справі становлення східнослов'янської державності. Співвідношення дружини з апаратом управління не раз досліджувалось істориками. Воно докладно розглянуто й у книжці А.А.Горського²⁷.

Отже слово «дружина» належить до найдавніших соціально-політичних понять давньоруських джерел і з'являється на сторінках Новгородського першого літопису молодшого ізводу в розповіді про прихід Рюрика з братами до Новгорода під умовним 854 р. Наступна згадка про дружину (на думку О.О.Шахматова, вона належала до Найдавнішого Київського ізводу) міститься в оповіданні Новгородського літопису про прихід Ігоря й Олега до Києва. «Повість временних літ» відносить подію до вельми умовного 882 р.: вони «потаистася в лодьяхъ, и с малою дружиною излезоста на брегъ»²⁸. У паралельних текстах «Повісті временних літ» слово «дружина» заступають поняття «вся русь» і «вои»²⁹.

«*Вои*». Термінологія джерел стосовно найменувань давньоруських воїнів чи окремих їх груп залишається неясною. У пам'ятках, що відбивають історію Русі IX–XIII ст., часто трапляється термін «вои». Довгий час історики вважали, що воями в літописах та інших пам'ятках давньоруської писемності називали народне ополчення, на відміну від дружини, члени якої називались начебто «князьими мужами»³⁰. Та проведене П.В.Лукиним спеціальне дослідження цього питання привело його до аргументованого джерелами висновку, що «слово “вои” не було строго визначеним терміном. Воно могло прикладатись до зовсім різних об'єктів: дружини, всього війська, частини війська, навіть найманців»³¹. Галицько-Волинський ізвод при розповіді про воєнні операції Романовичів та їхніх супротивників в абсолютній більшості випадків користується універсальним терміном «вои». Однак джерела містять й інші назви воїнів того часу.

Отроки. Починаючи з часів Ольги, літопис знає як членів княжої дружини ще й отроків. У розповіді про її помсту древлянам за вбитого ними Ігоря серед нечисленних дружинників княгині («мало дружинь») були й отроки. На тризні по Ігорю «повелѣ [княгиня] отрокомъ своимъ служити пред ними»³². А от нищили древлян уже її дружинники. Це начебто наводить на думку про другорядну роль отроків у дружині. П.С.Стефанович вважає отроків княжими

²⁷ Горский А.А. Древнерусская дружина. – С.61.

²⁸ Новгородская первая летопись... – С.107.

²⁹ Повесть временных лет. – С.13–14.

³⁰ Серед літератури нового часу цю думку найбільш категорично висловив І.Я.Фроянов (див.: Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. – Ленинград, 1980. – С.187, 203).

³¹ Лукин П.В. Древнерусские «вои»: IX – начало XII в. // Средневековая Русь. – Т.4. – Москва, 2004. – С.5–58.

³² Там же. – С.28.

військовими слугами, так само, як і gridів³³. Але це не зовсім відповідає свідченням джерел. Значення терміна «отроки» у давньоруських джерелах не досить певне, розмите. У 1015 р. отроки становили частину дружини Бориса Володимировича, а один із них Георгій був улюбленцем Бориса³⁴, отже належав до старшої дружини.

Отроки багато разів згадуються в Галицько-Волинському літопису. З його текстів складається враження, що ті отроки належали до княжого двору, склали особисту охорону государя. У 1231 р., у розпалі боротьби з боярством за Галич і землю, Данило Романович опинився у скрутному становищі. Перед тим джерело розповідає, що одна частина війська була послана ним проти клану бояр Молибоговичів, котрі збиралися вбити його, а інша пішла разом з його братом Васильком до Белза. Заради досягнення драматичного ефекту літописець перебільшує гостроту становища, повідомляючи, що з князем залишилась лише купка воїнів його охорони: «Самому же Данилу [...] оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ»³⁵. Далі князь звертається до скликаного ним віча городян Галича з питанням, чи будуть вони йому вірними в боротьбі з боярами. Від імені присутніх на тому вічі відповідає сотник отроків Микула і висловлює загальну думку: не винищивши бояр, князь не досягне спокою в місті і в країні³⁶.

«Детские». Особливу категорію княжих служилих людей, поряд з отроками, знають джерела, головним чином літописи: «детские». Вони були молодшими дружинниками і також виконували судові обов'язки. Так, вони слідкували за випробуванням обвинувачених вогнем, за що одержували півгривни. У випадках розділу спадщини між членами родини за судовою постановою «детский» виконував цю процедуру. Про це свідчить «Правда Руська». Так само як судовий виконавець «детский» названий в угодах Смоленська з Ригією і Готським берегом 1229 р.³⁷ Багато хто з них належав до заможних людей. У 1175 р., після вбивства змовниками князя Андрія Боголюбського, повсталі розправлялись і з княжими посадниками і тіунами, детьськими і мечниками, «а дома их пограбиша»³⁸.

Дворяни. Слово «дворяни» використовується давньоруськими джерелами у двох сенсах – широкому і вузькому, як позначення певної верстви людей двору. У широкому розумінні дворянами були всі (за винятком високих чинів) належні до двору люди. У вузькому – воїни й міністеріали (слуги). Як писав сучасний історик, «вивчення початкового періоду становлення цієї верстви являє значні труднощі завдяки обмеженій інформації історичних джерел і впливу на її інтерпретацію різних наукових і суспільно-політичних теорій»³⁹.

³³ Стефанович П.С. Бояре, отроки, дружини: военно-политическая элита Руси в X–XI веках. – Москва, 2012. – С.225.

³⁴ Повесть временных лет. – С.59.

³⁵ Галицько-Волинський літопис. – С.94.

³⁶ Там само.

³⁷ Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Ленинград, 1983. – С.205.

³⁸ Полное собрание русских летописей. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – 2-е изд. – Ленинград, 1927. – Стб.370.

³⁹ Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. – Санкт-Петербург, 2003. – С.593.

М.Б.Свердлов пише, що дворяни були вільними служилими людьми. Однак ця думка потребує серйозних джерельних аргументів. Дворяни, котрі разом з городянами Боголюбова розграбували двір князя Андрія Юрійовича в 1174 р., явно належали до числа бідних людей, незадоволених князем і його придворними, ближніми до нього посадовцями. Ю.О.Лимонов вважає дворян слугами, безпосередньо пов'язаними з княжим двором. Він же розглядає їх як людей військових⁴⁰. З цим можна погодитись. Але їх соціальний статус досі залишається невизначеним у науці.

У пізніших північноруських джерелах, починаючи із середини XV ст., слово «дворяни» означає людей, котрі служать князеві з наданого їм в умовне володіння (з умовою відбування військової служби) земельного наділу. На мій погляд, такого роду дворяни існували і в Галицькій землі, принаймні з кінця 30-х рр. XIII ст. У цьому переконує наступний епізод, повіданий Галицько-Волинським ізводом.

Після повернення Данила Романовича з еміграції, коли орди Батия залишили Південно-Західну Русь і рушили на Захід, князь переконався у тому, що великі бояри поводяться в Галицькій землі мов справжні самовладні князі, зокрема, роздають державні землі своїм васалам. Данило послав до одного з них, Доброслава, свого стольника з вимогою пояснити скоєне. «Доброславу же рекшу: “Дахъ има Коломью”; Якову [стольнику Данила] же рекшу ему: “Како можеши безъ повеления княжа отдати ю сима, яко велиции князи дръжатъ ю, сию Коломью на роздавание оружникомъ?”»⁴¹.

У вітчизняній науці здавна дискутували щодо того, яким було феодальне землеволодіння в Давній Русі: вотчинним (безумовним) чи помісним (умовним). Один з найбільших знавців проблеми Л.В.Черепнін писав з цього приводу: «Напевно, бояри і княжі “мужі” служили головним чином з вотчин. У нас немає відомостей (для давньоруських часів – М.К.) про умовні земельні держання типу пізніших помість»⁴². В історіографії закріпилася думка, за якою роздавання князівських (державних) земель служилим людям почалося в середині XV ст., але масового поширення набуло тільки наприкінці того століття⁴³.

Процитовані рядки Літописця Данила Галицького зі словами «дръжатъ ю, сию Коломью на роздавание оружникомъ» свідчать все ж таки, на мою думку, про існування умовного землеволодіння і землекористування в Галицько-Волинській Русі. З них випливає, що Коломийська волость була поділена на земельні ділянки, які роздавались військовим людям, котрі мусили за них служити своїм князям-сюзеренам. Перед нами типове умовне феодальне володіння – бенефіцій або феод. Важливо відзначити, що такі феоди звичайно виділялись у порубіжних областях, особливо небезпечних з огляду на можливість ворожих вторгнень. У зв'язку з цим можна пригадати численний проша-рок «слуг войсковых» на українських землях Великого князівства Литовського,

⁴⁰ Лимонов Ю.А. Владимиро-Суздальская Русь. – Ленинград, 1987. – С.153.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис. – С.103.

⁴² Черепнін Л.В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности // Пути развития феодализма. – Москва, 1972. – С.161.

⁴³ Див., напр.: Носов Н.Е. О двух тенденциях развития феодального землевладения в Северо-Восточной Руси в XV–XVI вв. – Москва, 1970. – С.4.

яких у XV–XVI ст. також розселяли поблизу кордонів, надаючи їм земельні наділи з обов'язком відбування військової служби. Вони й були дворянами.

Б.О.Рыбаков упевнено твердив, що дворянство на Русі стало масовим явищем уже у XII ст. Він писав про існування на Русі в XII–XIII ст. значного прошарку людей, котрі служили з помість. Свою думку історик пояснював таким чином. Породжений новими умовами життя нижній прошарок феодалів, дворянство, був бідний, економічно пасивний і нестійкий, охочий до землі й селян, зате визначений у соціально-політичних симпатіях. Бо з самого початку, вже своїм народженням, дворянство було поставлене в становище суперника боярства, але суперника слабкого, не впевненого в завтрашньому дні, що жив лише самими княжими милостями. Тому в очах дворян XII–XIII ст. князь був і розумним кормчим і сильним захистом, а боярство жадібним настирливим кривдником. Отже, підсумовував свої думки Б.О.Рыбаков, «рицарственне XII століття висунуло не лише боярство, що перебувало раніше в тіні, а й різноманітне дворянство, яке увібрало в себе і палацових слуг, і воїнів – “детских” або “отроков”, і неспокійних вершників торків та печенігів»⁴⁴.

Логіка історика буквально заворожує, проте, як мені бачиться, він дещо заглибив у часі появу дворянства як масового явища. Все ж таки і Данилові дворяни були радше не правилом, а винятком. Абсолютна більшість земле-власників (бояри) служили у XIII ст. із вотчин.

Гриді. Повноправними дружинниками були й гриді. Слово «гридь» означає члена княжої дружини, звідси збірне поняття «гридьба». Під 996 р. Нестор розповідає: «По вся нѣделя устави [Володимир Святославич] на дворѣ в гридьницѣ пирѣ творити, и приходити боляром и гридем, и съцькимъ, и десятицьскимъ, и нарочитымъ мужемъ»⁴⁵. Як писав Б.О.Рыбаков, «знамениті бенкети Володимира, що були своєрідним методом втягнення до дружини, оспівані в билинах у повній відповідності з літописними записами»⁴⁶. Літопис Нестора ставить знак рівності між гридями і дружиною у викладі історії непокори Ярослава Мудрого батькові: «Ярославу же суццю Новѣгородѣ, и уроком дающе Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ [дружині] раздаваху». Та раптом він перестав платити данину батькові. Володимир обурився і вирішив піти походом на Новгород⁴⁷ (1014 р.).

Термін «гридь» уже для XII ст. був явно пережитковим і трапляється у джерелах надзвичайно рідко, майже виключно у новгородських літописах. Те ж саме можна сказати і про XIII ст. З нечисленних згадок про них створюється враження, що гридями у Новгороді тоді називали не просто княжих дружинників, а привілейовану частину княжого воїнства. Джерела ставлять гридів кінця XII–XIII ст. поряд з огнищанами, заможними людьми, які входили до верхівки феодального суспільства⁴⁸.

Бояри. Дещо пізніше від мужів і дружинників на сторінках «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису з'являються бояри. Вони були

⁴⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII ст. – Москва, 1982. – С.478.

⁴⁵ Повесть временных лет. – С.56.

⁴⁶ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – Москва, 1964. – С.51.

⁴⁷ Повесть временных лет. – С.58.

⁴⁸ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – Т. VI. – Москва, 2000. – С.74.

супутниками Олега під час його нападу на Візантію 907 р. Джерела справляють враження, що бояри вже тоді склали найближче оточення князя, можливо, до них входила якась частина старших дружинників. Князь посилав до імператора людей «великого князя рускаго, от всѣх, иже суть под рукою его свѣтлыхъ и великихъ князь, и его великихъ боярь»⁴⁹ (текст угоди з греками 912 р.). Чи вкладався якийсь зміст в епітет «великие» щодо інших, крім Олега, князів і бояр? Напевно, ні. Бо в наступному за часом договорі князя Ігоря з Візантією 944 р. читаємо: «великий князь руский и боляре его»⁵⁰. Бояри були визначною групою членів панівної верстви. Поряд з князем називались його бояри. Боярство було неоднорідним із самого початку його формування. У пізніших літописах є згадки, щоправда, нечисленні, що бояри князів стояли вище в суспільстві від бояр їх синів. На таку думку наводить, наприклад, текст Галицько-Волинського літопису під 6719 р.: «Бе бо вои Даниловы болшии и крепльшии, бяше боляре велиции отца его вси у него»⁵¹.

За літописними згадками X ст. боярство виглядає консолідованим, а джерела XI ст. застають його вже диференційованим, розділеним на «великих» і «менших». Існували різні судові штрафи за образу самих бояр і членів їхніх родин. Це доводиться церковним уставом Ярослава Мудрого середини XI ст.⁵² Природно, що між великими і меншими боярами могли існувати відносини субвасалітету. Глухі свідчення цього містяться в Київському XII ст. та інших літописах XII–XIII ст.

Зростання боярства як панівної верстви супроводжувалося накопиченням майна, коштовностей, срібла і золота, а пам'ятки писемності XII ст. сповіщають про перетворення бояр у великих і середніх землевласників. Завдяки цьому термін «боярин», що спочатку відносився до знатних і багатих людей, згодом став прикладатися до всієї панівної верстви: членів дружин, і не лише великого князя, а й інших князів, і навіть неслужилої знаті, одним словом, до тих, хто був здатний утримувати чималу кількість добре озброєних і споряджених людей.⁵³ Історик посилається на текст Галицько-Волинського літопису XIII ст., в якому слово «боярин» використано як позначення суспільної верстви, що відрізнялася і від селян, і від міщан: «Вся земля поплена бысть: боярин боярина пленившу, смердь смерда, градъ града, яко же не оставитися ни единой веси не плѣненѣй»⁵⁴.

Наростання економічної потуги боярства спонукало його виступи проти князів, часом навіть збройні, як неодноразово діялося в Галицько-Волинському князівстві і Новгородській землі⁵⁵. Цей процес набирив сили повсюдно на Русі й підштовхував удільну роздробленість, починаючи з середини XII ст. Все ж таки бояри продовжували залежати від князів і в розпалі роздробленості. Вони

⁴⁹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – Т. VI. – С. 18.

⁵⁰ Повесть временных лет. – С. 24.

⁵¹ Галицько-Волинський літопис. – С. 81. Подія відноситься до 1213 р. (див.: Там само. – С. 182). Див. також: *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – С. 199.

⁵² *Шапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972. – С. 293.

⁵³ *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества... – С. 200.

⁵⁴ Галицько-Волинський літопис. – С. 85.

⁵⁵ Див.: *Котляр М.Ф.* Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія. – Вип. 2. – К., 1999.

дорожили дефініцією «княжий муж», хоч би тому, що перебували під княжим захистом. Перша стаття «Поширеної Руської Правди» передбачала подвійну виру (штраф) і покарання всієї общини (верви), на землі якої вбили княжого мужа, якщо вона не видасть вбивцю (третья стаття «Поширеної Правди»).

«*Старцы градские*». Поряд з боярами у літописах уже з кінця X – початку XI ст. з'являються «старці градські», з яких деякі історики звичайно і починають історію городського боярства.

Досі вчені не дійшли спільної думки щодо походження, діяльності й ролі в суспільстві «старцев градских». На думку В.Й.Ключевського, у розповіді про добу князя Володимира Святославича літопис називає торгіву аристократію «нарочитими мужами», а десяцьких, соцьких та інших міських чиновників – «старцами градскими» або «старійшинами над усім градом». Ця військово-правляча старшина вийшла з купецтва⁵⁶. Іншої позиції дотримувався С.В.Юшков. На його погляд, старці градські були землевласниками (насамперед боярами), тому кияни, чернігівці та ін. старці були не купцями і промисловцями, а місцевими феодалами, котрі зміцнились під захистом міста і жили у своїх міських дворах⁵⁷. Б.Д.Греков уважав тих старців особливим різновидом знаті. На його думку, вони могли бути земськими боярами⁵⁸.

«Градские старцы» згадані в літописі лише п'ять разів. Усі згадки відносяться до часів Володимира Святославича. Уперше про них мовиться в «Повісті временних літ» під 983 р. у драматичній розповіді про вбивство киянами-язичниками двох варягів-християн. Тоді громада вирішила принести людську жертву язичницьким богам: «И реша старци и боляре: “Мечемъ жребий на отрока и девицу; на него же падеть, того и заръжемъ богомъ”»⁵⁹.

Разом із боярами старці градські згадуються літописцем і в наступних трьох випадках. Під 987 р. (дата, як і попередні, неточна) ідеться про залучення їх до найважливішої справи прийняття християнства: «Созва Володимеръ боляры своя и старци градскиѣ, и рече имъ: “Се приходиша ко мнѣ болгаре, рѣкуще: Прими законъ нашъ”». Далі до князя завітали послі від «німців» – християн західного обряду, іудеїв і греків. Бояри і старці порадили князеві послати довірених людей до країн, звідкіля приходили послі, й ознайомитись з їхньою божою службою⁶⁰. Літописна оповідь про освячення Десятинної церкви підсумовується такими словами: «И створи [князь] праздникъ великъ в тѣ день боляромъ и старцемъ градским, и убогим раздая имѣнье много»⁶¹. Нарешті, під 996 р. у «Повісті» вміщено повчальну історію про те, як Володимир Святославич вирішив було відмінити віри за вбивство і почав страчувати вбивць. Але «рѣша епископи и старци: “Рать многа, оже вира, то на оружьи и на коних буди”»⁶².

⁵⁶ Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси. – Петроград, 1919. – С.24–28.

⁵⁷ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – Москва; Ленинград, 1939. – С.143.

⁵⁸ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.126.

⁵⁹ Повесть временных лет. – С.38.

⁶⁰ Там же. – С.48.

⁶¹ Там же. – С.55.

⁶² Там же. – С.56.

В.Й.Ключевський припустив, що Володимир Святославич, котрий виріс у Новгороді Великому і добре знав міські порядки, приблизив до себе городську старшину, щоб спиратися на них у скрутну мить. Тому і в Києві князь зробив ставку на старців градських, що були кимось на зразок земських бояр⁶³. Розглянувши наведені контексти, М.М.Тихомиров дав власне пояснення своєрідного феномену «старцев градских». Це поняття зустрічається насамперед у старшому від літопису слові про те, «како крестися [Володимир], возмя Корсунь». У тому «Слові» вміщена запозичена літописом фраза «Созва Володимеръ бояры св оя и старци градъскиѣ»⁶⁴. Цей літературний термін і був використаний літописцями. Не випадково у деяких списках «Повісті» замість «старцев градских» бачимо «старцев людских», представників міського населення, в середовищі якого народжувалась власна знать, «нарочитые люди» или «нарочитая чадь», що протиставлялась простою «чади». Отже, зробив висновок М.Тихомиров, «старцы градские» є терміном, характерним для «Повісті», і він трапляється лише у текстах, пов'язаних із діяльністю Володимира⁶⁵. Відсутність згадок про старців градських у літописах постволодимирової пори свідчить про те, що їх почали називати мужами, боярами тощо.

Дружина і дружинники. Слова про світлих і великих князів і бояр з дипломатичних угод Русі з Візантією X ст. не викликають довіри істориків ще й тому, що тексти тих угод були перекладені з грецької на початку XII ст. Перекладач явно користувався звичними для нього поняттями свого часу. Інакше виглядає справа із використанням у літописі слова «дружина». Хоча дружина при руському князі з'являється принаймні в IX ст., за Аскольда, джерельні звістки про неї починаються в давньоруських літописах з часів появи Олега в Києві близько 882 р. Уже з перших згадок дружини в літописах зрозуміло, що вже за Олега вона набирає великого значення. А от свідчення про стосунки князя з дружинниками в літописах беруть початок із часів Ігоря, після 912 р.

У перебігу другого походу Ігоря на Візантію 944 р. сталася битва: «Русь же възратишася къ дъружине своей къ вечеру», як свідчить літописець. Можливо, в цьому тексті йшлося про дружинний табір, ставку князя: він «созва дружину и нача думати» з приводу пропозиції імператора укласти мир. Дружинники порадили князеві взяти запропоновані греками золоті паволоки й не воювати з ними, і «послуша ихъ Игорь»⁶⁶. По суті, дружина вирішує питання війни і миру в малоконсолідованій державі Ігоря. В.І.Сергеевич влучно зауважив, що «дружині не можна наказувати, її слід переконувати»⁶⁷. Так буде ще більше від півстоліття, до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі в останні роки князювання Володимира Святославича.

Ігор виглядає в джерелах особливо залежним від дружинників князем. Об'єктивно це свідчить про те, що за нього державна влада не була ще

⁶³ Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси. – С.29.

⁶⁴ Никольский Н.К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. – Санкт-Петербург, 1907. – С.8.

⁶⁵ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – Москва, 1956. – С.160.

⁶⁶ Повесть временных лет. – С.23.

⁶⁷ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. – Т.1: Территория и население. – Санкт-Петербург, 1890. – С.305.

достатньо сильною й організованою, а сам князь не користувався авторитетом серед своїх дружинників, на відміну від попередника Олега і наступниці Ольги. Ігор слухається дружину в усьому. І не лише у важливій державній справі – укладенні миру з Візантійською імперією.

Восени того року дружина умовляє Ігоря піти за даниною у Древлянську землю: «Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудешь, и мы. И послуша ихъ Игорьъ». Вираз «и послуша ихъ Игорьъ» сумним рефреном супроводжує державну діяльність цього князя і, врешті решт, визначає його трагічну долю⁶⁸. Похід закінчується смертю Ігоря і частини його дружинників («деревлене убиша Игоря и дружину его: бѣ бо ихъ мало»)⁶⁹.

Руські государі другої половини X ст. – Святослав Ігоревич і його син Володимир – відображені в літописі як справжні дружинні князі, котрі шанують свою дружину і рахуються з нею. Це при тому, що обидва володіли сильним і незалежним характером. Таким виглядає Святослав у оповіді «Повісті» за 964 р. про початки його князювання (коли він перейняв владу від матері Ольги). Дружинники у всьому слухаються свого государя, та й він цінує їх. На умовляння Ольги хреститися Святослав з бентежністю відповідає: «“Како азъ хочю инъ законъ прияти единъ? А дружина моа сему смѣятися начнуть!”». Она же рече ему: “Аще ты крестишися, вси имуть тоже створити!”. Он же не послуша матер»⁷⁰. Можливо, Святослав Ігоревич не розумів важливості прилучення до універсальної світової релігії, як це розуміла його державна матір... Але й якщо зрозумів би, то все одно не міг би зважитися здійснити такий важливий крок без ради зі своєю дружиною, – певна річ, з її верхівкою, бо дружина тоді вже була відчутно розширеною.

Літописці велемовно розповідають про увагу і любов Володимира Святославича до своєї дружини. Колоритно описуючи учти, що їх влаштовував князь у своїй гридниці, Нестор пише: «Егда же подъпьяхуться [дружинники], начняхуть ропгати на князь, глаголюще: “Зло есть нашим головамъ: да намъ ясти деревянными лъжицами, а не серебряными”. Се слышавъ Володимеръ, повелѣ исковати лжицѣ серебряны ясти дружинѣ, рек сице, яко: “Сребромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и сребра”»⁷¹.

Імовірно, літописець вписав у свій текст уривок дружинного фольклору, мабуть, якоїсь пісні, що нею воїни оспівували свого пана, не забуваючи при тому про себе. Навряд чи подібна історія відбувалася в дійсності, як у стосунках Володимира з дружиною, так і його попередників. Для сучасного історика є важливою донесена джерелом суспільна думка, за якою князь із дружиною складали немовби єдине ціле. Вона йде від прадавніх часів, з тієї пори, коли князі обзаводились постійними збройними загонами. Відносини між князем і дружиною могли бути й службові, й неформальні, теплі, вона поділяла успіхи й невдачі князя. Адже «дружина – головна підпора княжої власті, і йому,

⁶⁸ Повесть временных лет. – С.26.

⁶⁹ Там же. – С.27.

⁷⁰ Там же. – С.30.

⁷¹ Там же. – С.56.

окрім дружини, властиво нема на кого покластись. Тому радитися з дружиною, тримати її в курсі своїх планів, цього вимагали не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя»⁷².

Дружина – не лише давньоруське чи слов'янське явище. У західноєвропейському середньовіччі дружинникам відповідають рицарі, що складала загопи добірних воїнів короля, герцога, графа тощо. Вони звичайно були важкоозброєними, закутими у броню вершниками. Перші серед них становили ближнє коло сюзерена, якась частина рицарів була його радниками й адміністраторами. Рицарів, так само, як дружинників, було небагато (дружини навіть головних руських князів складались з кількох сотень воїнів). Збільшити їхню кількість було непросто, адже озброєння й добрі коні коштували дорого, крім того, дружинники, як і рицарі, повинні були володіти видатними бойовими якостями. Як писав дослідник цієї теми, вже у X ст. на Заході розвинулась і стабілізувалась «культура і самосвідомість професіоналів ратної справи, що складались, як правило, з вільних людей»⁷³. Це саме можна сказати й про давньоруських дружинників, особливо кращих – старших, «передних мужей». Вони належали до верхів суспільства. Мені не відомі свідчення джерел про дружинників, які не були б вільними людьми. Високим гімном дружинникам і дружинності є слова Нестора: «Бѣ бо Володимерь любя дружину, и с ними думая о строи земленѣмъ, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣмъ»⁷⁴.

Свій пік дружинність пережила в добу Володимира Святославича. У літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє переважно воєнну роль. Ярославу теж до часу доводилось рахуватися зі своїми дружинниками, і не лише на полі битви. Розповідаючи про його вокняжіння у Києві, Нестор не забуває згадати про тих, хто забезпечив йому перемогу: «Ярославъ же сѣде Кыевѣ, утеръ пота с дружиною своєю, показавъ побѣду и трудъ великъ»⁷⁵.

«Повість временних літ» в описах подій першої половини XI ст., слідом за фольклорною традицією й відаючи данину громадській думці (у якій так багато значила традиція взагалі), продовжує оспівувати любов князя до дружини як найвищу чесноту. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя Мстислава, джерела зображують останнім дружинним государем. У посмертному панегірику Мстиславу мовиться, що він «любяше дружину по велику»⁷⁶, тоді як в розлогій посмертній похвалі Ярославу підноситься мудрість князя, але ні словом не згадано його дружину. Наставали нові часи.

Історики встановили, що в часи Ярослава дружина і дружинність як дійові фактори соціально-політичного життя втрачали позиції в суспільстві. Це відзначено О.Є.Пресняковим при вивченні пам'яток давньоруського права. Він помітив, що у найдавнішій частині «Руської Правди» збереглися риси дружинного права, але вони опинились на другому плані тому, що новгородцям пощастило добитись від князя захисту проти сваволі дружинників. «Якщо це

⁷² Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Л., 1905. – С.227–228.

⁷³ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – Москва, 1987. – С.339.

⁷⁴ Повесть временных лет. – С.56.

⁷⁵ Там же. – С.64.

⁷⁶ Там же. – С.66.

так, – підсумував свої спостереження вчений, – то князівська влада вперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті одержує характер урядової влади і князь із “начальника дружини” робиться “земською владою”⁷⁷, отже владою для всього народу, а не виразником інтересів самої дружини, як це було раніше.

Все ж таки дружина продовжувала посідати помітне місце в давньоруському суспільстві й після часів Володимира Святославича і Ярослава. Та сказане не означає, що держава й у XI–XII ст. зберігала дружинну форму управління. Сама дружина все більше розшаровується, з неї виділяється боярство. В літописах кінця X – початку XI ст. дружинники виступають також під загальним найменням «гриді». Пригадаємо знамените місце «Повісті» Нестора про банкети Володимира Святославича під 996 р.: «По вся неделя устави [Володимир] на дворѣ в гридьнищѣ пирь творити, и приходити боляром, и гридем, и съцьскимъ, и десяцьскимъ, и нарочитымъ мужем»⁷⁸. Однорідною виглядає і дружина Ярослава років перебування його у Новгороді: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и уроком дающю Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху»⁷⁹.

Літописи пізнішого часу, другої половини XII–XIII ст., розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, дєтських та ін. Це свідчить про поглиблення стратифікації дружини. Разом із тим у літописах, переважно у новгородських, зберігається й термін «гриді», але здебільшого вже для позначення верхівки дружинників. Під 1166 р. Новгородський перший літопис занотував: «Приде Ростиславъ [Мстиславич] ис Києва на Луки и позва новгородьце на порядъ: огнищане, гридь, купцѣ вячьшее»⁸⁰. А в 1195 р. владимиро-суздальський великий князь Всеволод Юрійович закликав новгородців у похід на Чернігів, «на Ярослава и на все Ольгово племя [...] Идоша съ княземъ Ярославъмъ [Володимировичем] огнищане и гридьба и купци»⁸¹. Обидва рази гриді згадуються новгородським книжником у колі заможних людей: більших купців і огнищан, котрі були багатими громадянами Новгорода. Напевно, частина тих гридів належала до дружинної верхівки.

Із XII ст. дружина перестає бути єдиною правлячою структурою, відтоді останню складає лише її верхівка. А зародження протягом другої половини XI–XII ст. індивідуального феодалного землеволодіння висунуло на перший план нову соціальну верству: земельну аристократію з числа все тих же старших дружинників, боярства і частини старої племінної знаті, котра зуміла перетворитися на бояр і увійти до дружини.

Поступово переростаючи на феодалну знать, дружинна верхівка продовжувала відігравати чималу роль і в соціально-політичному житті Давньоруської держави XII–XIII ст. З неї виходили адміністратори й радники князя. Напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣде Святполкъ с своею

⁷⁷ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X–XII ст.: Лекции по русской истории: Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.370.

⁷⁸ Повесть временных лет. – С.56.

⁷⁹ Там же. – С.58.

⁸⁰ Новгородская первая летопись... – С.32.

⁸¹ Там же. – С.42.

дружиною, а Володимиръ с своєю в единомъ шатрѣ. И почаша думати» про майбутню війну з кочовиками⁸². Зрозуміло, що в джерелі йшлося про старшу дружину. А Мономах у «Повчанні» розповідає про повсякденне життя руського князя, його сповнений турбот день і згадує про своїх радників: «сѣдше думати с дружиною...» – так само, з її верхівкою⁸³.

Таким виглядає давньоруське суспільство на сторінках літописів та інших писемних пам'яток IX–XIII ст.

---

⁸² Повесть временных лет. – С.117–118.

⁸³ Там же. – С.102.

Author in this article researches the structure of old-Rus' society of 9–13th centuries, its multiform structure, the remains of slaveholding system, relicts of tribal organisation etc. Moreover, covered the evolution of society during all period of old-Rus' State.

Keywords: *Rus', state, servants, convicts, smerds, husbands, boyars, družhyna, prince.*

М.С.ГАРАСИМЧУК*

ПОСАГ, ВІНО ТА «ВНЕСЕННЯ» У ШЛЮБНІЙ ПРАКТИЦІ МЕШКАНЦІВ САМБІРСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVII ст. (НА ПІДСТАВІ ЗАПИСІВ ДО ЗАМКОВОЇ КНИГИ ВІД 1614–1632 рр.)

Розглядаються передшлюбні домовленості мешканців Самбірської економії, в яких максимально чітко визначалися способи й терміни передавання майна, його розмір, причини та механізми можливого повернення. Виокремлено роль батьків і братів членів подружжя не лише у процесі спорядження та отримання приданого, а й при відстоюванні прав на його повернення. Окреслено також типовий порядок документальної фіксації в актовій книзі: після отримання посагу дружини, чоловік записував їй еквівалентну суму на половині власних маєтностей. Розглядаються різноманітні ситуативні модифікації, що мали місце між мешканцями Самбірської економії: 1) запис чоловіком посагу на батьківському майні через відсутність власної виділеної спадкової частки; 2) ініціатива свекра у записі приданого невістки; 3) зміна ролей, коли жінка, приймаючи до себе чоловіка, записувала його «внесення» на своїй спадковій маєтності.

Ключові слова: Самбірська економія, замкова книга, сім'я, шлюб, подружжя, посаг, віно, привінок, «внесення».

Надання певного майна як приданого молодій при створенні нової сім'ї становило усталений елемент шлюбної практики, притаманний людським спільнотам у різні історичні епохи. Спосіб, характер, обсяг посагу та умови його передачі визначалися матеріальними можливостями конкретної родини нареченої та водночас варіювали залежно від специфіки суспільних відносин, традицій, звичаїв, властивих різним соціальним верствам і групам в окремих регіонах у загальноєвропейському культурному просторі¹. Відтак аналіз практик, пов'язаних із передачею приданого при одруженні та його подальшим використанням, унаочнює окремі засади й фактори сімейних відносин, зокрема міжособистісні всередині подружжя, роль рідних чоловіка та дружини, функціонування шлюбного ринку в кореляції з майновим і соціальним статусами. Вивчення умов надання посагу, варіативності його складових, розміру дозволяє простежити роль цього майнового чинника як початкового фундаменту матеріального сімейного добробуту.

---

* Гарасимчук Марія Євгенівна – магістр, аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені І.Франка
E-mail: mgarasymchuk@yahoo.com

¹ Із-поміж низки праць, автори яких розглядали питання матримоніальних практик у контексті сімейних відносин у різних європейських країнах ранньомодерного часу, див., напр.: Casey J. Family and Community in Early Modern Spain: The Citizens of Granada 1570–1739. – Cambridge, 2007; Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – Warszawa, 1998; Zucca Micheletto B. Reconsidering the southern Europe model: Dowry, women's work and marriage patterns in pre-industrial urban Italy (Turin, second half of the 18th century) // The History of the Family. – 2011. – Vol.16. – №4. – P.354–370.

У контексті вивчення регіонального розмаїття сімейних (як і загалом суспільних) відносин на українських землях у ранньомодерний період особливу увагу привертають терени Самбірської економії, яка становила значний комплекс королівських землеволодінь та вирізнялася специфічними адміністративною, соціально-правовою системами (з поєднанням норм кодифікованого й реліктів звичаєвого права), господарськими, культурними відносинами². Різні аспекти родинних взаємин у тамтешніх сільських громадах знайшли відображення в актовій документації, зосередженій в чималому комплексі актових книг, що становлять архів Самбірської економії³: акумульовані тут матеріали надаються до опрацювання крізь призму історії повсякденного життя та мікроісторії. Дослідження Самбірської замкової книги за 1614–1632 рр.⁴ демонструє важливу роль сім'ї в повсякденні місцевих мешканців⁵. Створенню нових подружніх зв'язків зазвичай передувало укладення двосторонніх домовленостей стосовно майнових питань, і саме посаг та/чи віно творили ключовий елемент майбутнього матеріального забезпечення молодого подружжя⁶. Унесення до актової книги вписів про передачу/одержання посагу й записування віна здійснювалося задля забезпечення вчасного отримання майна, остаточного фінансового розрахунку між сторонами та уникнення можливих претензій у майбутньому. Крім цього, завдяки таким офіційним записам жінки могли розраховувати на матеріальне забезпечення свого майбутнього після смерті чоловіка, адже мали право пожиттєво користуватися записаною часткою⁷.

Перед тим, як перейти до розгляду шлюбних практик, пов'язаних із приданим, необхідно згадати про *тлумачення ключових термінів* та наявних у вписах до Самбірської замкової книги термінологічних розбіжностей. Термін «посаг» традиційно використовувався для означення частини спадкового майна, що переходила у власність доньки від батька після його смерті або

² Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. – Л., 1999; Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст.: історичні нариси. – Л., 2004; Смуток І.І. Королівські столові маетки в Галичині наприкінці XVI–XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2001; Świek Z. Z dziejów wsi koronnej XVII wieku. – Warszawa, 1966; Kuczera A. Samborszczyzna: Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji samborskiej. – T.I. – Sambor, 1935.

³ Інкін В. Архів Самбірської економії // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СХХХІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.109–146.

⁴ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.Максименка (далі – НБ ЛНУ, ВР). – Спр.518.ІІІ.

⁵ Harasymczuk M. Nieprawidłowość w życiu małżeńskim mieszkańców ekonomii samborskiej w pierwszej połowie XVII wieku (na podstawie wpisów do księgi zamkowej z lat 1614–1632) // Krakowskie Pismo Kresowe. – Rocznik 6: Rodzina na pograniczu kulturowym. – Kraków, 2014. – S.13–26.

⁶ Книга містить 1994 вписи (підррахунок починаємо зі впису під заголовком «Sambor», розташованого на звороті арк. 13, оскільки попередні сторінки суттєво ушкоджені), 72 з яких безпосередньо стосуються записів посагу та віна. Докл. про зміст книги див.: Harasymczuk M. Księga zamkowa ekonomii samborskiej (1614–1632): Typologia wpisów // Materiały z Międzynarodowej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Naukowej «I Lubelska Jesień Historyczna». – Lublin, 2012. – S.362–366.

⁷ Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – Ч.VIII. – Т.ІІІ: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К., 1909. – С.57.

при її одруженні⁸. Еквівалентний взаємний дарунок чоловіка у відповідь на одержане придане дружини записувався на частині його маєтностей та називався «віно»⁹. Проте подеколи цей термін використовувався і для окреслення самого приданого нареченої¹⁰. Так, О.Левицький уважав його давньоруською назвою приданого, яка в XVI ст. продовжувала побутувати паралельно з означенням «посаг»¹¹. Серед розглянутих вписів у самбірській книзі в десяти випадках чоловіки записували жінкам додаткову, рівнозначну віно, грошову суму, яку позначали назвою «привінок» («przywianek»; див. табл.)¹². На думку О.Левицького, це був добровільний дарунок, і надавався він дівчатам, котрі попередньо не мали жодних подружніх зв'язків¹³. Цікаво, що записи привінку найчастіше присутні у вписах, де придане нареченої окреслено як «віно», а у трьох випадках привінок записували чоловіки, котрі одружувалися вдруге. Самі ж вписи в актовій книзі зустрічаються під заголовками «Внесення» («Wniesienie») ¹⁴, «Зізнання внесення» («Zeznanie wniesienia») ¹⁵, «Віно» («Wiano») ¹⁶. Термін «внесення» використовувався для означення принесеного до будинку чоловіка/жінки майна.

Обов'язок надання дівчині посагу покладався на родичів, котрі на момент одруження володіли майном її сім'ї й у тому числі її спадковою часткою¹⁷. Найчастіше йшлося про батька нареченої (див. док. №1): отримавши від нього свою частину, донька не могла претендувати на решту батьківського майна, призначену для інших дітей¹⁸. При цьому кожна донька повинна була одержати рівноцінний з іншими дітьми посаг. Саме тому, наприклад, 10 лютого 1622 р. «обачний» Тимко Себестикович зі села Лукавиця записав перед самбірським урядом доньці Анастасії, одруженій із Місьом, третю частину свого ґрунту. Сталося це вже після укладення шлюбу, оскільки раніше через убогість батька дівчина не отримала посагу, натомість обидві старших сестри вже були матеріально забезпеченими¹⁹.

Практикувалося завчасне (задовго до шлюбу) визначення для доньки тієї частки батьківського майна, що мала стати її приданим. 28 листопада 1626 р. «учтивий» Стець Мшанецький за присутності ліпецького крайника пана Григорія, його брата Ференса, пана Шушицького та пана Яна Ґрабовського, бажаючи уникнути конфліктів між власними дітьми, вирішив записати доньці Ганусі 400 польських злотих посагу. На цю суму він передав для використання

⁸ Winiarz A. Polskie prawo majątkowe-mażeńskie w wiekach średnich. – Kraków, 1898. – S.209. Докл. про майнові права подружжя див. *Holewiński W.* O stosunkach majątkowych między małżonkami, w razie niezawarcia umowy przedślubnej: Podług kodeksu cywilnego polskiego. – Petersburg, 1861. – 140 s.

⁹ Winiarz A. Polskie prawo majątkowe-mażeńskie... – S.258.

¹⁰ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.22, 33, 40, 51, 53 зв., 112, 284 зв., 308–308 зв., 327.

¹¹ *Левицький О.* Черты семейного быта... – С.53.

¹² НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.53 зв., 59, 112, 284 зв., 308–308 зв., 327, 333 зв., 338, 358 зв.

¹³ *Левицький О.* Черты семейного быта... – С.56.

¹⁴ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.341.

¹⁵ Там само. – Арк.284 зв.

¹⁶ Там само. – Арк.313 зв.

¹⁷ Докл. про осіб, котрі передавали посаг, і термін його передачі див.: *Zucca Micheletto B.* Reconsidering the southern Europe model... – P.358–360.

¹⁸ *Dąbkowski P.* Prawo prywatne polskie. – T.I. – Lwów, 1910. – S.388–389.

¹⁹ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.322 зв. – 323.

півмлина, названого «в Горішнім кінці», та дві розташованих навпроти земельних ділянки. Якщо б його син Ференс хотів усунути свою сестру від користування цим майном чи видати її заміж, то мав би сплатити згадану суму й отримати поквитування, а порушення вказаної умови передбачало для нього «вину» розміром у 400 злотих²⁰. Очевидно, виділення посагу дівчини ще до моменту її одруження обумовлювалося бажанням батька здійснити справедливий поділ спадкових часток між своїми дітьми.

Усіляко дбаючи про забезпечення власних інтересів, сторони шлюбу намагалися чітко визначати *терміни та порядок передачі приданого*, що й зробив Петро Лопатстат (Морорович) 17 вересня 1625 р. За присутності самбірського підстарости Петра Прушковського, Степана Селецького та Васька Сеймового він отримав право ув'язнити свого тестя Кліма Селецького у самбірській тюрмі у випадку, якщо той порушить умови передачі посагу. Останній зобов'язувався дати двох волів на свято Св. Павла, корову через три тижні, земельну ділянку у 30 злотих і ще двох волів на чотири дні для сіяння перед зимою. Окрім цього, порушення обіцянки передбачало для Кліма ще й 10 гривень «вини»²¹.

У разі смерті батька турбота про неодружену сестру переходила до її братів²², котрі й споряджали посаг²³ (див. док. №2). Свідченням того, що доньки отримували рівноцінну з синами частку батьківського майна, служить ситуація, відображена у вписі за 27 січня 1620 р. Цього дня перед самбірським урядом «шляхетний» Васько Дзурдзьович Селецький і його брат Мацько спільно з матір'ю Анною від свого імені та від своїх братів Сенька й Івана зізналися про передачу посагу сестрі Марусі. Видавши дівчину заміж за сина Курильчового, брати надали їй належну «природним правом» п'яту частину батьківського «шляхетського» ґрунту²⁴.

Посаг дівчат відзначався *варіативністю складових*, а його розмір залежав від майнової ситуації та станової належності (остання у вписах актової книги ідентифікується за означеннями «robotny»/«pracowity»/«працьовитий», «ucsiwy»/«учтивий», «opatrzny»/«обачний», «slachetny»/«шляхетний», «urodzone»/«уроджений», «nabozny»/«набожний»). До приданого могла входити лише певна грошова сума, як у випадках Пазі Яцьковят із села Стрільбичі (28 злотих)²⁵, Ганусі Лінинської з Черхави (100 злотих)²⁶, доньки Міся Андріковича Фридкава Пазі з села Лукавиця (150 злотих)²⁷ та ін. Проте найчастіше посаг дівчат, окрім коштів, включав худобу, коней²⁸, курей, зерно тощо. Так, при одруженні 22 серпня 1618 р. донька івездецького крайника Стеця Анастасія «внесла» у дім свого чоловіка «обачного» поповича Івана із села Головецьке придане, що складалося з 60 злотих, чотирьох волів, чотирьох

²⁰ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.449 зв.

²¹ Там само. – Арк.401.

²² Там само. – Арк.212–212 зв., 343 зв.

²³ *Winiarz A. Polskie prawo dziedziczenia kobiet w wiekach średnich.* – Lwów, 1897. – S.48.

²⁴ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.258 зв. – 259.

²⁵ Там само. – Арк.313 зв.

²⁶ Там само. – Арк.333 зв.

²⁷ Там само. – Арк.408.

²⁸ Там само. – Арк.383, 458 зв. – 459.

корів, одного коня та однієї «клячі»²⁹. 2 січня 1621 р. мешканець села Ломна «працьовитий» Павло Калабайдич записав зятеві «працьовитому» Васькові Угринові як посаг своєї доньки (її ім'я не вказувалося) чверть земельної ділянки (із забудовами, лазами, луками та всіма пожитками), розташованої між ділянками Гриця Калабайдича й Сенька Михалковича³⁰. Як бачимо, за посаг наречена могла одержувати й нерухомість.

Подеколи поряд із посагом дівчата отримували *виправу*, тобто речі особистого вжитку (постіль, коштовності, посуд тощо), які оцінювалися для запису чоловіком відповідного віна³¹. Так, 14 травня 1627 р. виправу «шляхетної» пані Марухни Кульчицької було оцінено у 150 злотих. Перед самбірським урядом її чоловік – черхавський вїйт «шляхетний» Васько – задекларував запис коштів на половині свого вїйтівства³².

З'явившись 21 червня 1623 р. до самбірського уряду, попович із села Грозьова «обачний» Степан засвідчив отримання приданого дружини Олухни, доньки Федина Топольницького із села Смольна, до складу якого входило 60 злотих, три корови, два вола, один кінь, три вівці та «пристойне жіноче вбрання» («ochedostwo bialogłowskie przystoynne»). Усе це чоловік записав на півланку³³ власної земельної ділянки, аби у випадку його смерті майно було передане жінці, а в разі бездітної смерті самої Олухни – її найближчим родичам³⁴. Отримавши посаг дружини, чоловік не передавав віно безпосередньо їй, а записував усю суму (грошовий еквівалент посагу й віно) на половині всього свого тодішнього та в майбутньому набутого майна³⁵. Так із правового погляду виглядав *типовий порядок записування одержаного приданого* і його забезпечення чоловіком, проте на практиці траплялися різного роду відхилення, про які йтиметься нижче.

На момент одруження сини часто не мали окремо виділеної спадкової майнової частки, тому їм доводилося записувати посаг дружини на частині батьківських маєтностей, попередньо отримавши на це дозвіл самого батька. Така ситуація у 1617 р. склалася при одруженні «шляхетного» Васька Коблянського Рашковича, вїйта Старого Кобла, із донькою гвоздецького крайника Степана – «учтивою» Марухною. Батько нареченого «шляхетний»

²⁹ Там само. – Арк.181 зв. – 182.

³⁰ Там само. – Арк.298 зв. – 299.

³¹ *Winiarz A.* Polskie prawo majątkowe-małżeńskie... – S.257.

³² НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.457.

³³ Оцінюючи розміри земельних ділянок, необхідно враховувати засади тогочасного землеустрою, обліку та вимірювання ґрунтів. 1 лан дорівнював 20–25 га (див.: *Гроссман Ю.М.* Кмети, загородники и коморники западноукраинской деревни во второй половине XVI – первой половине XVII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. – Вильнюс, 1964. – С.167), а земельні наділи вимірювалися в одиницях, що складали менші частини лану: півланок, чверть, прут. Останні співвідносилися як 1 лан = 2 півланки = 4 чверті = 12 прутів (див.: *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565.* – Cz.2. – Warszawa, 2001. – S.XVII). Як одиниці виміру також використовувалися «загони», тобто ділянки, що мали ширину 1/2 прута (див.: *Stamm E.* Staropolskie miary. – Cz.1: Miary długości i powierzchni. – Warszawa, 1938. – S.72), та «ютрини», які дорівнювали 1/16 лану (див.: *Инкин В.Ф.* Дворище и лан в королевских имениях Галичины в XV–XVIII вв. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Москва, 1974. – С.36).

³⁴ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.346.

³⁵ *Dąbkowski P.* Prawo prywatne polskie. – Т.І. – S.407.

Федько перед самбірським урядом 23 березня дозволив синові записати дружині 100 злотих віна й таку ж суму привінку на своєму вїтївствї, зберігаючи при цьому пожиттєво власні майнові права на нерухомість. Для забезпечення правомочності акту до актової книги було внесено й батьківський дозвіл, і власне запис віна з привінком. Васько записав дружині сумарно 200 злотих на всьому тогочасному та в майбутньому набутому як рухомому, так і нерухомому майні³⁶. Очевидно, що у цьому випадку син, котрий виступав як вїт, на момент одруження вже сповна користувався батьківським майном – вїтївством, але формальні права «до живота» належали власне Федькові.

Забезпечення посагу не обов'язково відбувалося в момент одруження й могло відкладатися навіть на значний час. «Набожний» Яцько, священник із Днестрика-Дубового, 13 грудня 1621 р. записав «внесення» дружини Феці на попівському ґрунті лише після двадцяти років спільного життя. Незрозуміло, чому чоловік не записав внесених 100 гривень одразу ж після укладення шлюбу; відомо лише, що впродовж співжиття подружжя не мало дітей. Вочевидь будучи вже в похилому віці, Яцько на випадок власної смерті вирішив забезпечити майнове становище жінки від імовірних посягань своїх братів та інших родичів³⁷.

Посаг невістки подеколи приймав сам свекор і забезпечував його разом із віном на своїй нерухомості. Так, 19 травня 1620 р. перед зборовим судом Боберської крайни місцевий крайник «обачний» Симко зізнався, що отримав від молодшого сина Івана посаг його дружини в розмірі 240 злотих. Тож крайник записав цю суму на власному рухомому та нерухомому майні, зокрема розташованому в Лопушанці вїтївствї. Перед поділом останнього на рівні частини між дітьми Симка (вже після його смерті) Іван мав отримати від братів зазначену суму під «виною» 100 гривень³⁸.

Обсяг, склад та обставини передачі приданого сторони молодих могли визначати у спеціальній *передшлюбній угоді*. 17 березня 1626 р. до актової книги було вписано інтерцизу, укладену «шляхетним» паном Іваном Комарницьким та «набожним» риковським священником Іваном, які, одружуючи дітей «за Божою волею» та обопільною згодою, вирішили обумовити всі майнові аспекти шлюбу. Тому 17 лютого того ж року в будинку пана Івана Риковського – за присутності панів Петра Височанського, Онофра Митяньського, Петра Росохацького, Лукаша Завадського та інших гідних людей – сторони уклали шлюбний договір. Згідно з ним, священник пообіцяв за свою доньку, «уроджену» панну Анастасію, дати посаг у розмірі 200 злотих, шести волів, шести корів, двох коней (один дволітній жеребець) та двох кляч (одна дволітня) на найближче свято Св. Івана. Натомість наречений Александр Комарницький зобов'язувався вчинити опрау дружині на всіх маєтностях, що мали перейти до його власності, та обіцяв затвердити інтерцизу, подавши її до книг Самбірського двору. Покарання за порушення встановленої домовленості складало 10 гривень³⁹. Вписування текстів шлюбних

³⁶ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.112.

³⁷ Там само. – Арк.314.

³⁸ Там само. – Арк.281 зв.

³⁹ Там само. – Арк.438 зв. – 439.

угод до актової книги зумовлювалося бажанням сторін надати їм характеру вічистості (довічної дії), а за необхідності апелювати до них в імовірних судових суперечках.

Традиційно саме дружина приносила посаг у дім чоловіка, проте траплялися ситуації, коли сторони мінялися ролями: володіючи спадковою нерухомістю, *жінка приймала до себе чоловіка* й записувала його «внесення» на своїй частині маєтностей⁴⁰ (див. док. №3). 23 березня 1621 р. до самбірського уряду звернулася «працьовита» Гануся Пучейовят із села Сельче, явно й добровільно зізнавшись, що чоловік Мацько Мельников при одруженні вніс до її дому 30 злотих і різний господарський реманент, оцінений у 5 злотих. Жінка записала чоловікові загальну суму 35 злотих на шостій частині від чверті своєї земельної ділянки та всьому рухомому майні. Дбаючи про долю Мацька, вона передбачила обов'язковість виплати згаданої суми на випадок, коли б в її родичів виникло бажання усунути його з цього ґрунту⁴¹.

Попри принагідну самостійність жінок щодо забезпечення чоловікового «внесення» частіше подібні записи здійснювали їхні батьки⁴², дідусі⁴³, брати⁴⁴ чи опікуни⁴⁵, тобто особи, котрі безпосередньо володіли майновими правами. Приймаючи зятя у свій будинок, обидві сторони намагалися передбачити всі можливі аспекти матеріальних взаємин. Так, 6 квітня 1626 р. до актової книги було дослівно вписано документ, принесений Сеньком Бориновичем і підписаний Базилієм Ломницьким. Його зміст стосувався події, що відбулася в домі лопушанського крайника пана Івана 21 лютого 1621 р. за присутності пана Кузьми Олянського, Гриця Яворницького та всієї ломницької громади з князями. Тоді «обачний» Федір Яцькович перед крайницьким урядом зізнався, що прийняв у дім до своєї внучки Сенька Бориновича й навечно надав йому півлану земельної ділянки, чотирьох волів, трьох корів, двох ялівок, двох кляч і все господарство з рухомим майном. За це зять зобов'язувався зі всіляким прислуговуванням утримувати тестя аж до його смерті. «Не відділяючись хлібом», Федір залишив собі дві ютрини поля «до живота», які міг засівати за власним уподобанням, а пізніше земля також мала відійти Сенькові. З усього надання останній зобов'язувався «відпосажити» свою своячку Олухну, давши їй чотирьох волів, трьох корів та одну клячу. Крім цього, Федір визнав «внесення» зятя розміром у 60 злотих, що мали бути повернуті в разі смерті самого Сенька, його дружини чи у випадку бездітного шлюбу. Якщо б Федір через якісь непорозуміння намагався відібрати у зятя записану землю, то мав віддати чотирьох волів, чотирьох корів, кляч і згаданий внесок⁴⁶. Не виключено, що приводом для вписання документа до актової книги стала смерть самого Федора, що спонукало Сенька Бориновича підтвердити

⁴⁰ Winiarz A. Polskie prawo majątkowe-małżeńskie... – S.262.

⁴¹ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ШІ. – Арк.309 зв.

⁴² Там само. – Арк.22, 153–153 зв.

⁴³ Там само. – Арк.87.

⁴⁴ Там само. – Арк.465–465 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк.85–85 зв.

⁴⁶ Там само. – Арк.442 зв. – 443.

особисті права на записану тестем маєтність і таким чином уникнути претензій інших родичів.

Згідно з двосторонньою домовленістю, засвідченою 19 травня 1620 р. перед зборовим судом Боберської крайни, «працьовитий» Гасько Яхович зі села Міхнович, передаючи зятеві, Луцеві Городиському, 16 прутів ґрунту (із забудовами, лазами, луками, городами та всіма належними пожитками) і прагнути забезпечити власну старість, передбачив певні умови на свою користь. Отримавши за «внесення» (складалося зі 100 злотих, двох волів та трьох колод вівса) земельну ділянку, Луць зобов'язувався шанувати тестя аж до його смерті як власного батька: «Поки той Гасько буде могли господарювати й управляти, повинен його у всьому слухати той зять його, ні у чому йому не противлячись»⁴⁷. Крім цього, зять пообіцяв до повноліття утримувати Гаськового внука, на якого переходили дідові заборгованості, та у відповідний момент передати йому частку земельної ділянки⁴⁸.

Видаючи заміж доньку, ломницький священник «набожний» Матей отримав від свого зятя Петра Свильовича (сина Яцька) 115 злотих, а взамін передав четверту частину попівства й обшару, названого «під горою Розлучем». У зізнанні перед самбірським урядом 10 березня 1616 р. Матей вирішив обумовити сплату податків із нерухомості. Обіцяючи зятеві ще 115 злотих (правдоподібно, ішлося про привінок), сумарно 230 злотих тесть записав на вказаній земельній ділянці та звільнив Петра від будь-яких повинностей із неї, окрім обов'язку сплачувати чинш і «королівські побори»⁴⁹.

Священик із села Смольна «набожний» Василь, видавши в 1616 р. доньку Таньку заміж за Василя (сина Остапа з Ластівок), 11 березня передав зятеві частину попівства – 6 прутів землі з помірками та лазами. За собою тесть залишив право пожиттєвого користування двома прутами земельної ділянки, які потім також мали відійти зятеві. Останній разом із дружиною 28 листопада навечно поквитував священника зі всього рухомого майна⁵⁰. Тут, як і в інших описаних випадках, убачаємо прагнення мешканців економії, які здійснювали майнові операції у зв'язку із заміжжям доньок, подбати і про добробут своїх нащадків, і про забезпечення власної гідної старості, поваги та пошани до себе⁵¹, а поряд із цим – передбачити різноманітні нюанси стосовно сплати податків і передачі обіцяного майна задля уникнення будь-яких можливих претензій чи суперечок.

Співіснування в Речі Посполитій норм світського й канонічного права, котрі по-різному визначали вік для можливості вступу у шлюб, давало батькам широке поле для маневру під час одруження малолітніх дітей⁵². Шлюбуючи неповнолітніх, саме батьки брали на себе обов'язок розпоряджатися наданим

⁴⁷ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.280 («Poki ten Hasko bedzie mogl gospodarowacz y rządzcic, powinien go we wszystkim sluchac ten zięc iego, niwczym mu sie nie sprzeciwiac»).
⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – Арк.66.

⁵⁰ Там само. – Арк.87 зв. – 88.

⁵¹ Там само. – Арк.467 зв. – 468.

⁵² Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – С.71.

приданим «до повноліття» («ad annos discretionis»)⁵³ та записували його на власній нерухомості⁵⁴. Наприклад, мешканець села Рип'яна Марко Бадигович видав доньку (її ім'я не вказано) заміж за сина головецького священника поповича Міся, та отримав від зятя 40 злотих «внесення». Пообіцявши таку ж суму, тесть у липні 1621 р. записав 80 злотих на половині свого півланку. Оскільки подружжя («stadlo») було в «молодих літах», Бадигович обіцяв розпоряджатися ґрунтом і зберегти його у цілісності аж до подорослішання («wzrostu»)⁵⁵.

Особливого значення офіційне декларування розміру віна набуло для поповича Стеця із села Мокжани, коли він у 1622 р. вирішив *одружитися вдруге*. Перед самбірським урядом 1 червня того року чоловік чітко окреслив склад приданого, унесеного у його дім другою дружиною Анастасією, донькою ольшанського мельника Абраама. Віно жінки складало два вола, три дійних корови з телятами, п'ять півмірків ячменю з татаркою та одна колода вівса⁵⁶. Зі свого боку Стець записав Анастасії 100 злотих привінку, які зобов'язувався сплатити на випадок повернення першої дружини з татарського полону. Крім цього, за наявності спільних дітей, обіцяв залишити їх як спадкоємців на своєму ґрунті та забезпечити належне виховання⁵⁷. Аналогічна ситуація в 1623 р. склалася в поповича Антона з Черхави (його перша дружина також потрапила до «рук поганських») та його другої дружини Марухни, доньки Васька Мельника⁵⁸.

Намагаючись *убезпечити майнові права другої дружини*, чоловіки до процесу запису віна залучали дітей від першого шлюбу. Саме так 21 жовтня 1626 р. вчинив «обачний» Кунаш Грозьовський, подавши з сином Андрієм до самбірських актових книг лист, укладений перед урядом у Грозьовій. У документі Кунаш задекларував одержання від своєї другої дружини Марухни «внесення», тобто 200 злотих, чотири вола, стільки ж корів, двоє коней, чотирнадцять овець і вісім колод вівса. На випадок передчасної смерті чоловіка й за відсутності в подружжя спільних дітей усе перелічене майно жінка не повинна була втратити, а до неї не мало виникати жодних претензій із боку пасинка чи інших родичів Кунаша. Для більшої достовірності зізнання останнього було здійснене за присутності присяжних Данька Гвоздовича, Максима Редаловича та Івана Бучковича⁵⁹.

Остерігаючись матеріальних втрат і виникнення конфліктів, сторони в передшлюбних домовленостях визначали *можливості повернення майна*, переданого свого часу як посаг, віно чи «внесення»⁶⁰. Так, 5 грудня 1615 р.

⁵³ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.141.

⁵⁴ Там само. – Арк.37, 168 зв.

⁵⁵ Там само. – Арк.312 зв.

⁵⁶ Докл. про міри збіжжя див.: *Sochaniewicz K. Terminologia czerwonoruskich miar nasypnych (zbożowych) w XV i XVI wieku // Zapiski Numizmatyczne. – Rok I. – Num.2. – Lwów, 1925. – S.39–42; Num.3. – S.67–71.*

⁵⁷ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.327–327 зв.

⁵⁸ Там само. – Арк.338.

⁵⁹ Там само. – Арк.448–448 зв.

⁶⁰ Для порівняння про повернення приданого див.: *Chojnacki S. Getting Back the Dowry: Venice, c. 1360–1530 // Time, Space, and Women's Lives in Early Modern Europe / Ed. by A.Jacobson Schutte, Th.Kuehn, S.Seidel Menchi. – Kirksville, 2001. – P.77–96.*

детальну схему матеріального розпорядження уклала подружня пара – риковський крайник «шляхетний» Іван Комарницький та Анна, донька покійного Левка Майковського. Чоловік офіційно засвідчив отримання 200 злотих віна за свою жінку й, давши таку ж суму привінку, записав гроші на всьому своєму рухомому та нерухомому майні. Якщо б першим помер Іван, його сини не мали права вигнати Анну з записаних маєтностей, не сплативши зазначеної суми (йшлося про 400 злотих) та не виділивши частки з рухомого майна. У випадку смерті дружини всі згадані кошти й речі переходили до чоловіка або його нащадків, а жоден із родичів Анни не міг на них претендувати⁶¹. З липня 1627 р. підданий із села Ломна Сенько Михалкович, одружуючи свого сина Сенька з донькою ломницького священника пошівною Анною, надав 160 злотих як «внесення» до дому невістки. Відстоюючи власні інтереси, Михалковичі визначили чітку умову, котру прийняла протилежна сторона: у випадку розлучення подружжя без нащадків Сенькові відходила внесена сума⁶².

Далеко не всі подружні пари задалегідь обумовлювали принципи поділу майна на випадок різноманітних життєвих обставин. Тому сторони шлюбу нерідко зверталися до судових органів влади задля вирішення майнових питань відповідно до тогочасних правових норм. Частина *справ, пов'язаних із поділом майна*, ставала причиною довготривалих процесів, натомість деякі вирішувалися через укладення двосторонніх приватних угод⁶³. Наприклад, безконфліктно відбувся майновий поділ після смерті вічовського князя між його вдовою та братом Остаšem Холавичем. Останній 14 березня 1623 р. погодився надати своїй братовій Марухні загороду й обшар із коморою та «всілякими пожитками» з огляду на внесений нею посаг 115 злотих. Добровільно приставши на умови, жінка пообіцяла разом із дітьми ніколи більше не турбувати Осташа у цій справі під «виною» 30 гривень⁶⁴.

У полюбовному вирішенні долі приданого чи «внесення» після смерті одного з подружжя часто брали участь родичі, адже, згідно з річпосполитським правом, коли *чоловік або жінка помирали бездітними*, їхнє майно переходило до найближчих кровних⁶⁵. Так, 24 січня 1619 р. до актовій книги було внесено запис угоди між «працьовитим» Іваном Малюком та його зятем Федашем Ломницьким (і братом останнього Іваном), озаглавлений як «зізнання боргу» («recognitio debiti»). Одружившись із Федашем у 1617 р., донька Івана – Анна померла, не маючи дітей. Тому її чоловік разом зі своїм братом пообіцяли повернути тестеві 75 злотих на свято Св. Михайла в 1619 р. – без жодних позовів і під заставою такої ж суми. Очевидно, вона не була еквівалентною приданому доньки, проте Іван зважив на непросте матеріальне становище зятя та пристав на його пропозицію⁶⁶. Обидві сторони доволі мирно й

⁶¹ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.59.

⁶² Там само. – Арк.459 зв. – 460.

⁶³ *Dąbkowski P.* Prawo prywatne polskie. – Т.І. – S.425.

⁶⁴ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.338 зв.

⁶⁵ *Гошко Ю.* Звичаєве право... – С.308.

⁶⁶ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.208.

із розумінням підійшли до розв'язання ситуації, дотримуючись умови повернення чоловіком тестеві отриманого при одруженні посагу, що відповідало тодішнім звичаям⁶⁷.

Найчастіше *конфлікти на майновому підґрунті* виникали тоді, коли заміж знову виходили вдови⁶⁸. У таких випадках могли сперечатися як подружні пари між собою, так і самі жінки та їхні нові чоловіки з родичами попередніх. У подружжі, як правило, непорозуміння виникали на підставі розбіжностей стосовно розміру «внесення» вдови в дім нового чоловіка⁶⁹. Натомість у конфліктах із ріднею покійного чоловіка вдови у судовому порядку наполегливо відстоювали права на частку з майна небіжчика. Яскравим прикладом слугує суперечка між князями Турочки Ступосянської й Марухною, дружиною їхнього покійного брата Павла (на той час уже вдру-ге заміжною). Після численних контроверсій 7 грудня 1620 р. зборовий суд Розлуцької крайни ухвалив декрет для залагодження справи. Будучи найближчими родичами померлого, князі прагнули осісти на братовому ґрунті, який їхня невістка обробляла спільно з небіжчиком і давала кошти на за-будову, тож мусили надати їй, відповідно до проведеної таксації, 32 злотих (попередньо Марухна вже отримала рухоме майно). Брати Павла доброво-льно прийняли умови судового декрету, однак невдоволена вироком жін-ка за підтримки другого чоловіка вирішила апелювати до «його милості» пана коронного підскарбія⁷⁰.

Оскільки при черговому заміжжі вдови її діти від попереднього шлюбу не мали жодних прав на майно другого чоловіка⁷¹, «працьовита» Гася Гайдучка вирішила офіційно подбати про матеріальне забезпечення доньки від першо-го шлюбу (не названої на ім'я). Для цього вона 27 січня 1620 р. перед самбір-ським урядом записала своєму другому чоловікові Тимкові третину півланку із забудовами. Взамін за користування землею чоловік зобов'язувався у відпо-відний час видати Гасину доньку заміж, надавши їй пару волів та двох корів, очевидно як посаг. Якщо б на момент укладення шлюбу Тимко не мав змоги передати худобу, у користування доньки переходила половина записаної зе-мельної ділянки аж до отримання обіцяного майна та здійснення поквиту-вання⁷². Натомість в офіційному зізнанні перед зборовим судом Розлуцької крайни 8 січня 1621 р. «працьовита» Гануся Васиха з села Мшанець дбала про забезпечення матеріальних прав свого другого чоловіка Міська. Не маю-чи спільних дітей, у відповідь на його «внесення» жінка записала 30 злотих, корову та половину із засіяного хліба. Зять Ганусі, одружений з її донькою від першого шлюбу, маючи власну виділену маєтність, зобов'язувався після

⁶⁷ Haur J.K. Skład abo Skarbiec Znakomitych Sekretow Oekonomiay Ziemanskiej. – Kraków, 1693. – S.242.

⁶⁸ Для порівняння про становище вдів див.: Capp B. When Gossips Meet: Women, Family, and Neighborhood in Early Modern England. – Oxford, 2003. – P.36–38.

⁶⁹ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.496 зв. – 497.

⁷⁰ Там само. – Арк.292 зв. Уряд коронного великого підскарбія в 1616–1624 pp. поси-дав М.Данилович (див.: Urzędniczy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. K.Chłapowski, S.Ciara i in. – Kórnik, 1992. – S.125).

⁷¹ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т.І. – S.429.

⁷² НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.258 зв.

смерті теці передати Міськові визначене майно «без жодної кривди» під «виною» 30 гривень⁷³.

Для вирішення контроверсій між Нестером і Місем Ліпецьким з одного та Кунашем Грозьовським з іншого боку самбірський підстароста наказав залучити в ролі арбітрів князів. Тому 5 липня 1624 р. в Лопушанці грозьовський князь Місьо Ліпецький, іменем грозьовського князя Яцько Роговський, Стецько Мшанецький, Гаврило Грозьовський, Базилій Ломницький та Міхал Площанський уклали й підписали угоду як вихід із конфліктної ситуації. Ішлося про те, що донька Нестера та син Кунаша, будучи одруженими, разом із дітьми померли під час пошесті. Пан Грозьовський хотів забрати ґрунт покійного, а пан Ліпецький натомість вимагав повернення «внесення» доньки. За отриману нерухомість залучені арбітри зобов'язали Кунаша Грозьовського дати сватові 30 злотих, двох волів після завершення ярних робіт та корову з телям на ярмарок у Старому Самборі в наступному році. Підтверджуючи умови угоди, 27 лютого 1625 р. зборовий суд Ліпецької крайни наказав панові крайнику забрати у Грозьовського визначене майно, оскільки той не хотів віддавати його добровільно й передчасно покинув зібрання⁷⁴. Як бачимо, батьки подружжя мали вагомий вплив не лише при спорядженні та забезпеченні приданого, але й при визначенні його подальшої долі.

***

Вступ у подружні зв'язки, окрім взаємних почуттів, вимагав обумовлення матеріального підґрунтя для подальшого спільного життя молодої пари. Із метою забезпечення особистих інтересів та уникнення конфліктних ситуацій сторони для фіксації умов передачі/отримання приданого зверталися до місцевої адміністративно-судової влади, зокрема мешканці Самбірської економії – до замкового уряду та зборових судів. Офіційна декларація про передачу/отримання приданого слугувала засобом забезпечення особистих інтересів і способом уникнення можливих взаємних претензій. Тому зацікавлені сторони намагалися якомога чіткіше окреслювати склад, терміни та спосіб передачі майна, котре ставало суттєвою часткою добробуту новоствореної сім'ї. При цьому подеколи в передшлюбних домовленостях передбачався ряд умов стосовно причин (бездітність, ворття попереднього подружжя) та механізмів можливого повернення приданого чи «внесення», сплати податків, виконання повинностей із наданих маєтностей, убезпечення пошани або пожиттєвого утримання батьків когось із подружжя тощо. Розміри, склад посагу й відповідний запис віна відзначалися варіативністю та прямо залежали від соціального й матеріального становища учасників домовленостей. Виняткового значення записи набували при повторному одруженні, коли виникала необхідність гарантувати права нового шлюбного партнера чи дітей від попереднього подружнього зв'язку. Помітну роль у трансакціях

⁷³ НБ ЛНУ, ВР. – Спр.518.ІІІ. – Арк.302 зв.

⁷⁴ Там само. – Арк.383 зв. – 384.

із приданим відігравали не тільки самі наречені, але й особи, котрі володіли безпосередніми майновими правами – батьки, діди, брати, опікуни. Зокрема батьки та брати членів подружжя брали активну участь не лише у процесі споряджання чи отримання приданого, а й при поверненні або відстоюванні прав на нього.

Типовий порядок фіксації приданого виглядав так: після отримання посагу дружини чоловік записував їй еквівалентну суму на половині власних маєтностей. Однак шлюбна практика мешканців Самбірської економії свідчить про різноманітні ситуативні модифікації, серед яких умовно можна виділити декілька ключових: 1) запис чоловіком посагу на батьківському майні через відсутність власної виділеної спадкової частки; 2) ініціатива свекра у записі приданого невістки; 3) зміна ролей, коли жінка, приймаючи до себе чоловіка, записувала його «внесення» на своїй спадковій маєтності. Вписи в актовій книзі, характеризуючись варіативністю складових посагу, опосередковано слугують джерелом для вивчення матеріального становища вихідців із різних соціальних прошарків та дослідження окремих аспектів родинних відносин. Загалом зміст записів стосовно майнових аспектів творення подружніх зв'язків репрезентує взаємини всередині сім'ї як важливий елемент повсякденного життя мешканців Самбірської економії.

Додатки**

№1

1615 р., 26 січня. Самбірський двірський уряд. Запис про надання священиком Василем із села Смольна синові Івану та його дружині Анні чверті попівської земельної ділянки після отримання від Кузьми Дзуми із села Бистриці, батька Анни, грошей і худоби як віна

Býstrýcza cu[m] Smolna

Stożacz oblycznie przed vrzndem ninieyszym dworskiem samborskiem, nabozny Wasily pop smolnyanski yawnie y dobrowolnie zeznal, iz od Kuzmÿ Dzumÿ z Býstrýcze odliczol ÿ odebral gothowych pieniędy zlothÿch piędziesÿath, wolow dwa, býkow dwa, korow trzÿ s pozytkiem, jałowycza ÿedna, konÿa dwulÿathka, owiecz pięcz, jarka iedna, a tho wzglndem wyana po Annie czorcze the[g]° Kuzmÿ, koja wzyał pop za Iwana sÿna swe[g]° za małzonkę, zaczÿm pop puszcza synowÿ swem[u] Iwanowÿ ÿ zenie iego roliey sweÿ popowskÿ czwierzcz ze wszÿstkemÿ pozÿthkamÿ, przÿleglosczyamy do theÿ roliey nalieżaczemÿ, nicz ÿuz tham sobie ani pothom inszym swem niezostawuie ani zachowuie.

Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.Максименка. – Спр.518.III. – Арк.40

** При відтворенні вписів дещо модернізовано пунктуацію, уніфіковано вживання великої й малої літер. У квадратних дужках подано скорочені частини слів та пропущені букви.

№2

1623 р., 15 травня. Зборовий суд у Самборі. Запис про обіцянку «шляхетного» Василя Чернецького стосовно майнового забезпечення сестер при одруженні

Botelka

Wasil Czerniecki

zapisanie sumy

Fesia Czerniecka

Slachet[ny] Wasil Czerniecki zapisal sie przed sądem zborowym dac Fesi siostrze swoiey, gdy ią P. Bog opatrzy przyacielem, złotych polskich piecdziesiąt bez wszelakiei trudności y pozwow, a paniey matcze swey z pannami wszytkimi a siostrami swemi wszelakie poszanowanie synowskie wyrządzać y żywnosc przystoyną obmysliwać powinien do upodobania iey a pannom siostróm dotąd, az ich Pan Bog opatrzy przyaciolmi, bez wszelakiei przygany y skargi pod przepadkiem piacidziesiąt grzyw[ien] y winą J[ego] M[iłos]czy.

Там само. – Арк.343 зв.

№3

1620 р., 7 грудня. Зборовий суд у Самборі. Запис про забезпечення «обачною» Марухною Янковою Гнилянською «внесення» її другого чоловіка Сенька Росолінського на ґрунті, отриманому нею після першого чоловіка

Hniła

Opatrzna Maruchna Jankowa Hnilanska, stoiacz oblicznie przed sądem zborowym, iawnie y dobrowolnie zeznała, iż Sienko Rosolinsky nazwany mąż iey wtorego małżeństwa wniósł w iey dom pieniędzy gotowych złotych polskich czterdziesci, wolow cztery, krow dwie, klacz dwie, owsa kłód dziesiecz, słoniny polci dwa, y swini dwie, ktore to wniesienie, nagru[n]czie swym po mężu zpadaiącym y na wszytkich dobrach ruchomych y nieruchomych zapisuie. Gdyz on te pieniądze dawal, componuiacz o tę czescz niebosczykowską, ktora byla dozywociem odpadla, tedy iesliby potem dzieci iey z pierwszym mężem zplodzone, dorozszy lat swych, chcieli sie czego dopomagacz y onego z ґрунту zbiiacz, powinni mu będą wprzod te summę wyzey mianowaną y te rzeczy oddacz y dostatecznie wedlug tego zapisu nagrodzicz. Czo sobie dal zapisacz y groszem obłozyl.

Там само. – Арк.294

Сторони-учасники передачі/отримання приданого, його склад та забезпечення***

№ зп	Арк.	Дата впису	Сторони та їх статус		Село	Склад приданого		Термінологічні окреслення
			Сторона нареченої	Сторона нареченого		Сторона нареченої	Сторона нареченого	
1	22	29.05.1614 р.	«обачний» молдавський вїт Яцько за доньку Олухну	Іван Задільський	Молдавсько	третя частина вїтїства	100 злотих	«віно» – майно нареченої
2	33-33 зв.	02.01.1615 р.	«працьовитий» Климко Савчонт Сп'янович за доньку Марухну	«обачний» бабинський мельник Василь за сина Стеця	Бабина	60 злотих, 3 корови з телятами, 1 бик, 1 кляча	половина всіх наданих привілесем маєтностей	«віно» – майно нареченої
3	40	26.01.1615 р.	Кузьма Дзюма за доньку Анну	«набожний» смолянський священник Василь за сина Івана	Бистриця / Смольна	50 злотих, 2 вола, 2 бики, 3 корови, 1 яловия, 1 дволїтній кїнь, 5 овець, 1 ярка	чверть земельної ділянки	«віно» – майно нареченої
4	51	05.06.1615 р.	–	«обачний» селецький мельник Іван за сина Стеця	Сельче	32 злотих	запис коштів «на добрах»	«віно» – майно нареченої
5	53 зв. – 54	22.07.1615 р.	Калина Мельнича Радилівська за доньку Таньку	«набожний» черхавський священник Іван за сина Сенька	Черхава	70 злотих	40 злотих привїнку; запис грошей (110 злотих) на спадковїй частинї маєтностей сина	«віно» – майно нареченої; згаданий «привїнок»
6	54 зв. – 55	07.08.1615 р.	Фемна	Василь Петрашківч	Мпанець	3 корови з телятами, 1 дворїчний бик, 2 колоди вївса, 22 курки	–	«внесок» – майно нареченої
7	59	05.12.1615 р.	Левко Майковський за доньку Анну	«шляхетний» риковський крайник Іван Кумарницький	–	200 злотих	200 злотих привїнку; запис грошей (400 злотих) на всїх «добрах»	«віно» – майно нареченої; згаданий «привїнок»
8	66	10.03.1616 р.	«набожний» ломницький священник Матей	Петро Свиллович	Ломна	чверть полївства, обшар названий «під горою»; запис додаткових 115 злотих і разом 230 злотих на нерухомості	115 злотих	–
9	85-85 зв.	02.11.1616 р.	Андрїй Ухорциць із сином Дмитром, опшкун Ганусі	Петро Кодрагчонт	Бережниця	4 затони землі	42 злотих	«внесок» – майно нареченого

*** До таблиці внесено лише вписи стосовно передачі/отримання приданого, за винятком справ, пов'язаних із поверненням майна після смерті когось із подружжя, конфліктними ситуаціями тощо. Власні назви подаються наближено до оригіналу.

10	87	28.11.1616 р.	«працьовитий» Антон Фелькович за внучку Таньку	«працьовитий» Василь Русин	Ясьонка Масьова	половина всіх маєтностей	–	–
11	87 зв. – 88	28.11.1616 р.	«набожний» смолянський священник Василь за доньку Таньку	Василь, син Остапа	Смольна / Ластовки	6 прутів земельної ділянки	–	–
12	112 (два вписи)	23.03.1617 р.	«утивий» пвозецький крайник Степан за доньку Марухну	«шляхетний» Федько Коблянський Рашкович із дозволем синові Васькові (війт) здійснити запис	Старе Кобло	100 злотих	100 злотих привінку; запис грошей (200 злотих) на всьому вїтвїтствї	«віно» – майно нареченої; згаданий «привінок»
13	141–141 зв.	01.02.1618 р.	Андрій Чоботик за доньку	«працьовитий» Марко Стечович за сина	Хашів / Білич	4 вола, 2 корови й телята, 1 ялвка, 1 бик, 1 кляча	3 пруті землі, третина забудов	«посаг» і «внесення» – майно нареченої
14	153–153 зв.	07.02.1618 р.	«працьовитий» Іван Сулкович за доньку	«працьовитий» Дем'ян Волкович	Молдавське	третина лану	–	«віно» – майно нареченої
15	168 зв.	22.03.1618 р.	«набожний» смєречанський священник Василь за доньку Фецо	князь Матей за сина Андрія	Смеречка	40 злотих, 4 вола, 4 корови, 1 кінь	100 злотих на всіх своїх «добрах	«посаг» і «внесення» – майно нареченої
16	181 зв. – 182	22.08.1618 р.	пвозецький крайник Стець за доньку Анастасію	«обачний» попович Іван, син головєцького священника Івана	Головєцьке / Гвоздець	60 злотих, 4 вола, 4 корови, 1 кінь, 1 кляча	третина попівства	«внесення» – майно нареченої
17	212–212 зв.	28.01.1619 р.	«обачний» Савка Галовський за сестру Ганусю	Стець Тимошович	Галовка	4 пруті гайдучького лану з хижкою (у сумі 20 злотих)	–	«посаг» – майно нареченої
18	258 зв. – 259	27.01.1620 р.	«шляхетний» Васько Дзердзович із братами Мацьком, Сеньком, Іваном та матрю Анною за сестру Марусю	син Курильча	Сельче	п'яту частину від спадкової земельної ділянки	–	–
19	280	22.06.1620 р.	«працьовитий» Гасько Яхович за доньку	Луць Городиський	Міхновець	16 прутів земельної ділянки	100 злотих, 2 вола, 3 колоди вїса	«внесення» – майно нареченого
20	281 зв.	22.06.1620 р.	–	«обачний» старий бобєрський крайник Симко за сина	Лопушанка Лехнова	240 злотих	запис коштів на всіх «добрах»	«посаг» і «внесення» – майно нареченої
21	284 зв. – 285	29.06.1620 р.	«шляхетний» Іван Яворський за доньку Анну	«набожний» климєцький священник Яцько	Климець / Явора	150 злотих	150 злотих привінку; запис грошей (300 злотих) на попівствї	«віно» і «внесення» – майно нареченої

22	294	07.12. 1620 р.	«обачна» Марухна Янкова Гнзляньска	Сенько Росолінський	Гнзла	запис на всіх «добрах»	40 злотих, 4 вола, 2 корови, 2 клячі, 10 колод віса, 2 кавалки солонини, 2 свині	«внесення» – майно нареченого
23	298 зв. – 299	02.01. 1621 р.	«працьовитий» Павло Кулабайдич за доньку	«працьовитий» Васько Утримов Ломна	Ломна	чверть земельної ділянки	–	«посат» – майно нареченої
24	308	04.03. 1621 р.	Анна Козяровська	«обачний» попович Іван	Кобло	100 злотих	100 злотих привинку; запис грошей (200 злотих) на попівському ґрунті	«віно» і «внесення» – майно нареченої; згаданий «привіно»
25	308 зв.	04.03. 1621 р.	вольник Тимко Солук за доньку Федю	Стецько Мельник за сина Яцька	Бабина / Сельче	50 злотих	50 злотих привинку; запис грошей (100 злотих) на чверті мельницького ґрунту	«внесок», «віно» і «внесення» – майно нареченої; згаданий «привіно»
26	309 зв.	23.03. 1621 р.	«працьовита» Гануся Пучеюват	Мацько Мельников	Сельче	запис на постій частині чверті ґрунту	30 злотих і господарський реманент на 5 злотих	«внесок» – майно нареченого
27	312 зв.	Дату не вказано	Марко Бадігович за доньку	Місь Попович, син головецького священника	Головець / Рип'яна	запис ще 40 злотих; запис грошей (80 злотих) на половині шпанку	40 злотих	«внесення» – майно нареченого
28	313 зв.	07.09. 1621 р.	Пазя Яльковят	«працьовитий» Місь Дубик	Черхава / Стжельбич	28 злотих	запис коптів на всіх «добрах»	«внесення» – майно нареченої
29	314	13.12. 1621 р.	Феця	«набожний» Яцько	Днестрик Дубовий	100 гривень	запис коптів на попівському ґрунті	«внесення» – майно нареченої
30	322 зв. – 323	10.02. 1622 р.	«обачний» Тимко Себстикович за доньку Анастасю	Місь	Лукавиця	третя частина ґрунту і млина	–	«посат» – майно нареченої
31	327	01.06. 1622 р.	Анастасія, донька Івана Бережницького	«обачний» Фелько Лужецький	Лужек / Бережниця	60 злотих	запис коптів на всіх «добрах»	«віно» і «внесення» – майно нареченої
32	327– 327 зв.	01.06. 1622 р.	Анастасія, донька ольшанського мельника Абраама	Стець Попович	Мокжани	2 вола, 3 дійних корови з телятами, 5 швімрків ячменю з татаркою, 1 колода віса	запис 100 злотих привинку на ґрунті	«віно» і «внесення» – майно нареченої; згаданий «привіно»

33	333 зв. – 334	22.02. 1623 р.	Гануся Лінінська	Павло Слосаж	Черхава	100 злотих	100 злотих привінку; запис грошей (200 злотих) на чверті ґрунту	«внесення» – майно нареченої; згаданий «привінок»
34	338	14.03. 1623 р.	Марухна, донька Васьки Мельника	Антон Попович	Черхава	100 злотих	100 злотих привінку; запис грошей (200 злотих) на ґрунт	«внесення» – майно нареченої; згаданий «привінок»
35	341	31.03. 1623 р.	«набожний» бабинський священик Григорій за доньку	Ігнат Солуков	Бабина	запис на ґрунті	20 злотих, 4 вола, 3 корови (разом 104 злотих)	«посаг» – майно нареченої
36	343 зв.	15.05. 1623 р.	«шляхетний» Василь Чернецький за сестру Фесо	–	Ботелка	50 злотих	–	–
37	346	21.06. 1623 р.	Олухна, донька Федіни Топольницького	«обачний» Степан Попович	Грозьова / Смольна	60 злотих, 3 корови, 2 вола, 1 кінь, 3 віці	запис коптів на півланку земельної ділянки	«внесення» – майно нареченої
38	358 зв. – 359	10.04. 1624 р.	Анастасія, донька Міся Дубика	Федько Попович	Черхава / Пруси	100 злотих	100 злотих привінку; запис грошей (200 злотих) на ґрунті і всіх «добрах»	«внесення» – майно нареченої; згаданий «привінок»
39	383	25.02. 1625 р.	Марухна Іванова	«пращовитий» Іван Шулько	Ґаловка / Мпанець	2 вола, 3 корови, 2 вола й 1 корова (на дітей), 4 прутти засіяної збіжжям ділянки	–	–
40	401	17.09. 1625 р.	Клим Селецький за доньку	Петро Лопатстат	Селець	2 вола, 1 корова, земельна ділянка за 30 злотих	–	«посаг» – майно нареченої
41	408	14.05. 1626 р.	Місь Андрикович Фридков за доньку Пазю	«обачний» Ференс Чернецький	Стронна / Лукавиця	150 злотих	запис коптів на Стронському князівстві	«посаг» – майно нареченої
42	424 зв.	09.03. 1626 р.	«учтивий» волосянський князь Яцько за доньку	«учтивий» Іван Тисовський за отриманий сином посаг	Волосянка	148 злотих, 4 вола, 4 корови, 1 кінь, 1 кляча, 8 колод збіжжя	–	«посаг» – майно нареченої
43	438 зв. – 439	17.03. 1626 р.	«шляхетний» риковський священик Іван за доньку Анастасю	«шляхетний» Іван Комарницький за сина Александра	Риков	200 злотих, 6 волів, 6 корів, 2 коней, 2 клячі	запис Александром посагу на своїй спадковій частці майна	«посаг» – майно нареченої; «оправа» – запис чоловіком майна на своїй спадковій частці
44	442 зв. – 443	06.04. 1626 р.	«обачний» Федір Яцькович за внучку	Сенько Боринич	Ломна	півланку земельної ділянки, 4 вола, 3 корови, 2 являки, 2 клячі, усе господарство з рухомими речами	–	«внесок» – майно нареченого

45	448–448 зв.	21.10. 1626 р.	Маруська	«обачний» Кунаш Грозьовський із сином (від першого шлюбу) Андрієм	Грозьова	200 злотих, 4 вола, 4 корови, 2 коня, 14 овець, 8 колод вівса	–	«внесення» – майно нареченої
46	449 зв.	28.11. 1626 р.	«учтивий» Стець Марухну	–	Мшанець	400 злотих, в яких дав половину млина і дві земельні ділянки	–	«посат» – майно нареченої
47	457	14.05. 1627 р.	«шляхетна» Марухна Кульчицька	«шляхетний» черхавський вийт Васько Черхавський	Черхава	150 злотих	запис коштів посагу на половині вийтства	«оправ» – запис чоловіком грошей на ґрунті
48	458–458 зв.	05.06. 1627 р.	«працьовитий» Федько Луцькович	Лесько Зусчарович за племінника Василя	Гнила	–	половина ґрунту	–
49	458 зв. – 459	28.06. 1627 р.	Гриць Яворський за доньку	Петро Ігнатович за племінника Гриця Федоровича	Гнила / Яворів	4 вола, 1 кінь	половина всього майна	«посат» – майно нареченої
50	459 зв. – 460	03.07. 1627 р.	ломницький священик Мацько за доньку Анну	Сенько Михалкович за сина Сенька	Ломна	–	160 злотих	«внесення» – майно нареченого
51	465–465 зв.	12.11. 1627 р.	«працьовитий» Василь, син тивуна Пелеша за сестру	«працьовитий» Герасим, син Петраша	Білина Велика	півчверті земельної ділянки	12 злотих	«посат» – майно нареченої
52	467 зв. – 468	11.03. 1628 р.	«учтивий» князь Сенько Ількув за доньку Марухну	строннський гайдук Іван	Недзельна / Стронна	князівство	–	–
53	517 зв. – 518	04.10. 1631 р.	Іліаш Боберський	«працьовитий» Ілько Соколовський	Лопушанка Лехнова	продаж 6 прутів лану за 80 злотих; запис на проданій ділянці 20 злотих	–	«посат» – майно нареченої

The article is devoted to the analysis of Sambir agreements of the habitants of Sambir economy, in which the methods and terms of property assignment, its size, the reasons and mechanisms of possible return were determined maximally clearly. The role of the parents and brothers of the spouses is considered not only in the process of outfitting and reception of the dowry, but also at the assertion of the rights to its return. A typical procedure of the documentary fixation in an act book is also outlined: after the reception of wife's dowry a husband recorded her equivalent sum on the half of his own possessions. Various situational modifications, which took place between the habitants of Sambir economy, are examined: 1) recording of the dowry by a husband on his father's possessions for the lack of his own distinguished heritage; 2) the initiative of a father-in-law in the recording of daughter-in-law's dowry; 3) change of the roles, when a woman taking a man to her house, recorded his "contribution" on her hereditary estate.

Keywords: Sambir economy, castle book, family, marriage, spouses, dowry, allowance, extra allowance, "contribution".

Д.О.СЕРОВ, Т.Г.ТАЙРОВА-ЯКОВЛЕВА *

СМЕРТЬ П.ПОЛУБОТКА В ПЕТЕРБУРЗІ: ЯК ЦЕ СТАЛОСЯ Й ЩО САМЕ ПЛАНУВАВ ПЕТРО І **

На основі матеріалів Російського державного архіву давніх актів розглядаються обставини смерті П.Полуботка. Ув'язнений у Петропавловській фортеці наказний гетьман помер 21 грудня 1724 р. (за ст. ст.) від пневмонії, зусилля лікаря виявилися марними. Петро І планував провести показовий процес над П.Полуботком і його однодумцями, звинуватити їх у «державній зраді» та ліквідувати українську автономію. Для цієї мети було створено спеціальний Генеральний суд.

Ключові слова: Полуботок, Петропавловська фортеця, Петро І, українська автономія, козацька старшина.

Павло Полуботок був лідером української політичної опозиції й борцем за автономію Гетьманщини. Його трагічна смерть у петербурзькій в'язниці завжди привертала увагу істориків, обрісши безліччю переказів, але, як і раніше, вона викликає багато питань, породжених насамперед відсутністю подробиць. Яскраві промови, нібито виголошені П.Полуботком перед Петром І, спричинили його опалу та смерть. Із часом вони стали не менш легендарними, аніж знамениті скарби наказного гетьмана.

Коротко відновимо хронологію подій. Проголошеного в 1721 р. імператором Петра І неабияк роздратувала спроба української опозиції (на чолі з П.Полуботком, обраним наказним гетьманом) подати петицію про відновлення гетьманського правління. Самодержець наказав доставити всіх опозиціонерів до Петербурга, що й відбулося у серпні 1723 р. Але 10 листопада Петро отримав нову петицію з України, яка знову містила вимогу відновлення звичного порядку. Це переповнило чашу терпіння імператора, який після розправи над власним сином Олексієм і передчасної смерті другого сина та спадкоємця став ще більш невірноваженим і непримиренним. За наказом царя, усіх старшин, які перебували в Петербурзі, кинули в Петропавловську фортецю. П.Полуботок із товаришами провів тут більше року. Сире й холодне невське повітря, суворі умови утримування створювали важку психологічну атмосферу. Весь цей час заарештованих допитували в Таємній канцелярії. Одночасно генерал-майор О.Румянцев проводив розслідування в Україні. У грудні 1724 р. П.Полуботок помер. А 28 січня 1725 (за ст.ст.) пішов із життя й Петро І, після чого козацьких старшин звільнили з ув'язнення.

* Серов Дмитро Олегович – доктор історичних наук, доцент, Новосибірський державний університет економіки та управління
E-mail: serov1313@mail.ru

Тайрова-Яковлева Тетяна Геннадіївна – доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету
E-mail: t.tairova@spbu.ru

** Переклад із російської мови – Тетяна Тайрова-Яковлева (Санкт-Петербург) (наукова редакція перекладу – Геннадій Боряк, Київ)

За легендою, важкохворий П.Полуботок відмовився від послуг лікаря, нібито заявивши при цьому: «Навіщо мені життя, коли не могу бути корисним Батьківщині»¹:

«Великодушний володар Росії виказав тоді рідкісний взірєць доброчесності, що бере гору над пристрастями: він відвідав Полуботка, умовляв його забути минуле та вдатися до послуг лікаря. “Ні, государю, – продовжував Полуботок, – ти вже не у силах повернути мені згасаюче життя; невдовзі Петро й Павло предстануть на одній дошці перед праведним воздаятелем: він розсудить справи їхні”»².

Красивий переказ, який, утім, не дає відповіді на питання про реальні цілі Петра I та обставини смерті його супротивника. Нижче, спираючись на нові документи з архівів Москви й Києва, спробуємо зрозуміти, якими все ж таки були плани царя щодо П.Полуботка і його однодумців, а також те, за яких обставин пішов із життя наказний гетьман.

Оцінки істориками вчинку П.Полуботка найчастіше базувалися на їхніх власних політичних уподобаннях. Так, О.Лазаревський і М.Костомаров поділяли ідеї «народної волі» й апоріорі недолюбили козацьку старшину. Тож «справу Полуботка» вони прагнули звести до економічних інтересів багатих землевласників. І навіть сучасні дослідники багато у чому не змогли подолати нав'язану попередниками концепцію.

Почнемо з арешту. Ця подія відбулася в якійсь кав'ярні на Троїцькій площі Санкт-Петербурга. А.Бовгіря пише про «Чотири фрегати», повторюючи, таким чином, помилкову думку С.Соловйова³. У Чернігівському літопису, із посиланням на свідчення українця-очевидця, стверджувалося, що арешт П.Полуботка відбувся в «кавовому будинку» (ще одна петербурзька кав'ярня на тій самій площі)⁴. Тепер ми можемо підтвердити ці відомості офіційним звітом Сенату від 10 листопада 1723 р.:

«Сего дня по окончании литурги[и] в кофейном доме, что на Троицкой пристани, его императорскому величеству полковник Полуботка з генеральною старшиною подали челобитныя за руками многих полковников, малороссийских сотников о небытии в малороссийских полках руским полковником и тягостях народных. И те челобитныя его императорское величество указал принять, а их, старшину, отдать под арест. А челобитныя объявил в Сенате экзекутор Елагин»⁵.

Згідно з раннім описом міста, «кавовий будинок» було зведено 1722 р. Призначався він для Петра I й розташовувався на Троїцькій пристані в межах однойменної площі⁶.

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С.432.

² Там же.

³ Див.: Бовгіря А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.8. – К., 2008. – С.108; Соловйов С.М. История России с древнейших времён. – Кн.ІХ. – Т.18. – Москва, 2003. – С.692.

⁴ Черниговская летопись по новому списку. – К., 1890. – С.33.

⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Кн.1922. – Л.308.

⁶ Богданов А.И. Описание Санкт-Петербурга. – Ч.3. – Санкт-Петербург, 1779. – С.200.

Смерть П.Полуботка розглядалася в багатьох історичних працях, що правда за дуже вузької джерельної бази. Тому історики в основному повторювали підходи, твердження й висновки один одного. Першим дослідником став Д.Бантшиш-Каменський, котрий і ввів у науковий обіг міф щодо промов наказного гетьмана та його відмову від послуг лікаря⁷. М.Костомаров не додав жодних деталей, написавши, що «Полуботок помер у Петропавловській фортеці в 1724 р.»⁸. Аналогічно написав і Я.Шульгін у своєму дослідженні про П.Полуботка⁹. Загалом те саме повторив В.Модзалевський, який, однак, уперше звернув увагу на різночитання щодо дати смерті – 17 або 18 грудня¹⁰. Д.Дорошенко нічого нового не додав, декларуючи, що «Полуботок так і помер у тюрмі 29 грудня (н.ст.) 1724 р.»¹¹.

У публікації О.Гуржія й Т.Чухліба повторюється міф про відмову від лікаря¹². В.Горобець, який досліджує біографію П.Полуботка та слідство над ним, написав, що «18 грудня 1724 р. о третій години пополудні Павла Полуботка не стало. Останній земний притулок тіло гетьмана знайшло на цвинтарі церкви Св. Самсонія Странноприїмця за Малою Невою у Петербурзі»¹³. Згаданий автор повторив це й у своїй пізнішій праці¹⁴. Нічого нового не додав він і в енциклопедичній статті¹⁵. С.Плохій у студії про «промову Полуботка» назвав її «апокрифічною»¹⁶.

Усі історики, котрі описували смерть П.Полуботка, використовували лише два джерела: Чернігівський літопис і щоденник Якова Марковича. У першому, базуючись на інформації очевидця, ішлося: «Декаврія 18, проставился въ замку пітербургскомъ, подъ кароуломъ, полковникъ черніговскій Павелъ Полуботокъ и погребенъ при церкви святого Самсона Странноприемца, за Малою Невою, декаврія 29 числа»¹⁷. Генеральний підскарбій Я.Маркович у своєму діаріусі записав: «Полковника черниговского Павла Полуботка люди минувшего дня приехали в Глухов из С-Петербурга и объявили, что преставился он в Петербурге, в крепости, 17 декабрия третьей години с полудня минувшего 1724-го года»¹⁸.

⁷ Бантшиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – С.432.

⁸ Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Русская старина. – 1876. – №3. – С.523.

⁹ Шульгин Я. Павел Полуботок, полковник черниговский // Киевская старина. – 1890. – №XII. – С.522–538.

¹⁰ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок: биографический очерк. – Санкт-Петербург, 1903.

¹¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Т.ІІ. – К., 1991. – С.179.

¹² Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999 [серія «Україна крізь віки», т.8]. – С.48.

¹³ Горобець В. Павло Полуботок // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С.222–223.

¹⁴ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.333.

¹⁵ Горобець В.М. Полуботок Павло Леонтьович // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011. – С.377.

¹⁶ За словами С.Плохія, «після публікації есе Лазаревського у середині XIX ст. ніхто з дослідників не сприймав усерйоз автентичність цього тексту» (тобто промову П.Полуботка; див.: Плохій С. Гетьманська спадщина: Апокрифічна промова Павла Полуботка перед Петром I // Пилип Орлик: Конституція, маніфести та літературна спадщина. – К., 2006. – С.176).

¹⁷ Черниговская летопись по новому списку. – С.34.

¹⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.I. – Москва, 1859. – С.61.

Для уточнення обставин смерті П.Полуботка доцільно скористатися матеріалами Російського державного архіву давніх актів (Москва; РДАДА), виявленими новосибірським істориком, фахівцем із питань судочинства часів Петра I – Д.Серовим. Так, у чорновому журналі Вишнього суду, у записах від 14 й 15 грудня 1724 р., ішлося:

«Собранию Вышняго суда присланной з гобвахты лейб-гвардии Преображенского полку сержант Иван Лвов доносил, что Полуботок заболел и требует лекаря. И того ж числа от собрания Вышняго суда в Медицинскую канцелярию послан указ, велено оною Полуботка осмотреть дохтуру и от той ево болезни пользоваться прилежно.

[...]

А в репорте ис той Медицинской канцелярии написано, что того ж числа велено ево, Полуботка, дохтуру Севасту осмотреть и пользоваться с прилежанием. И того ж числа оной дохтур репортовал в Медицинскую канцелярию, что помянутой Полуботок имеет болезнь, имянуемую плевритис, то есть распаление перепонки плевры»¹⁹.

Таким чином, можемо стверджувати, що, перебуваючи в Петропавловській фортеці, П.Полуботок усе ж намагався боротися за своє життя, наполягав на запрошенні лікаря й аж ніяк не відмовлявся від його послуг. Героїчний міф, створений в історичній літературі, не відповідає фактам. Утім це не означає, що П.Полуботок не був героєм.

Журнал Вишнього суду також містить інформацію, котра уточнює обставини смерті наказного гетьмана. Хвороба його розвивалася дуже швидко. Уже 1 грудня 1724 р. сенаторам сповістили, що «полковник Полуботок болен, при смерти, и желает священника и маслом освятитца, и чтоб при том были старшины Черныш и Савичь». Стурбовані сенатори «разсуждали, что надобно б ево спросить, не закрыл ли он чего, и священнику о том спрашивать же»²⁰. Іншого дня вони довідалися, що «Полуботок очень худ и грудь взнесло»²¹. Загроза життю була серйозною, тож цього разу було віддано наказ:

«Быть при нем отцу духовному безотходно, и чтоб он ево спрашивал, не было ль у него какого злаго вымыслу и противности его императорскому величеству и пересылок писменных или словесных с изменниками с Орликом и з другими, дабы он показал самую истинную правду, как ему стать пред Богом и судом его Страшным. И ежели что покажет, о том, записав, объявить в канцелярии Вышняго суда»²².

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві збереглася копія звіту Сенату, де містяться показання священника, перед яким висповідався в'язень:

¹⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.110. – №173. – Л.9.

²⁰ Там же. – Ф.248. – Кн.1935. – Л.238 об.

²¹ Там же.

²² Там же. – Оп.110. – №159. – Л.2.

«Перед смертю он Полуботок отцом ево духовным петропавловским священником Нилою (?) о корешподенция с ним Орликом спрашивал же с прещением суда Божия многократно наедине на что ответствовал что такой притчины не точию творил но ниже мыслил и в самой де тяжкой болезни он Полуботок клялся Богом и судом его как встал в день страшного суда и что он Орлик плут как пред Богом таки пред монархом и чего де им в нем было искать»²³.

Далі торкнемося питання, чому саме контакти з П.Орликом були настільки важливими для Петра I, що він навіть віддав священникові аморальний наказ допитати про це П.Полуботка, котрий уже перебував на смертному одрі.

Наказний гетьман помер через тиждень від початку хвороби. У журналі Сенату від 21 грудня 1724 р. йдеться: «Допущен был обер-секретарь (Вишнього суду – Авт.) Молчанов и докладывал, что полковник Полуботок умре»²⁴. Отже наведені в нарративних джерелах дати смерті (17 або 18 грудня) – помилкові.

Серед матеріалів «слідства Полуботка» збереглася чернетка іменного указу Петра I про його поховання. У цьому документі наказувалося «бывшаго Черниговского полку полковника Павла Полуботка тело погребсти бес церемоний. Сей его императорского величества имянной указ собранию Вышняго суда объявил генерал и лейб-гвардии Преображенского полку подполковник Иван Ивановичь Бутурлин»²⁵. В інструкції відсутня дата поховання, зазначався лише місяць – грудень. Також невідоме місце поховання. У Чернігівському літопису стверджується: «Погребень при церкви святого Самсона Странноприємца, за Малою Невою, декаврія 29 числа». Це була стара церква на Виборзькій стороні в Петербурзі, при якій існувало кладовище для іноземців. Тут також ховали арештантів і засуджених до смертної кари «державних злочинців» (наприклад А.Волинського та П.Єропкина, страчених 1740 р.). Словом, тіло П.Полуботка могло знайти останній притулок біля стін цього собору. Автор Чернігівського літопису базувався на інформації когось з оточення наказного гетьмана, хто перебував поряд із ним при арешті в Петербурзі й, не виключено, знав про місце поховання (навіть якщо українцям і заборонялося бути присутніми на церемонії). На жаль, церковні книги Сампсоніївського собору за 1724–1725 рр. до нашого часу не збереглися.

Інше питання, що видається вкрай важливим, стосується реальних планів Петра I стосовно П.Полуботка та його товаришів. Як проходив процес, в яких судових інстанціях? Із цієї проблеми також існує обширна історіографія. М.Костомаров першим увів до наукового обігу архівні документи, включаючи інформацію Таємної канцелярії про наказного гетьмана та його однодумців²⁶. С.Соловйов, який теж працював в архіві в Москві, зауважив дуже важливу деталь, що справу П.Полуботка передали у Вишній суд після появи відомостей

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.53. – Оп.2. – №452. – Арк.4. В.Горобець цитував цей лист у різних своїх працях, але не бачив матеріали московського архіву, а отже не знав, що священник діяв за іменним указом Петра I.

²⁴ РГАДА. – Ф.248. – Кн.1935. – Л.241 об.

²⁵ Там же. – Ф.248. – Оп.110. – №160. – Л.60.

²⁶ Костомаров Н.И. Павел Полуботок. – С.523.

про контакти його з гетьманом-емігрантом П.Орликом. О.Лазаревський у своїй праці використовував ті самі джерела, але з огляду на власні політичні вподобання недолюбував козацьку старшину, звинувачуючи її у пригнобленні населення України. Цю свою нелюбов дослідник поширював і на П.Полуботка, заявивши, що проведене О.Румянцевим розслідування підтвердило відсутність підтримки старшини з боку простих козаків. Саме це, на думку О.Лазаревського, і пояснювало, чому Петро I

«не вчинив із ними (П.Полуботком та його однодумцями – Авт.) так круто, як діяв узагалі з тими, хто перешкоджав бодай у чомусь його починанням. Полуботка і його товаришів залишили у фортеці до дальшого часу, від якого, вірогідно, Петро Великий і чекав відповіді – як вирішити долю малоросійської старшини. Але Полуботок помер у фортеці раніше, аніж настало це рішення»²⁷.

В.Модзалевський повторив думку О.Лазаревського, нібито старшина «була роз'єднаною не тільки з народом, але й між собою. Тому цар і не вчинив із Полуботком та його товаришами так круто, як він діяв узагалі з супротивниками своїх починань». Однак до цього він ще додав, що невідомо, «як би вчинив Петро Великий із Полуботком та його товаришами, але сам Полуботок не дочекався вирішення своєї долі: він помер у Петропавловській фортеці»²⁸. Покоління істориків рубежу ХІХ–ХХ ст. не змогло ввести в обіг якихось нових документів у цій справі. М.Грушевський писав: «Не дочекавшись суду Полуботок помер в ув'язненні в Петропавловській фортеці наприкінці 1724 р.»²⁹. Більшість дослідників забули навіть про деталі, зазначені М.Костомаровим і С.Соловйовим. Наприклад, тільки О.Єфименко вказувала, що справу П.Полуботка було передано до Вишнього суду³⁰.

Деякі подробиці додали тільки сучасні дослідники, котрі працювали з джерелами. Так, В.Горобець згадав про цікавий документ із київського історичного архіву, де описується сповідь П.Полуботка тюремному священникові: останній стверджував, що «и в самой же тяжкой болезни», перебуваючи на смертному одрі, в'язень заперечував факт таємних контактів з П.Орликом³¹. В.Горобець справедливо називає такий метод допиту аморальним. Але він помилково вважає, що слідство проводилося в Таємній канцелярії³². С.Плохій теж місцем слідства окреслив Таємну канцелярію³³. Український історик А.Бовгиря використовував деякі документи з Російського державного архіву давніх актів, а також матеріали з Архіву зовнішньої політики (причому він помилково називає фонд «Третя справа» збірки «Малоросійські справи» – насправді

²⁷ Лазаревский А. Павел Полуботок // Русский архив. – Кн.І. – Москва, 1880. – С.208.

²⁸ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок: биографический очерк. – С.66.

²⁹ Грушевский М.С. История украинского народа. – Москва, 2002. – С.288.

³⁰ Ефименко А.Я. История украинского народа. – Санкт-Петербург, 1906. – С.301.

³¹ Горобець В. Павло Полуботок. – С.222–223; Його ж. «Волимо царя східного...»... – С.333.

³² Див.: Плохій С. Гетьманська спадщина: апокрифічна промова Павла Полуботка перед Петром I. – С.177.

³³ Там само.

документи зберігаються у справах №18, 24, 25, 30 за 1723 р.). Утім А.Бовгіря не скористався документами, знайденими Д.Серовим, а також частиною «справи Полуботка», що зберігається у РДАДА і про яку скажемо нижче. А.Бовгіря пише: «Слідство було передане Таємній канцелярії [...] Згодом справу направили до Вишнього суду [...] Єдиною причиною арешту української старшини був спонтанний гнів царя, підкріплений його намірами реформування устрою Гетьманщини та ліквідації її прав»³⁴.

Можемо повністю погодитися з думкою А.Бовгірі, що проти П.Полуботка та його однодумців тортури не застосовували не з причини якоїсь поваги або чогось подібного, але лише тому, що ще не розпочався другий етап слідства, коли, за російською традицією, саме й удавалися до катувань³⁵. Але ми не схильні вірити, що «швидке завершення розслідування по смерті імператора засвідчує його особисту зацікавленість у його проведенні, а також відсутність для цього вагомих підстав»³⁶. Як знаємо, у справі царевича Олексія навіть страта обвинуваченого, так само, як і тортурування царського сина, мали місце без жодних доказів. А.Бовгіря також не зміг відповісти на власне запитання, була судова справа над учасниками української делегації лише спробою легітимізації монаршого гніву, а чи мала глибше коріння?

Документи, представлені Д.Серовим, дають нам глибоке уявлення, як саме будувалася й велася справа П.Полуботка (офіційно іменована «Малоросійською»). На першому етапі її передали з Сенату до Вишнього суду (всі документи надіслали 16 січня 1724 р.)³⁷, який за статусом дорівнював Сенатові й Синодові. Його було створено за іменним указом Петра I від 9 лютого 1723 р. для розгляду справи П.Шафірова та І.Скорнякова-Писарева³⁸. Цікаво, що інститут Вишнього суду був добре відомий у літературі XVIII ст.³⁹, але надалі історики забули про його існування майже на два століття. Можливо, це пояснюється тим фактом, що архіви установи загинули під час пожежі у Кремлі 1737 р., і жоден із цих документів не ввійшов до «Повного зібрання законів Російської імперії». Тільки новітні дослідження Д.Серова дозволяють краще зрозуміти історію та значення Вишнього суду⁴⁰. Історики пощастило віднайти й деякі матеріали цієї інституції, які вціліли після пожежі.

По завершенні місії О.Румянцева в Україні всі документи 6 серпня 1724 р. було направлено у Вишній суд⁴¹. Матеріали засідання Сенату також підтверджують, що наприкінці серпня того року папери щодо справи П.Полуботка, як і раніше, перебували у Вишньому суді⁴². Вище вже йшлося, що О.Лазаревський

³⁴ Бовгіря А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. – С.110.

³⁵ Там само. – С.111–112.

³⁶ Там само. – С.113.

³⁷ РГАДА. – Ф.248. – Кн.1935. – Л.13.

³⁸ Там же. – Ф.9. – Ч.1. – Кн.58. – Л.352–353.

³⁹ В.Татищев навіть написав статтю про Вишній суд для свого «Лексикона» (див.: *Татищев В. Лексикон российский исторический, географический, политический и гражданский // Его же. Избранные произведения.* – Ленинград, 1979. – С.227).

⁴⁰ Серов Д. Забытое учреждение Петра I: Вышний суд (1723–1726 гг.) // *Российское самодержавие и бюрократия.* – Москва, 2000. – С.219–237.

⁴¹ РГАДА. – Ф.248. – Кн.1936. – Л.42.

⁴² Там же. – Кн.1935. – Л.118.

і В.Модзалевський уважали, нібито розслідування О.Румянцева довело відсутність підтримки П.Полуботка з боку козацтва, тож, на їхню думку, Петро I вирішив, що ця справа не становить для нього небезпеки. Насправді ж він поставився до неї як до надто серйозної, вартої розслідування Вишнім судом. Видається, імператор планував щось на зразок показового процесу, можливо за прикладом суду над царевичем Олексієм (1719 р.) – та справа мала на меті усунути небезпеку від будь-яких можливих спадкоємців престолу, окрім сина й дочок Петра від його другої дружини Катерини. Натомість «Малоросійська справа» стосувалася статусу автономного утворення в рамках імперії, і з огляду на це була також надто важливою. Нам видається, що вона планувалася з метою залякати всіх незгодних у Гетьманщині, запобігти будь-яким спробам відновлення давнього устрою, дати показовий «урок» прихильникам автономії.

8 вересня 1724 р. іменним розпорядженням Петро I наказав передати «Малоросійську справу» на розгляд особливого судового присутствія у складі членів Урядового Сенату й Вишнього суду, яке він іменував «зборами Генерального суду» (Генеральним судом)⁴³. Це – єдиний випадок за період правління Петра I, коли для проведення судового розслідування однієї справи створювався спеціальний юридичний інститут. Генеральний суд призначався не для стадії розслідування, а суто для винесення вироку. Таке рішення імператора доводить, що він планував особливий процес, спрямований на звинувачення української старшини в «державній зраді» та створення умов щодо ліквідації автономії Гетьманщини.

Засідання Генерального суду відбувалися 2, 6 листопада, 3 грудня 1724 р.⁴⁴ Закиди щодо контактів з П.Орликом дозволяли Петрові звинуватити П.Полуботка зі старшинами в «державній зраді». Ось чому й намагалися отримати зізнання від помираючого гетьмана, чия смерть зруйнувала всі плани. Але це не означало, що Петро I відмовився він наміру провести показовий судовий процес проти прихильників української автономії. Принаймні впродовж місяця між кончиною П.Полуботка та власною смертельною хворобою імператор не розпускав Генеральний суд, який він створив винятково під «Малоросійську справу». У Петра й раніше були підозрювані, котрі дали свідчення про контакти П.Полуботка з П.Орликом, а на стадії тортур Генеральний суд міг здобути «докази» й без наказного гетьмана.

Документи не дозволяють нам визначити час, коли справу було закрито офіційно. Також ми не знаємо точної дати звільнення соратників П.Полуботка. Але поки Петро I був живий його плани не змінювалися. У маніфесті Катерини I (опублікований у «Повному зібранні законів Російської імперії») оголошувалося про звільнення Чарниша, Савича, Журавського та Лизогуба, але під зобов'язання проживання разом із сім'ями в Петербурзі («а указали жить им в Санктпетербурге с женами и с детьми безсъездно»). Колишнім арештантам поверталосся конфісковане майно⁴⁵. Документ має дату 8 лютого 1725 р.

⁴³ Там же. – Ф.9. – Ч.1. – Кн.58. – Л.466.

⁴⁴ Там же. – Л.182 об. – 183, 188 об. – 196, 223 об. – 224.

⁴⁵ Полное собрание законов Российской империи. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1830. – №4651. – С.417.

Насправді старшин звільнили раніше. У списку з 15 «колодників» Вишнього суду від 2 лютого вже не фігурував жоден підсудний за «Малоросійською справою»⁴⁶. Тобто вже через п'ять днів після смерті Петра I (28 січня 1725 р. за ст.ст.) її закрили, в'язнів відпустили. Це – абсолютно винятковий факт, особливо якщо врахувати, що проголошення Катерини I імператрицею зайняло доволі тривалий час⁴⁷. Ще один документ, із київського архіву, доводить, що список арештантів від 2 лютого не був помилковим. Його підтверджує копія листа Сенату в Малоросійську колегію, де міститься витяг із розпорядження Генерального суду, засідання якого відбулося у січні 1725 р. (дату не вказано). Ішлося про розслідування «корешподенции Полуботка с Орликом». Суд виносив своє рішення, базуючись на переданій священником сповіді наказного гетьмана («и в самой де тяжкой болезни он Полуботок клялся Богом и судом его как встал в день страшного суда и что он Орлик плут как пред Богом таки пред монархом и чего де им в нем было искать»). Посилаючись на цю сповідь, Генеральний суд наказав усіх підозрюваних у контактах з П.Орликом «отпустить в дома и в Малую Росию», а одного, старосту І.Єрмолаєва, «бить батогами нещадно и отпустить в дом». Але за указом Катерини I «для вечного поминовения его императорского величества» не було навіть шмагання батогами – усі учасники справи спокійно відбули додому⁴⁸.

Таким чином, слідство закрили за рішенням Генерального суду – інституції, спеціально створеної Петром I для «справи Полуботка». І вже після цього було написано маніфест Катерини, який звільнив високопоставлених арештантів із Петропавловської фортеці. Старшин, котрим інкримінували перевищення повноважень, швидше за все відпустили або того ж дня, що й звинувачених у «державній зраді» через контакти з П.Орликом, або навіть раніше, але без права виїжджати з Петербурга. А нижчих рангом – відпустили в Україну. Усе це без перебільшення виглядало як диво. Існує цікаве свідчення заарештованого разом із П.Полуботком чернігівського полкового писаря І.Янушкевича, котрий після виходу з в'язниці купив Пісню Тріодь і пожертвував її церкві села Велика Вісь Городнянського повіту⁴⁹. Безумовно, подібний поворот своєї долі він уважав саме дивом.

Виникає питання: чому Катерина I, котра продовжувала всі Петрові проекти, його політику, вирішила закрити «Малоросійську справу» відразу ж після проголошення імператрицею? Вона не ухвалювала самостійних рішень, особливо в перші дні по смерті чоловіка, коли, за твердженнями очевидців, могла тільки ридати. Цей крок пояснюється рішенням тих царедворців, які, власне, і вручили владу Катерині – О.Меншиков, П.Толстой. Саме перший стане тим, хто наполягатиме на відновленні гетьманського правління. Зрозуміло, він не був прихильником української автономії. Для О.Меншикова (принаймні на цьому етапі) особисті пріоритети стояли значно вищі, ніж імперські. Голова Малоросійської колегії бригадир С.Вельяминов був особистим

⁴⁶ РГАДА. – Ф.248. – Кн.1935. – Л.5–6.

⁴⁷ Анисимов Е. Россия без Петра: 1725–1740. – Санкт-Петербург, 1994. – С.20–41.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – №452. – Арк.2, 4–4 зв.

⁴⁹ Памятка о сидении Полуботка с товарищами под караулом в Петербурге // Киевская старина. – 1901. – №9. – Отд.2. – С.100–101.

ворогом колишнього фаворита Петра I, а влада Катерини ще не зміцнилася. Тож починати за таких умов масштабний процес проти прихильників української автономії видавалося занадто небезпечним, так само, як і далі тримати генеральних старшин у Петропавлівській фортеці. О.Меншиков потребував нових союзників, і ми знаємо, що полковник Д.Апостол, який також був серед арештантів, незабаром стане його прихильником.

Насамкінець слід зазначити, що документи «справи Полуботка» розпоршені по різних фондах РДАДА. Проте вони дозволяють нам встановити, як саме помер наказний гетьман. Але, і це більш важливо, ми тепер знаємо, що Петро I планував надзвичайний судовий процес проти української автономії та навіть створив із цією метою спеціальний Генеральний суд. Тему контактів П.Полуботка з П.Орликом було використано як привід для звинувачення козацького очільника в «державній зраді». Однак високопоставлений в'язень несподівано помер. Петро I не встиг ухвалити рішення, як у цих нових умовах організувати задуманий процес (кого зробити головним обвинуваченим), але не відмовився від своїх планів розправитися з українською автономією. Після смерті чоловіка Катерина зі своїми прихильниками більше переймалася боротьбою за владу, її утвердженням, тож справу ліквідації української автономії було відкладено на невизначений час.

Authors use the documents from the Russian State Archives of Ancient Acts in Moscow to study the details of the death of P.Polubotok in Peter and Paul Fortress. P.Polubotok died on December 21, 1724 (old style) from pneumonia and the doctor's treatment didn't help him. Peter I was planning the special trail against P.Polubotok and his accomplices to accuse them in state treason and to liquidate the Ukrainian autonomy. For this purpose, a special General Court was established.

Keywords: Polubotok, Peter and Paul Fortress, Peter I, Ukrainian autonomy, Cossacks officers.

А.М.Бовгиря*

САМОЗВАНСТВО В УКРАЇНІ XVII–XVIII ст.

Розглядається самозванство як соціально-політичне явище на українських теренах у XVII–XVIII ст. Відзначено декілька його етапів – від діяльності «лжемонархів» на початку цього періоду, які серед запорозького козацтва та в Гетьманщині шукали військову й політичну підтримку, до поодиноких проявів присвоєння популярних у той час монарших імен «царевича Олексія», «Петра III» й побутового самозванства XVIII ст., яке об'єднувало численні випадки необережних висловлювань і поведінки, що трактувалися владою як серйозні політичні злочини.

Ключові слова: самозванці, козацтво, сакралізація, політичні злочини.

Упродовж XVII–XVIII ст на теренах Московського царства й Російської імперії з більшим або меншим успіхом діяло принаймні 147 самозванців¹. Свого часу В.Ключевський назвав самозванство «хронічною хворобою держави», зазначивши, що хоча воно не було суто російським явищем, проте у жодній іншій країні не відіграло такої значної ролі, як у Росії².

Випадки присвоєння титулу чи імені відомі ще з античних часів, а також у ранньомодерній Європі. Самозванні «царі» з'являлися в Персії. У Стародавньому Римі діяв Лженерон. Загибель у битві португальського короля Себастьяна I (правив у 1568–1578 рр.), тіло якого так і не знайшли, спричинило не лише хвилю чуток, але й самозванство під його іменем, що дістало в історіографії назву «себастьянізм». Аналогічні сюжети можна знайти в норвезькій, англійській та інших національних історіях³.

Природа монархічного самозванства, надто на російських теренах, полягала в особливостях сприйняття царської влади, в її сакралізації⁴. Цього явища не було (та й не могло бути) в князівській період – воно виникло лише із запровадженням царського титулу. Вінчання на царство, миропомазання ставило самодержця у виняткове становище порівняно з підданими, сприяло утвердженню в масовій свідомості його божественної сутності. У Московії «цар» протиставлявся іншим монаршим титулам – «король», «кесар», «господар»,

* Бовгиря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: andrzej@ukr.net

** Статтю підготовлено за підтримки гранту Наукового товариства імені Шевченка в Америці (фонд імені Наталії Данильченко)

¹ Усенко О. Монархическое самозванчество XVII–XVIII веков в России как социокультурное явление // Уваровские чтения-VI: Граница и пограничье в истории и культуре: Мат. науч. конф., Муром, 16–18 мая 2005 г. – Муром, 2006. – С.59.

² Ключевский В. Сочинения в девяти томах. – Т.III. – Москва, 1988. – С.26.

³ Pierre M. Pretenders and Popular Monarchism in Early-Modern Russia. – Cambridge, 1995. – P.1–2; Кирсанова Н. Португальський бунт: Себастьянізм // *Вокруг света*. – 2010. – №9. – С.123–126.

⁴ Успенский Б., Живов В. Царь и Бог: Семиотические аспекты сакрализации монарха в России // Успенский Б. Избранные труды. – Т.I: Семиотика истории. Семиотика культуры. – Москва, 1996. – С.206–209.

адже, як уважали тогочасні ідеологи, цей титул зустрічається у Святому Письмі. Цар уподібнювався старозаповітним володарям, а через таїнство миропомазання прирівнювався майже до Христа. Тож особа, яка у законний чи незаконний спосіб перебирала на себе царський титул, ставала святою в очах суспільства або певної його частини⁵. Якщо сакралізація влади була глибиною сутністю самозванства, то його причини охоплювали декілька аспектів, кожен з яких у візії різних істориків був визначальним для виникнення й побутування цього явища. Ідеться про політичний аспект – боротьба за владу⁶, соціально-ідеологічний – популярний монархізм, віра у «доброго царя»⁷.

Чи могло на українських теренах виникнути власне самозванство? Очевидно, спираючись на наведені вище критерії, відповідь буде негативною⁸. Українська державна система не знала традиції сакралізації влади. Хоч влада гетьмана й була дарована «милістю Божою»⁹, його особа, утім, не обожнювалася. У такому ж контексті сприймалися й великі князі литовські та польські королі, що вважалися лише вищими серед рівних. Гетьманський титул і булава були жаданими для багатьох і боротьба за них спричиняла міжусобиці в державі. В історіографії часто можемо натрапити на визначення «гетьман-самозванець» для позначення певного фігуранта цієї боротьби. Але подібне визначення не має нічого спільного зі своєю суттю, адже самозванство передбачає відмову індивіда від власної ідентичності та присвоєння чужого імені й титулу.

Утім це не означає, що проблеми самозванства, які сколихнули Московське царство й Російську імперію у XVII–XVIII ст., обійшли Україну. У цьому періоді українські терени стали ареною подій, пов'язаних якраз із самозванством, котрі значною мірою вплинули на долю сусідніх країн. Перший реальний самозванець – Лжедмитрій I, якому навіть удалося майже на рік посісти московський престол, як «монарх» формувався в маєтку Адама Вишневецького після того, як декілька місяців провів серед запорозьких козаків. Останні на той час уже були добре обізнаними з теорією та практикою самозванства¹⁰. Ідеться про події

⁵ Успенский Б. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен // Там же. – С.144.

⁶ Свак Д. Несколько методологических и историографических замечаний о самозванчестве // Самозванцы и самозванчество в Московии: Мат. междунар. науч. семин. (25 мая 2009 г., Будапешт). – Будапешт, 2010. – С.46.

⁷ Pierre M. Pretenders and Popular Monarchism in Early-Modern Russia. – P.24; Лукин П. Народные представления о государственной власти в России XVII в. – Москва, 2000. – С.103–169; Чистов К. Русская народная утопия. – Санкт-Петербург, 2003. – С.24–33.

⁸ Відомий один факт самозванства, пов'язаний із гетьманським іменем і титулом. Ідеться про ватажка Кричевського повстання (1740–1744 рр.) в Білорусії, у Кричевському старостві, що належало до володінь Радзивіллів, Василя (Васька) Ващилу, який оголосив себе «великим гетьманом» – онуком Б.Хмельницького. Виступ зазнав поразки, Ващила втік у Гетьманщину, де невдовзі загинув за невідомих обставин (див.: Українське козацтво і Велике князівство Литовське. – К., 2015. – С.93; Гильдебрандт П. Васько Ващило – внук Богдана Хмельницького // Русская старина. – Т.2. – Москва, 1870. – С.522–523).

⁹ Плохий С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т.ШІ. – К., 1995. – С.86–110; Затилюк Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2011. – №5. – С.31.

¹⁰ Свак Д. Несколько методологических и историографических замечаний о самозванчестве. – С.33.

кінця XVI ст. в Молдавії й участь січовиків у змаганнях за тамтешній престол. В історіографії їхні зусилля означено як «походи претендентів»¹¹. Започаткував їх запорожець Іван Підкова, котрому вдалося стати молдавським господарем, видаючи себе за рідного брата популярного в народі господаря Івоні Лютого (1572–1574 рр.). Згодом діяльність І.Підкови продовжили його послідовники, також запорожці, «претенденти» на трон в Яссах, що діяли як «брати», «племінники» Івоні й Підкови. Зв'язки Лжедмитрія I, інших Лжедмитріїв, молдавські події дають навіть підстави припускати, що самозванство у Східній Європі не лише підтримувалося козаками (запорозькими, донськими), але значною мірою було їхнім винаходом¹². Перебіг української історії XVII ст. підтверджує це припущення. Хоч згодом запорозькі козаки відігравали дедалі меншу роль у побутуванні самозванства, цей стереотип активно підтримувався поляками, аби привнести політичну нестабільність у Московське царство¹³. Польський уряд підтримував чутки, що новий самозванець, фіктивний «син» «Лжедмитрія» – «царевич» Іван Дмитрович – перебуває на Запоріжжі, збираючи там військо для походу на Москву й відвоювання «батьківського» престолу¹⁴. Під час Псковського повстання 1650 р. також поширювалися чутки, що у Варшаві є «істинний цар», якого підтримують запорожці й донські козаки¹⁵.

У Польщі, наприклад, Лжедмитрія I порівнювали зі згадуваним вище португальським Лжесебастьяном, а також з молдавським господарем І.Підковою¹⁶. Як стверджує М.Перрі, сценарій конструювання образу першого самозванця – Лжедмитрія, в основі чого лежала військова підтримка козацтва, зокрема запорожців, а також протекція з боку іноземних правителів, часто використовувався й іншими самозванцями XVII ст.¹⁷ Самозванство стало фактором політичного життя України, який вносив корективи до планів і поведінки фігурантів тогочасного політичного процесу, використовувався ними у відповідності до власних інтересів.

Дуже показова в такому контексті постать Тимофія Анкудінова – одного зі самозванних претендентів на московський престол. Цей московський піддядчий у 1643 р. втік до Польщі, звідки перебрався у Стамбул, де називався «царевичем Іваном Шуйським», сином Василя Шуйського. Із Туреччини потрапив до Європи, звідки 1650 р. приїхав в Україну, де мав намір зібрати військо із запорозьких козаків, аби виступити проти Московії. Не отримавши підтримки на Січі, він поїхав до Богдана Хмельницького й, перебуваючи під його протекцією, мешкав у Мгарському монастирі біля Лубен¹⁸.

¹¹ *Мохов Н.* Очерки истории молдавско-русских связей с древнейших времён до начала XIX в. – Кишинёв, 1961. – С.54.

¹² *Свак Д.* Несколько методологических и историографических замечаний о самозванчестве. – С.49; *Perrie M.* Fugitive Tsars and Zaporozhian Cossacks: The Development a Seventeenth-Century Stereotype // *Harvard Ukrainian Studies.* – 2006. – №1/4 (28). – P.581–590; *Idem.* Pretenders in the Name of the Tsar: Cossack «Tsareviches» in Seventeenth-Century Russia // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* – Bd.56. – Weisbaden, 2000. – P.252–253.

¹³ *Perrie M.* Fugitive Tsars and Zaporozhian Cossacks. – P.587.

¹⁴ *Ibid.* – P.586.

¹⁵ *Ibid.* – P.581.

¹⁶ *Ibid.* – P.582.

¹⁷ *Ibid.* – P.584.

¹⁸ *Перри М.* Богдан Хмельницький и вопрос о выдаче московскому правительству самозванца Тимофея Анкудинова // *Ukraina Lithuanica.* – Т.1. – К., 2009. – С.97–98.

Московський уряд домагався у Варшави видачі самозванця. Ян Казимир відправив в Україну посланців із вимогою видати самозванця. Б.Хмельницький їм відмовив, пославшись на давні козацькі традиції, згідно з якими він не має права видавати втікачів. Аналогічні аргументи проти видачі Т.Анкудінова гетьман виклав і перед царським посланцем Г.Унковським, зазначивши також, що подібний акт міг би сколихнути козаків, тож робити такі речі треба за згодою війська та старшини, а сам він на це не вповноважений¹⁹. Спроби схилити Б.Хмельницького до видачі самозванця робилися й пізніше, утім реґіментар стверджував, що той називає себе лише «князем Шуйським», тож переслідувати його причин немає. Урешті колишнього піддячого таки вислали з України. Спочатку він перебував у Трансильванії, згодом у Швеції й Голштинії, де був схоплений та переданий царським емісарам. Самозванця стратили в Москві 1653 р.²⁰

Якщо діяльність Т.Анкудінова викликала помітний резонанс у політиці козацької держави, Московського царства та у відносинах між ними, то постать ще одного самозванця, що з'явився в Україні кількома десятиліттями раніше, цікава передусім своєю екзотичністю, а також можливістю її введення в контекст козацького фактора самозванства як явища. Ідеться про турецького авантюриста кінця XVI – середини XVII ст. Яг'ю, котрий проголосив себе сином османського султана Мегмеда III й шукав покровительства європейських володарів. У 1624 р. доля занесла його в Київ, де він зустрівся з митрополитом Йовом Борецьким. Той відправив гостя на Січ, де він змалював запорожцям картину спільного походу на Стамбул для нібито повернення «батьківського» престолу. Причому всім учасникам виправи обіцялася щедра винагорода. Щоб завоювати більшу довіру в козаків Яг'я зробив собі навіть традиційну зачіску («учинил себе хохол»). Самозванцеві вдалося зібрати тисячний загін бажаючих виступити в похід. У відправленому до московського царя листі містилося прохання посприяти цій антитурецькій акції, однак відповіді не було (за винятком подарунків на 1000 руб.)²¹. Утім під час підготовки стало відомо, що проти самих козаків виступив гетьман С.Конецпольський, тож запорожці відступили від Січі, готуючись дати відсіч урядовим силам. Яг'я подався до Москви, звідти виїхав в Архангельськ, маючи намір вирушити в Європу. У 1637 р. він знову з'явився в Україні. Напевно це пов'язувалося з «азовським сидінням» 1637 р., коли запорозькі й донські козаки захопили та утримували турецьку фортецю Азов. Цього разу він видав себе за Александра – сина «грецького царя», та почав закликати козаків приходити до нього на «сход» у Чернігів. Однак жадані підтримки й визнання так і він не отримав²².

¹⁹ Там же. – С.100–101.

²⁰ Там же. – С.102–103.

²¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1 (1625 г.). – Д.2. Докл. див.: Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – Москва, 1877. – С.148–153; Усенко О. Оттоманус или сын турецкого султана: Галерея лжемонархов от Смуги до Павла I // Родина: Российский исторический журнал. – 2006. – №6. – С.55–57; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – К., 1990. – С.159.

²² Усенко О. Оттоманус или сын турецкого султана... – С.50.

У 1670-х рр. у Гетьманщині стало відомо про нового самозванця, котрий, як і його попередники, шукав допомоги й легітимізації в козацькому середовищі. Як впливає з матеріалів слідства, провадженого після арешту, ним виявився Іван Воробей, що народився 1652 р. в Лохвиці. Був у підданстві князів Вишневецьких, жив у Варшаві, потім у Глухові й різних містах Слобожанщини. У 1660-х рр. перебрався Московію, а звідти – на Дон. У 1673 р. з'явився на Січі в образі «царевича Симеона» – сина царя Олексія Михайловича. Згідно з автобіографічною легендою, викладеною кошовому Іванові Сірку й січовому товариству, він потрапив у немилість до своєї рідної матері Марії Іллівни Милославської. Під час боярської аудієнції у царя нібито сказав «батькові»: «Якщо б він (Симеон – А.Б.) сів би на престол на три дні, знав би, кому голову сікти»²³. Коли ж мати його запитала, кого б він найперше стратив, той відповів, що свого рідного діда – Іллю Милославського. Через це жінка нібито хотіла його отруїти, але йому вдалося врятуватися й утекти. Кошовий І.Сірко впродовж року тримав самозванця на Січі, відмовляючись видати його як посланцям гетьмана І.Самойловича, так і царським емісарам. Козаки схильні були фальшивому «царевичеві». Серед факторів, які цьому сприяли, була його обіцянка виклопотати у свого «батька» «більші милості» для січовиків, а також церковна сповідь Лжесимеона, в якій той підтвердив своє високе походження й «царські знаки» на його тілі. Важко сказати, чи мав І.Сірко плани використати самозванця для своїх політичних цілей. Утім неприязнь кошового до новообраного реґіментаря І.Самойловича, на місці якого він бачив себе, а також і до московської політики, скеровувала на дії, що суперечили інтересам як гетьмана, так і царя. Урешті-решт після ультиматумів щодо ймовірної заборони торгових зносин із Запоріжжям, репресій проти родичів І.Сірка та його посланців, які фактично стали заручниками І.Самойловича й царського уряду, кошовий погодився видати «царевича». Останнього чекала доля більшості самозванців – допити, тортури та публічна страта.

Лжесимеон став останнім з «українських»/«козацьких» самозванців XVII ст., які намагалися ідентифікувати себе з представниками монаршої родини, позбавленими престолу через різні причини. Причому, ідучи в рідні традиції та певних стереотипів, вони прагнули залучити на свій бік представників козацького стану, уміло граючи на їхніх амбіціях та інтересах.

У XVIII ст. явище самозванства зазнало певних змін, адже значною мірою лжемонархи попереднього століття були породженням московських «смутичних часів» та їх інерції, що проявлялася ще тривалий період. Така форма побутування самозванства в Україні себе вичерпала. Запорозьке козацтво через посилення гетьманської влади та більш потужну централізаторську політику Москви не могло відігравати помітну роль у подібних процесах. Зміни сталися й у персоніфікації самозванців. Відтепер на історичну арену вийшли численні «царевичі Олексії», поява яких спровокувала смерть нащадка престолу, сина

²³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1673 г.). – Д.11. – Л.1–6. Справу опубліковано, див.: Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1842. – С.528–531. Докл. про Лжесимеона див.: *Усенко О.* Царевич Симеон из Запорожья: Галерея лжемонархов от Смуты до Павла I // *Родина: Российский исторический журнал.* – 2006. – №9. – С.31–38; *Костомаров Н.И.* Самозванцы и пророки: Исторические монографии и исследования. – Москва, 1997. – С.172–199.

Петра I, котрий загинув від тортур під час слідства у справі про спробу усунення свого батька від влади²⁴. Небачена досі публічність цього процесу сприяла значному поширенню інформації про загиблого, викликавши хвилю співчуття у суспільстві до царевича, що його сприймали як «царя-рятівника», «істинного царя» на противагу складним реаліям петровського правління. Один зі Лжеолексіїв з'явився й в Гетьманщині. Це був солдат-гренадер Олександр Семіков. Під час перебування в містечку П'яний Ріг, поблизу Почепа, він оголосив себе «царевичем Олексієм Петровичем», котрий нібито не загинув, а весь цей час переховувався, боячись переслідувань від князя О.Меншикова, його особистого ворога. Самозванець здобув собі прихильників серед товаришів по службі й місцевих жителів, для яких він не шкодував обіцянок, у тому числі позбавити їх від влади ненависного фаворита Петра I²⁵. Справа в тому, що після 1709 р. Почепська волость належала О.Меншикову, який закріпачив місцеве населення. Після тривалого конфлікту із гетьманом І.Скоропадським царський можновладець змушений був передати більшу частину своїх володінь під гетьманський регімент, утім Почеп з округою так і залишилися його власністю²⁶. О.Семіков вступив у конфлікт із розквартированими тут російськими військами, справа дійшла навіть до збройних сутичок. Однак невдовзі самозванця схопили й після слідства стратили у Санкт-Петербурзі. Його відтяти голову, очевидно за розпорядженням О.Меншикова, привезли до Почепа та виставили на загальний огляд поблизу Преображенської церкви²⁷.

Найвідомішим і найбільш резонансним випадком самозванства в Гетьманщині стала справа Івана Минацького, який також проголосив себе «царевичем Олексієм». Народився він на Волині, у 1718 р. перебрався в Ніжинський полк, де в Максаківському монастирі був управителем маєтностей. У 1732 р. поїхав до Києва, став монахом у місцевій лаврі. У 1736 р. йому вві сні з'явився Ісус Христос, нібито повідавши: «Піди, явись світові, та оголоси про себе, що ти велика людина й будеш правителем великоросійським»²⁸. Ченці стверджували, що І.Минацький з'їхав із глузду, не хоче працювати, посилаючись на те, що він «людина непроста». Свій донос монахи підтвердити

²⁴ У Гетьманщині 1734 р. також ходили чутки про появу тут «царевича Петра Петровича» – нібито сина Петра I й молодшого брата страченого Олексія. Російський драгун Федір Халдеев говорив: «Есть в черкасских городах пустинник, называет себя царевичем Петром Петровичем. Императрице Анне не надлежит быть на царстве, понеже ей царства не содержать. А быть оному пустиннику, ежели он явится. Ибо ныне война в Польше, а она государством править того не может» (див.: РГАДА. – Ф.349. – Оп.1. – Д.461. – Л.3).

²⁵ Лашкевич С. Историческое замечание о смертной казни самозванца Александра Семикова, выдававшего себя за царевича Алексея Петровича // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Кн.1. – Отд.1. – Москва, 1860. – С.141–146.

²⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубовский. – К., 1888. – С.275–293.

²⁷ Лашкевич С. Историческое замечание о смертной казни самозванца Александра Семикова... – С.145.

²⁸ РГАДА. – Ф.6. – Оп.1. – Д.192. – Ч.1. – Л.16. Докладний опис обставин, пов'язаних із самозванством І.Минацького, див.: Усенко О. Иван, испугавший Анну: Галерея лжемонархов от Смуты до Павла I // Родина: Российский исторический журнал. – 2008. – №11. – С.55–57; Разрѣнова (Козлова) Н. Из истории самозванства в России 30-х годов XVIII в. // Вестник Московского университета: Серия «История». – 1974. – №6. – С.63–64; Горбань М. Слово і діло государеве. – К., 1993. – С.106–118.

не могли, після слідства їх звинуватили в «наклепі», «неправдивому доносі», розстригли, побили батогами і відправили на заслання у Сибір²⁹. Утім у 1738 р. І.Миницький з'явився у селі Ярославець Бобровицької сотні Київського полку, де оголосив себе «царевичем». Невдовзі самозванцеві вдалося зібрати понад півсотні прихильників, котрим він, окрім різноманітних вигод, пообіцяв припинення війни з турками. 12 лютого 1738 р. у сільській церкві відбулося навіть щось подібне до духовної легітимізації нового «царя», що проходила під орудою місцевого священика Гаврила Малиги. Тут уже близько тисячі людей готувалися скласти присягу новому «правителю». Цей акт став апогеєм діяльності І.Миницького. Наступного дня його, закутого в кайдани, відправили до Переяславської сотенної канцелярії, звідки після первинного слідства під посиленою охороною відвезли у Санкт-Петербург, передавши Таємній канцелярії. Після кількомісячного слідства самозванця та його найвідданіших прихильників привселюдно колесували на площі у селі Ярославець. Жорстокістю й публічністю страти влада намагалася запобігти подібним випадкам у майбутньому, адже ситуація в Гетьманщині на той час була доволі складною з огляду на російсько-турецьку війну, що тривала, а також безгетьманство (у 1734 р. помер Данило Апостол). Усі ці чинники, на думку російських урядовців, у поєднанні з самозванством могли стати каталізатором небажаних потрясінь. Політичний резонанс від дій І.Миницького був доволі значним. Після його страти уряд Анни Іоаннівни видав маніфест, в якому підданих попереджали, щоби вони «твердо й непохитно стояли у вірності її імператорській величності, а обманові аж ніяк не вірили під страхом позбавлення живота свого»³⁰. Інформація про самозванця І.Миницького також потрапила до однієї з історичних хронік, укладених на теренах Лівобережної України у XVIII. Ідеться про редакцію «Короткого опису Малоросії», написану в 1730–1750-х рр. Григорієм Покасом³¹, який у 1738 р. перебував на уряді київського полкового писаря.

У 1739 р., лише за рік після страти І.Миницького, у Гетьманщині розпочалося слідство над новим самозванцем. Ним знову ж таки виявився монах Києво-Печерської лаври, уродженець міста Золочів на Львівщині – Єракс. За «умопомешательство» й до «исправления ума» монастирське начальство наказало тримати його в печерах. Згодом Єраксові вдалося втекти з обителі, а коли його силоміць повернули, він вирішив оголосити про свої претензії на російський престол. Для цього склав листа на ім'я цесарівни Єлизавети Петрівни, де йшлося про те, що він після смерті Анни Іоаннівни готовий стати її чоловіком і разом правити. Цього листа планувалося передати через московських богомольців. Однак замість Єлизавети послання потрапило до архімандрита, який, аби не давати розголос цій справі, що могла значно зашкодити репутації церкви, вирішив відправити ченця до одного з монастирів на Чернігівщині, де того мали тримати в кайданах до скону. Утім Єраксові вдалося втекти звідти в рідні місця – у Золочів. Після цього інформація про нього зникає. Про його самозванство світській владі – київському губернаторові, стало відомо завдяки

²⁹ РГАДА. – Ф.349. – Оп.1. – Д.770. – Л.2–3.

³⁰ Полное собрание законов Российской империи. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1830. – №7653.

³¹ Короткий опис Малоросії / Упор. А.Бовгиря. – К., 2012. – С.121.

доносів ченця, який сидів разом з Єраксом у в'язниці. У цьому доносі монастирське керівництво звинувачувалося у приховуванні факту самозванства³².

У цілому ж самозванство в Україні XVIII ст. було здебільшого деперсонфікованим. Його можна ще означити як статусно-побутове, на протигагу реальному й іменному, що передбачало присвоєння індивідом імені монаршої особи. Статусне самозванство означало несанкціоновані офіційною владою претензії на нову соціальну позицію, яка, однак, не супроводжувалася відмовою від своєї істинної біографії³³. У більшості справ, де фігурантами були українці, фіксуються прояви своєрідного побутового самозванства, коли люди під час сварок чи у приватних розмовах, іноді не уявляючи можливих наслідків, висловлювали сентенції на кшталт «якби я був государем», «я для вас цар» та подібні. Такі правопорушення, хоча й не завжди прийнято визнавати за самозванство³⁴, можна ставити в один ряд із карнавальною традицією гулянь на Масляну, коли відбувалося перевтілення їх учасників у царів включно із засвоєнням відповідної поведінки, регалій тощо³⁵. «Гра у царя» та прояви побутового самозванства трактувалися як важкі політичні злочини й не відрізнялися від реального самозванства, що несло загрозу правлячій династії. Ще у «Соборному уложенні» Олексія Михайловича було прописано відповідну норма про тих, хто «хоче Московською державою заволодіти й государем бути» – за це, як правило, карали смертю³⁶.

Випадки побутового або необережного самозванства доволі чисельні. Однак їх фігуранти, у даному разі донощики, чітко розуміли специфіку висловленого, що ставило їх у виняткову ситуацію порівняно з іншими злочинами про «непристойні слова»³⁷. Так, на козака Городницької сотні Мирона Кузьменка доніс мешканець Чернігова, який його побив, примовляючи при цьому: «Я над тобою і Бог, і цар»³⁸. Прояв самозванства, окрім образи честі імператриці, службовці Таємної канцелярії завважили у словах бунчукового товариша Степана Миклашевського, адресованих козакові Лахневичу. Київський сотник Мандрика у церкві напав на останнього, той сховався за образами, прикликавши на допомогу ім'я Єлизавети Петрівни. На що Мандрика відповів: «Тут імператриця тобі не допоможе». Лахневич поскаржився на сотника бунчуковому товаришеві С.Миклашевському, але той наказав його побити, а у відповідь на аргумент козака, що він, мовляв, служить під присягою її величності, відповів: «Тоєй присяге черту служить, служите мне в подданстве!»³⁹. У 1768 р. українець Михайло Орлов, знаючи, напевно, про своїх знаменитих однофамільців, фаворитів імператриці братів Орлових, під

³² РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.272. Докл. див.: Усенко О. Из Киева с любовью: Галерея лжемонархов от Смуты до Павла III / Родина: Российский исторический журнал. – 2009. – №1. – С.38–39.

³³ Усенко О. Изучение российского монархического самозванства: ловушки, перспективы, проблемы // Самозванцы и самозванчество в Московии. – С.21–22.

³⁴ Там же. – С.17.

³⁵ Успенский Б. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен. – С.160–161.

³⁶ Уложение царя и Великого князя Алексея Михайловича. – Санкт-Петербург, 1913. – С.19–21.

³⁷ Про систему доносів та політичне судочинство у XVIII ст. див.: Бовгиря А. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.67–79; Його ж. «...Я вашого царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) // Там само. – 2008. – №5. – С.87–100.

³⁸ РГАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Д.42.

³⁹ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1098. – Л.19–28.

час п'яної бійки кричав, що він – «государ», і про нього відомо по всій імперії. Зважаючи на «ліберальні часи» та «невгамовне пияцтво» обвинувачений уник суворого покарання, однак його тримали під вартою «до указу»⁴⁰.

Часто люди, що несвідомо присвоювали собі монарший титул, не розуміли значення висловленого. У 1745 р. козак Василь Башмак (містечко Жовнин у Лубенського полку) заявився до школи, де навчався його малолітній син, і посварився там зі служителем Єфимом Даниловичем, який не раз бив і лявав дитину. Останній заперечував свою провину, радячи козакові звернутися до суду. «Навіщо мені суд? Я і сам монарх», – відповів В.Башмак. Коли ж, за доносом священника, його заарештували, на своє виправдання він заявив, що сказав це все, будучи п'яним, і взагалі не знає, що таке «монарх»⁴¹. Подібним чином було потрактовано лист козака Андрія Гудовича, написаний на його прохання священником Каменецьким, адресований князеві О.Меншикову. Тут містилося прохання щодо протекції своєму зятеві та звернення до адресата – «другого монарха». Несуттєвий, на перший погляд, епізод спричинив тривале слідство із залученням автора й ініціатора листа, а також його одержувача. Зрештою священник Каменецький на допиті, у відповідь на питання, чи знає він, що такий титул може належати лише імператорові, зізнався, що написав так, адже не володіє до ладу російською мовою, «ибо есмь природный поляк»⁴².

Поряд із випадками необережних, випадкових, із причини необізнаності висловлювань можна навести декілька сюжетів, в яких проявлялося статусне самозванство. Люди свідомо ідентифікували себе з монархом, бажаючи вивищити своє становище. Однак при цьому така ідентифікація не була тривалою й не претендувала на реальне визнання нового статусу з боку оточуючих. Згадаємо справу 1751 р, що розпочалася з доносу роменського священника Євстафія Стефановича на дружину бунчукового товариша Марка Марковича⁴³ Марію Семенівну Маркович (Березовську). Іерей усіяко оскаржував права Марковичів, зокрема на земельні володіння жінки у Засуллі. Під час проповіді він налаштував проти неї селян. М.Маркович погрозувала засульським жителям биттям до смерті. Коли ж піп через таке свавілля заговорив про звернення до гетьмана, а то й до імператриці, вона нібито відповіла: «Я сама государиня та гетьман. Моя воля над вами, підданими, будь що чинити. Я над вами маю волю. Я над вами сама государиня!». Місцеві жителі також свідчили, що «Марковичиха» часто любила сидіти на своєму хуторі в розкішному наметі, на імпровізованому троні, у розкішних шатах, говорячи при цьому: «Нащо мені государиня, я й сама государиня!». Учинок жінки міг мати для неї дуже серйозні наслідки в разі доведення доносу. Однак священникові зробити це якраз і не вдалося, тож покарали не її, а донощика⁴⁴.

⁴⁰ РГАДА. – Ф.7. – Оп.2. – Д.2170. – Л.1–6.

⁴¹ Там же. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1865. – Л.712–713.

⁴² Там же. – Кн.1734. – Л.949–1029.

⁴³ Він доводився братом генеральному підскарбієві Якову Марковичу, авторові відомого «Діаріуша», і у цей час перебував під слідством у справі про образу честі родини Розумовських (див.: Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1203. – Л.7–7 об.; *Маркевич А.* Дела о Маркевичах в Тайной канцелярии // Киевская старина. – 1891. – №5. – С.298–302; *Бовгиря А.* «...Я вашего царя не знаю»... – С.96).

⁴⁴ Там же. – Ф.349. – Оп.2. – Д.4390. – Л.16–25.

Подібним чином прагнув підняти свій статус князь О. Шаховський, який поїхав із Москви в Гетьманщину приймати управління. Своїм попутникам він нібито говорив, що «у нас імператриця жіноча стать [...] він їде у черкаські міста, де сам буде володіти самодержцем»⁴⁵. Ці слова, із певним застереженням, можна трактувати як прояв самозванства. Водночас вони відображали сприйняття Гетьманщини у середовищі російської еліти як окремішньої території з власним високим статусом.

Доля іншого самозванця – жителя Гадяцького полку Івана Фоменка, який у 1770 р. назвав себе «государем», була трагічною. Контроль над розслідуванням цієї справи здійснював сам І. Потьомкін, адже інцидент стався в Азові, де І. Фоменко перебував на військовій службі. На допиті він зізнався, що «государем» його називали близькі та друзі за його сміливість і відвагу. Однак ті не підтвердили слів І. Фоменка. Під час розслідування було задіяно всі правові акти про самозванство: «Соборне уложення» Олексія Михайловича, «Військовий артикул» і «Морський статут» Петра I, згідно з якими єдиною мірою покарання за такі порушення виступала страта. Однак жорстокий вирок неможливо було здійснити, не завдавши шкоди образу «освіченої монархині» Катерини II. Оскільки під час допитів і тортур І. Фоменко збожеволів, вирішили тримати його у в'язниці, «пока ум его не придет в прежнее совершенство». Цього так і не сталося. Підсудний помер, провівши 23 роки в ув'язненні⁴⁶.

Із правлінням Катерини II пов'язаний новий сплеск самозванства в Російській імперії, спричинений обставинами смерті Петра III й сумнівними правами на престол нової імператриці. У 1762–1800 рр. зафіксовано понад 40 самозванців, більша частина яких пов'язували себе з покійним Петром Федоровичем, а дехто – з його сином і спадкоємцем Павлом Петровичем⁴⁷.

У 1781 р. в Умані солдат-утікач Никифоров назвав себе «Петром Федоровичем». Двоє місцевих жителів – Іван Хлівний та Максим Мирошнин, яким він відрекомендувався, не лише не донесли на нього, а й усіляко його вшановували⁴⁸. Роком пізніше також солдат Микола Шляпников вирішив дезертирувати з війська, підговорив до цього Ірину Трохимову – «солдатскую женку, [...] с коей имел незаконное соитие». Оскільки остання не погоджувалася тікати разом зі М. Шляпниковим, той, аби зміцнити свої наміри та підняти авторитет в очах коханки, проголосив себе «земним богом царевичем Павлом Петровичем»⁴⁹. Ще один самозванець – Дмитро Попович – у 1776 р. не лише назвав себе «Петром III», а й знайшов 10 прихильників, котрі визнали його монархом, присягли й цілували хрест⁵⁰. У 1792 р. в Катеринославському намісництві об'явився ще один «Петро III», чутки про якого поширював місцевий мешканець Махнюков. Під час допиту останній зізнався, що царем, ще чотири

⁴⁵ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.309. – Л.42.

⁴⁶ Там же. – Оп.2. – Д.2453. – Л.7 об. – 19.

⁴⁷ Усенко О. Монархическое самозванчество в России 1762–1800: Опыт системно-статистического анализа // Россия в XVIII столетии. – Вып.2. – Москва, 2004. – С.295.

⁴⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.5. – Спр.808. – Арк.5–6.

⁴⁹ Там само. – Арк.15.

⁵⁰ Там само. – Арк.66 зв. – 67.

роки тому, оголосив себе його приятель – Петро Таран. При цьому він пропонував повідомляти про себе та про нібито зібране на його підтримку військо всім, кому належить, «нічого не побоюючись»⁵¹. Усі ці чотири випадки самозванства сталися на півдні України, у володіннях князя І.Потьомкіна, де йому належала вся повнота влади. Тому й процедура слідства відрізнялася від загальної схеми політичного судочинства. Розслідування тривало на місці, а покарання включало шмагання батогами та довічну каторгу, що загалом не було характерним для певною мірою лояльного ставлення до політичних правопорушень у катерининську епоху. Можливо, це пов'язувалося з особливим ставленням влади до проявів самозванства, хоч і не суттєвих, особливо після катаклізму, спричиненого найвідомішим російським самозванцем XVIII ст. – О.Пугачовим.

Самозванство не справило помітного впливу на соціально-політичне життя Гетьманщини впродовж усього періоду її існування. Не було тут і власне самозванства як такого. Утім перебування у спільному політичному просторі з Московським царством і Російською імперією, де це явище набуло характеру «хронічної хвороби», монархічне самозванство проявлялося й на українських теренах. Чи було воно особливим порівняно з російським? Так, але лише за кількістю проявів. Відносно незначна кількість самозванців в Україні може пояснюватися не лише відмінностями у плані території чи населення, але й особливостями сприйняття влади українським суспільством та існуванням своєрідної дихотомії: «наш гетьман» – «ваш імператор». Тож верховна, імперська, влада втрачала частину свого авторитету на користь гетьманської, що суттєво применшувало й роль самозванства. Якихось помітних «національних» рис у програмах самозванців віднайти не вдалося. Очевидно їх і не могло бути, зважаючи на те, що сакралізація монарха в російській традиції виключала будь-які національні чи регіональні прояви, набуваючи імперського характеру. Самозванці, перебираючи на себе відповідні титул та ім'я, засвоювали й цю його рису. Певним винятком можуть бути авантюристи XVII ст., які шукали підтримки у середовищі козацтва, відводячи йому у своїх «програмах» провідну роль. Очевидно, зважаючи на це, навіть незначні прояви самозванства в наступному столітті (з необережності, через незнання мови тощо) змушували владу жорстко на них реагувати.

⁵¹ РГАДА. – Ф.6. – Оп.1. – Д.544 а. – Л.2–5.

In the article the imposture as a socio-political phenomenon in the Ukrainian territory in 17–18 is analyzed noted some of its types – from activity of false pretenders at the beginning of this period, which were looking at Zaporizhzhia Cossacks and the Hetmanate for military and political support to the individual manifestations assignment popular at that times monarchs names “Tsarevich Alexei”, “Peter III” and imposture in 18 century – which brings together numerous cases of rash statements and behaviour that authorities treated as serious political crimes.

Keywords: *pretenders, Cossacks, sacralization, political crimes.*

Л.Д.ФЕДОРОВА *

ПРИВАТНІ ЗІБРАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ ВАСИЛЯ ТА МИКОЛИ ТАРНОВСЬКИХ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В КИЄВІ

Розглянуто один з аспектів становлення музейної справи в Києві – приватне колекціонування. На прикладі зібрань представників знаної української родини висвітлено їх внесок у збереження національних культурних цінностей, формування музейного фонду України.

Ключові слова: музейна справа в Україні, приватне колекціонування, музеї, Тарновські.

Музейна справа – галузь культури, основним змістом діяльності якої є комплектування, облік, зберігання, вивчення та використання музеями в наукових, освітніх та інших цілях пам'яток історії і культури. Початки колекціонування реліквій сягають доби Київської Русі, коли при церквах і монастирях, у маєтках представників світської і духовної влади, аристократії почали накопичуватися перші зібрання пам'яток. Виникнення і розвиток музеїв в Україні припадає на ХІХ – початок ХХ ст. і завдячує переважно приватній ініціативі окремих осіб та численних наукових, культурно-освітніх і церковних товариств, комітетів, комісій, навчальних закладів, органів місцевого самоврядування, у віданні яких вони перебували. У числі найвідоміших власників приватних музеїв і збірок музейного значення цієї доби була родина Тарновських.

Історія музейної справи та приватного колекціонування і музейництва в Україні в цілому і Києві, зокрема, комплексно не досліджена. Метою цієї статті є показати зміст, шляхи формування, роль і місце приватних збірок Василя та Миколи Тарновських у музейній мережі Києва – найбільшого культурного центру України у складі Російської імперії в зазначений період.

Одним з найбільш відомих колекціонерів другої половини ХІХ ст. був Василь Тарновський, який зробив свій Музей української старовини доступним широкому загалу саме в Києві. Українська історіографія налічує значну кількість праць з досліджуваної теми. А.Мідько зробила огляд публікацій другої половини ХІХ – початку ХХІ ст., присвячених громадсько-політичній, меценатській і культурно-просвітницькій діяльності В.Тарновського, зокрема і його зібранню українських старожитностей. Авторка дійшла висновку, що незважаючи на численний масив статей, автобіографічних робіт, заміток, спеціальних наукових праць комплексного характеру досі не існує¹. Ще одна роз-

* Федорова Лариса Данилівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ, центр досліджень історико-культурної спадщини України
E-mail: ldanilovn@gmail.com

¹ Мідько А. Діяльність В.В.Тарновського-молодшого: історіографія проблеми // Українознавчий альманах. – 2014. – №16. – С.47–51.

відка дослідниці присвячена громадській та благодійній діяльності відомого колекціонера, зокрема з вшанування пам'яті Т.Шевченка².

Низку статей, що мають досить об'єктивне джерельне підґрунтя, опублікував В.Сарбей³. Історію Качанівки досліджував С.Папета⁴. Н.Товстоляк розглянула історико-краєзнавчий аспект діяльності В.Тарновського⁵. І.Синельник вивчала основні етапи формування унікальної колекції українських старожитностей, внесок колекціонера у розвиток музейної справи⁶. В.Яцюк студіював шевченкіану⁷.

Музею українських старожитностей імені В.В.Тарновського у Чернігові присвячена серія досліджень С.Лаєвського, Л.Линюк⁸, С.Половникової⁹, І.Ситого¹⁰. Ними ж було започатковано видання збірника «Скарбниця української культури», основною тематикою статей якого є наукові дослідження життя та музейної спадщини Тарновських. Спецвипуск збірника №9 опублікував працю О.Черненко про історію формування археологічних колекцій зазначеного музею¹¹.

У контексті історії доброчинності вивчає життя і діяльність колекціонера сучасний письменник та історик Ю.Хорунжий, розглядаючи з цієї точки зору його приватне зібрання¹². Крізь призму феномена меценатства пише про творців «Качанівського Едему» – родину Тарновських і письменник-біограф М.Слабошпицький¹³. Незважаючи на ґрунтовність нарису, він має радше популярний характер, ніж науковий, оскільки не містить жодного посилання на джерела та літературу. Меценатській діяльності родини Тарновських

² Мідько А.С. Тарновський-молодший – громадський діяч і благодійник чернігівської землі // Література та культура Полісся: Серія «Історичні науки». – Вип.76. – Чернігів, 2014. – С.299–307.

³ Сарбей В. До 130-річчя з дня народження В.В.Тарновського // Український історичний журнал. – 1967. – №4. – С.118–121; Його ж. Засновник Шевченкіани // Пам'ятки України. – 1988. – №2. – С.54–55; Його ж. Друковані джерела та розвідки до біографії В.В.Тарновського // Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. – Чернігів, 1996. – С.14–16.

⁴ Папета С. Качанівка // Родовід. – Ч.2 (14). – К., 1996. – С.28–33; Його ж. Доля Качанівського Едему // Хроніка-2000. – Вип.16. – К., 1996. – С.132–138.

⁵ Товстоляк Н.М. Краєзнавче музейництво В.В.Тарновського та К.М.Скаржинської // Збірник наукових праць: Серія «Історія та географія». – Вип.38. – Х., 2010. – С.205–209; Її ж. Історико-краєзнавча діяльність Василя Васильовича Тарновського-молодшого (1838–1899) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди. – Вип.48. – Х., 2013. – С.196–202.

⁶ Синельник І. В.В.Тарновський та його колекція українських старожитностей // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – Число 11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України – Ч.2. – К., 2004. – С.279–292.

⁷ Яцюк В.М. Шевченкіана Тарновського: декілька спостережень // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип.3. – Чернігів, 2002. – С.57–61.

⁸ Лаєвський С.Л., Линюк Л.П. Музей українських старожитностей В.В.Тарновського у часі і просторі // Там само. – С.5–8.

⁹ Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського // Родовід. – Ч.2 (14). – К., 1996. – С.34–38.

¹⁰ Ситий І.М. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Скарбниця української культури. – Вип.2. – Чернігів, 2002. – С.46–49.

¹¹ Черненко О.С. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського (1896–1948 рр.) // Там само. – Вип.9 (спецвип.1). – 136 с.

¹² Хорунжий Ю.М. Українські меценати: Доброчинність – наша риса. – К., 2001. – С.5–24.

¹³ Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – К., 2001. – С.120–136.

приділила увагу Н.Колосова¹⁴. У статті використано також розвідки Н.Населевець¹⁵, З.Тарахан-Берези¹⁶ та інших дослідників.

Головними джерелами вивчення зібрання слугували каталог шевченкіани, надрукований 1893 р.¹⁷, перший том каталогу колекції Тарновського, виданий 1898 р., у вступі до якого власник написав про мету і зміст свого життя – збирання української старовини¹⁸. Другий том каталогу побачив світ через рік після смерті колекціонера – в 1900 р. Його упорядником і автором вступної статті про історію зібрання був Борис Грінченко¹⁹. Джерельне значення мають також публікації сучасників і друзів Тарновського. У часопису «Киевская старина» були надруковані статті Василя Горленка²⁰, Миколи Шугурова²¹, Миколи Василенка²², у розділі журналу «Археологическая летопись» – Миколи Біляшівського²³, в «Літературно-науковому вістнику» – Бориса Грінченка (під псевдонімом «Немірич»)²⁴.

Джерельне значення, насамперед для вивчення шляхів формування колекції козацьких пам'яток мають і спогади Дмитра Яворницького, що побачили світ у 1996 р.²⁵ Велику роботу з вивчення історії роду та колекцій музею здійснив племінник колекціонера Михайло Тарновський, який ретельно описав життя та діяльність свого родича. Його спомини побачили світ 1997 р.²⁶

Зібрання двоюрідного брата Василя Тарновського – Миколи, його життя та діяльність майже не знайшли висвітлення в сучасній історіографії. Колекція Миколи Тарновського згадується П.Курінним у праці про історію археологічної науки в Україні²⁷. Єдиним винятком є науково-популярного характеру стаття письменника Г.Зленка²⁸. Вивчити формування та долю цієї колекції

¹⁴ Колосова Н.А. Меценатська діяльність родини Тарновських у культурному розвитку України // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Вип.3. – К., 2012. – С.74–79.

¹⁵ Населевець Н. Родина Тарновських // Родовід. – Ч.2 (14). – К., 1996. – С.17–23.

¹⁶ Тарахан-Берега З.П. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на Шевченковій могилі // Там само. – С.65–75.

¹⁷ Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В.Тарновского. – Вып.1: Шевченко. – К., 1893. – 34 с.

¹⁸ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – К., 1898. – 86 с.

¹⁹ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского / Сост. Б.Д.Грінченко. – Т.П. – Чернигов, 1900. – 367 с.

²⁰ В.Г. Альбом офортів Шевченка // Киевская старина. – 1891. – Т.XXXIII. – Июнь. – С.483–484.

²¹ Н.Ш-в. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В.Тарновского. Вып.1. Шевченко. Киев. 1893 // Там же. – 1893. – Т.XLI. – Июнь. – С.531–533; Н.Ш. Памяти В.В.Тарновского // Там же. – 1899. – Т.LXVI. – Июль. – С.131–133.

²² Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова / М.П.Василенко // Там же. – 1902. – Т.LXVIII. – Июль – август. – С.282–292.

²³ Б. Собрание древностей Н.Я.Тарновского / Археологическая летопись Южной России // Там же. – 1899. – Т.LXIV. – Январь. – С.53–54; Приём собрания украинских древностей В.В.Тарновского / Археологическая летопись // Там же. – Т.LXVII. – Октябрь. – С.52; Т.LXIV. – Февраль. – С.105; Из коллекции В.В.Тарновского // Там же. – Т.LXV. – Май. – С.120–121.

²⁴ Немірич. Музей Василя Тарновського // Літературно-науковий вістник. – Т.10. – Л., 1900. – С.109–110.

²⁵ Яворницький Д.І. В.В.Тарновський // Хроніка-2000. – Вип.16. – К., 1996. – С.139–172.

²⁶ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський (молодший): 1837–1899 // Там само. – Вип.19/20. – К., 1997. – С.140–180.

²⁷ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Умань, 2013. – С.66.

²⁸ Зленко Г. Трагедія археолога-аматора: Розповідь літературного слідопита // Науковий світ. – 2009. – №9. – С.12–13.

допомогли публікації в журналі «Киевская старина»: українського археолога Миколи Біляшівського²⁹ і російського археолога та військового історика Миколи Бранденбурга³⁰.

Колекціонер, меценат, культурно-громадський діяч *Тарновський Василь Васильович* (молодший) (1838–1899 рр.) походив зі стародавнього козацько-старшинського роду. Освіту здобув на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в Києві. Родинний маєток Тарновських у с. Качанівка на Чернігівщині був справжнім культурно-мистецьким національним осередком XIX ст. Історик Микола Костомаров назвав його «вириєм [...] куди зліталоя різне українське вчене, художнє та письменне “птаство”»³¹. Ще у студентські роки Василь Тарновський почав збирати українські старожитності. Захоплення національною минувиною було настільки сильним, що, навіть перебуваючи в Росії, він одягався в український одяг, про що писала Марко Вовчок³².

Початок колекції поклали його двоюрідний дядько та батько, які купували для маєтку в Качанівці твори мистецтва й отримували в подарунок від поетів і художників, які бували в них та з якими дружили, книги, рукописи, художні твори. За 40 років сформувалося зібрання старожитностей кількістю майже 10 тис. пам'яток. Воно, постійно поповнюючись, було найбільшим в Україні. Широку відомість отримало завдяки унікальній шевченкіані та козацьким реліквіям.

Василь Васильович першим почав формувати шевченківську колекцію. Він був похресником Кобзаря, який, перебуваючи в Качанівці 1859 р., подарував йому декілька власних офортів³³. Фанатична пристрасть збирати все, пов'язане з життям і творчістю поета, залишилася на все життя. Тарновський усе життя не лише комплектував колекцію, але й систематизував, вивчав і популяризував її. У 1891 р. він опублікував у друкарні Стефана Кульженка в Києві альбом фототипічних знімків з гравюр Шевченка («Офорты Шевченка в коллекции В.В.Тарновского») у кількості 100 примірників, які дарував шанувальникам Кобзаря. Василь Горленко відзначав, що такого зібрання його гравюр, як у Тарновського, не було ні в кого з найвідоміших у Росії колекціонерів³⁴. У 1893 р. в Києві був надрукований каталог шевченкіани. «Киевская старина» відгукнулася на цю подію рецензією Миколи Шугурова, в якій відзначалася подвижницька праця власника та унікальність колекції: «Багато треба було мати любові до предмета, багато праці й енергії вжити для того, щоб скласти це описане в каталозі зібрання, яке настільки численне, що саме по собі являє певним чином цілий Шевченківський музей»³⁵.

Меморіальна колекція Кобзаря налічувала тоді 211 номерів, у каталозі

²⁹ Н.Б. Николай Яковлевич Тарновский (Некролог) // Киевская старина. – 1898. – Т. LXIII. – Декабрь. – С. 82–84; Б. Собрание древностей Н.Я.Тарновского / Археологическая летопись Южной России // Там же. – 1899. – Т. LXIV. – Январь. – С. 53–54.

³⁰ Бранденбург Н. Памяти Н.Я.Тарновского / Археологическая летопись // Там же. – Т. LVXII. – Ноябрь. – С. 110–116.

³¹ Палета С. Доля Качанівського Едему // Хроніка-2000. – Вип. 16. – С. 133.

³² Тарновський М. Василь Васильович Тарновський (молодший): 1837–1899. – С. 175.

³³ Там само. – С. 140.

³⁴ В.Г. Альбом офортів Шевченка. – С. 483–484.

³⁵ Н.Ш-в. Каталог предметов малорусской старины... – С. 533.

1900 р., складеному Борисом Грінченком, – 760 пам'яток. Листи Т.Шевченка та його твори (у т.ч. щоденник 1857–1858 рр.) в автографах мали велике значення для вивчення творчості поета. До першого каталогу ввійшли його документи, постові відомості, листи, плани і фасади хати, яку він мріяв побудувати поблизу Канева та ін.; документи, що мають до нього відношення (листи, рахунки тощо); списки творів Шевченка, зроблені різними особами. Найбільшими й цінними були колекції рисунків і картин, що включали 285 окремих малюнків і картин, два альбоми з-понад 50 малюнків, 37 гравюр і 2 мідних дошки, гравійовані для офортів.

Окремо було систематизовано рисунки, літографії, гравюри, фотографії та інше з картин, портретів і малюнків Тараса Шевченка; бюсти, барельєфи, маски, кліше його портретів, портрети на металі і глині; портрети митця, написані олійними фарбами; його портрети – рисовані, гравійовані, літографовані, фотографії та ін.; рисунки, літографії, фотографії та інше з сюжетами з творів; рисунки, гравюри, літографії, фотографії тощо з сюжетами, що відносяться до нього; меморіальні речі (мольберт, палітра, ящики з мистецьким приладдям, готовальня, ножі, сорочка та ін.; речі, що мають відношення до митця (китайка з труни, в якій перевозили тіло Кобзаря до Києва й Чернечої гори, кільце від драг, на яких його везли тощо).

До каталогу 1893 р. не включено портрети і картини олійними фарбами, бюсти, які ввійшли до видання 1898 р. До колекції Тараса Шевченка належали також його літературні твори та про нього, що мали ввійти до загального каталогу бібліотеки³⁶.

Слід зазначити, що й досі точно не встановлено, скільки одиниць налічувала ця колекція (ймовірно, це стосується всього зібрання Тарновського). Зокрема, його сучасник – відомий український діяч, голова Чернігівської земської управи, який доклав зусиль для створення у Чернігові Музею українських старожитностей імені В.Тарновського, у 1910 р. писав: «Це колекція, що становить 1006 найменувань, з яких 248 літературних творів Шевченка і про Шевченка (друкованих) входять до складу книжкового відділу музею. Останні 758 предметів складають власне відділ Шевченка»³⁷.

Дослідник шевченкіани Тарновського В.Яцюк також додержується думки, що кількість матеріалів в її складі сягала понад 1 тис. одиниць. Він наводить приклади, що два альбоми художника з десятками малюнків реєструвались як дві одиниці, деякі малюнки виявилися не авторськими, стосовно ще кількох фахівці сперечаються й досі³⁸. Нині пам'ятки шевченкіани знаходяться в колекції Національного музею Т.Шевченка в Києві й рукописному фонді Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України.

Значну частину музею склали археологічні знахідки. Інтерес Тарновського до археології був пов'язаний із дослідженням городища Княжа гора, яке ототожнюють з літописним містом Родень, що розташовувалося на

³⁶ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – С. VI–VII, 152–229, 367.

³⁷ Уманец Ф. Украинский музей В.В.Тарновского в Чернигове // Исторический вестник. – Т.121. – Санкт-Петербург, 1910. – С.623.

³⁸ Яцюк В.М. Шевченкіана Тарновського... – С.57.

високому місці при впадінні р. Рось у Дніпро (поблизу с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.). Місцеві жителі знаходили тут чимало речей із бронзи, заліза, кісток та каменю, траплялись і цілі скарби, особливо цінні – жіночі прикраси з золота, срібла, коштовного каміння, багато з яких купив Тарновський. У 1890 р. він разом із дядьком Яковом Васильовичем придбав територію гори в її власника, а 1891 р., за рекомендацією професора Володимира Антоновича, запросив для проведення систематичних археологічних розкопок тут тоді ще молодого дослідника Миколу Біляшівського. Розкопки тривали два сезони, вдалося обстежити майже всю територію дитинця й отримати важливі результати. Тільки за перший сезон до колекції Василя Тарновського надійшло понад 1500 предметів. Завдяки численним публікаціям спочатку в «Киевской старине», потім – в «Археологической летописи Южной России» Микола Біляшівський швидко ввів знахідки з Княжої гори до наукового обігу. У 1892 р. він передав їх Василеві Васильовичу, який через брак коштів припинив дослідження і продав землю селянам, які зорали і засіяли територію. Надалі, виконуючи доручення колекціонера, Біляшівський скуповував у селян усі цінні знахідки, поповнюючи колекцію княжої доби³⁹.

Саме Миколі Біляшівському було доручено впорядкувати та систематизувати археологічну колекцію, яка була репрезентована у каталозі, виданому власником у Києві 1898 р.⁴⁰ Археологічні пам'ятки було систематизовано за хронологічно-географічним принципом. Доісторичний період був представлений знахідками на Княжій горі (кам'яні шліфовані знаряддя, крем'яні, кістяні, глиняні, бронзові вироби) та предметами з різних місць України, загалом – 400 одиниць⁴¹. До великокнязівської доби належали предмети з археологічних розкопок на Княжій горі (монети і печаті, хрести та образки, змійовики, прикраси, у т.ч. із золота, срібла, зброя, речі домашнього вжитку, знаряддя, інструменти); випадкові знахідки на горі, що надійшли після розкопок; предмети, знайдені біля с. Ліплява Золотоніського повіту Полтавської губ. (тепер с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл.), на т.зв. Ліплявському городищі; археологічні знахідки з різних місць, переважно з Київської губернії. Загалом у каталозі зафіксовано 1728 предметів⁴². Але, згідно з даними звірки 1921–1922 рр., археологічна колекція налічувала 2282 одиниці⁴³.

Зібрання поповнювалося окремими речами різних епох, придбаними колекціонером під час подорожей Україною; отриманою в подарунок від Пантелеймона Куліша «гривнею» – змійовиком, знайденим у маєтку Олександрі Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок) поблизу сучасного с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.; 1898 р. під час розпродажу в Києві зібрання Миколи Тарновського – хрестами з давньоруського

³⁹ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.164–167; Синельник І. В.В.Тарновський та його колекція... – С.285–286; Хорунжий Ю.М. Українські меценати... – С.17–18.

⁴⁰ Черненко О.С. Археологічна колекція... – С.33–34.

⁴¹ Каталог українських древностей коллекции В.В.Тарновского. – С.1–5.

⁴² Там же. – С.6–35.

⁴³ Кравченко К., Буренко В. Василь Тарновський-молодший – фундатор музейної справи // Фундатори музейної справи та реалії сучасного стану розвитку музейної справи: Наук. зб. за мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 145-річчю від дня народження М.Ф.Біляшівського та 135-річчю від дня народження Д.М.Щербаківського. – К., 2014. – С.54, 152–158.

Ліпльавського городища⁴⁴. Чимало археологічних речей надходило і шляхом обміну пам'ятками з іншими відомими колекціонерами, наприклад Катериною Скаржинською⁴⁵.

Другу за кількістю та значенням частину зібрання становили реліквії козацької доби. Унікальну колекцію пам'яток з історії запорізького козацтва (близько 1 тис. одиниць) Василь Тарновський комплектував, консультуючись із Дмитром Яворницьким. Разом вони збирали козацькі реліквії на місцях розташування укріплень запорожців⁴⁶. Ініціатором подорожі місцями козацької звитяги був Дмитро Іванович. У 1887 р. він запропонував здійснити мандрівку за маршрутом: Київ – Кременчук – Катеринослав – пороги Дніпра – Олександрівське – Нікополь – Капулівка (Стара, або Чортотлицька Січ) – Покровське (Нова Січ) – Консулівка (Кам'янська Січ) – Олешки (Олешівська Січ). Провідником був Яворницький, фотографував полковник Євген Корбут⁴⁷. Зібрання Тарновського поповнили козацька шабля, мідна гармата, запорозький стяг, посуд, люльки, а також кам'яні хрести з козацьких могил. Серед останніх – пам'ятник, встановлений кошовому отаманові Костеві Гордієнку, ще один надгробок – із запорозького цвинтаря Чортотлицької Січі⁴⁸.

По завершенні мандрівки Дмитро Яворницький написав книгу «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа», опубліковану 1888 р. за сприяння Василя Тарновського, який передав 1 тис. руб. на друк праці⁴⁹. Автор подякував меценатові в передмові за «освічене сприяння», що дало можливість зробити видання багато ілюстрованим, «у дещо більшому, ніж звичайному вигляді»⁵⁰.

Колекцію козацького періоду було систематизовано за типологією предметів:

- фрагменти архітектури («остатки церковного зодчества»);
- священні предмети: іконостаси, аналої, церковні меблі; речі церковного вжитку; українські ікони; ікони в шатах, панагії, іконки, хрести та ін.; корогви, плащаниці, облачення та інше церковне шиття; антиминоси; надгробні пам'ятники та хрести;
- зброя: луки, налуччя, колчани і стріли; пики; шаблі; гармати; фортечні стволи; рушниці; пістолети; снаряди для стрільби;
- сідла, кінська зброя та їх частини;
- військові приналежності;
- клейноди: металеві, фаянсові, глиняні, скляні, дерев'яні;
- предмети домашнього вжитку;
- чоловічий і жіночий одяг;
- чоловічі та жіночі прикраси;

⁴⁴ Черненко О.С. Археологічна колекція... – С.32–33.

⁴⁵ Синельник І. В.В.Тарновський та його колекція... – С.286.

⁴⁶ Населевець Н. Родина Тарновських. – С.23.

⁴⁷ Яворницький Д. В.В.Тарновський. – С.151–152.

⁴⁸ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.162.

⁴⁹ Хорунжий Ю.М. Українські меценати... – С.16.

⁵⁰ Яворницький Д.И. Запорож'є в остатках старини и преданиях народа. – Санкт-Петербург, 1888. – С.П.

- шиття на полотні (окрайки простирадл, пошивок, підризників та ін.;
- портрети історичних осіб (в оригіналах і копіях);
- картини олійними фарбами;
- гравюри, рисунки та ін.: портрети, картини (в оригіналах і копіях);
- автографи історичних осіб (світських і духовних);
- стародруки українських друкарень⁵¹.

У числі козацьких реліквій були шабля гетьмана Богдана Хмельницького, гармати гадяцьких полковників Михайла Милорадовича та Івана Чарниша, особисті речі гетьманів Івана Мазепи, Павла Полуботка, Кирила Розумовського, полковника Семена Палія, козацької старшини, а також луки, сагайдаки, стріли, шаблі (близько 40), гармати (понад 50), фортечні рушниці, пістолі, кінська зброя, порохівниці, ладівниці, натруски, клейноди, гетьманські булави та універсали, перначі, гетьманський бунчук, козацькі прапори, речі щоденного вжитку (кубки, чарки, поставці). Деякі з цих речей належали таким історичним діячам, як митрополит Димитрій Ростовський (Туптало), гетьмани Іван Скоропадський, Яків Лизогуб, Ян Тарновський, генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський та ін. Зібрання включало одяг та прикраси, портрети багатьох відомих діячів козацької доби та народні картини «Козак Мамай».

Окрема невелика колекція акварелей і малюнків олівцем, пером тощо складалася з 28 одиниць. Найціннішими серед них з точки зору мистецького та історичного значення були роботи художників Григорія Честахівського та Василя Штернберга, письменника, фольклориста та редактора Пантелеймона Куліша і самого Василя Тарновського⁵².

Власник скомплектував величезну колекцію портретів, що налічувала 1539 картин, малюнків, літографій, фото. Тут були представлені зображення представників різних верств населення: від міщан до царської родини, але особливе місце в колекції належало українським історичним діячам. Для написання копій 1876 р. Тарновський запросив художника Гаврила Васька, який за основу брав оригінали портретів із родин Галаганів, Горленків, Кочубеїв, Скоропадських, Стороженків та ін. Серед 74 таких портретів – чотири зображення Богдана Хмельницького, три – Данила Апостола, по два – Юрія Хмельницького, Івана Самойловича, Івана Мазепи. Не менш рідкісними були в колекції портрети Конашевича-Сагайдачного, Кирила Розумовського, Яна Тарновського, Павла Тетері, Василя Кочубея, Івана Іскри, Петра (Могили), Адама Киселя, Івана Гонти та ін. Із портретом Івана Мазепи, скопійованим із зображення в церкві Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, Тарновський ніколи не розлучався⁵³.

У 1885 р. в Києві побачив світ перший випуск видання «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах», який підготували професори Університету св. Володимира Володимир Антонович і Володимир Бец

⁵¹ Каталог українських древностей коллекции В.В.Тарновского. – С.41–86.

⁵² Там же. – С.1–5.

⁵³ *Суховарова-Жорнова О.* Родинні портрети Лівобережної України XVIII–XIX ст. у колекції Національного музею історії України // *Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць.* – Вип.11. – К., 2009. – С.211–212.

на основі колекції Василя Тарновського та з його ініціативи. Вони здійснили підготовку цього видання, стурбовані розпорошенням і нищенням багатьох реліквій і приватних (у т.ч. фамільних) колекцій:

«Для порятунку від руйнування дорогих залишків минулого можливі два способи: або зібрання предметів робиться надбанням громадським і зберігається в особливому приміщенні, громадському музеї, або з речових зразків робляться малюнки, копії у значній кількості примірників. Перший спосіб збереження предметів у часі являє хоча більшу ймовірність, але не абсолютну: наприклад у разі війни або ще більше – панування стихійної сили народних мас. Другий спосіб не дає можливості безпосередньо бачити й відчувати самі предмети, але зате, можливо, більш увічне їх за допомогою копії. Історія рясніє повчальними прикладами нищення оригіналів колекцій та збереження відомостей про них за допомогою таких копій, завдяки літографському верстату»⁵⁴.

Станом на той час, за свідченням упорядників, колекція портретів налічувала 44 одиниці. Її передбачалося видати п'ятьма випусками. До першого включено дев'ять фототипічних портретів виборних гетьманів й один портрет макарівського сотника Сави Туптала⁵⁵. Портретна галерея Тарновського у радянський час була розпорошена по різних музейних установах України. Частина її зберігається нині у Національному музеї історії України⁵⁶.

Величезна колекція «Друковані відтворення карт, малюнків і картин та фотографії» комплектувалася з метою дати всебічне уявлення про Україну, її народ і культуру. Власник музею свідомо збирав друковані копії, оскільки оригінали, що зберігалися в різних місцях, були недоступні широкому загалу. Колекція містила карти і плани; краєвиди місцевостей і населених пунктів; пейзажі; портрети осіб (політичних, громадських діячів, учених, письменників, художників та ін.), котрі за народженням або своєю діяльністю належать до України (понад 450 одиниць); історичні та історично-побутові сюжети; побутові картини; зображення церковних предметів, клейнодів, значків, зброї, одягу, прикрас, посуду, меблів, музичних інструментів та ін.; ілюстрації до літературних творів; альбоми з рисунками різного змісту⁵⁷. Б.Грінченко писав про цей відділ музею:

«Для дослідників культури народу являють велику важливість такі колекції, в яких зібрано все, що обертається в масах, – від чудової, художньо виконаної знаменитим гравером копії великого твору до недоладної лубочної картинки, навіть картинки на цукерковому папірці або коробку сірників. У таких широких

⁵⁴ *Бец В.А.* От издателя // Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах по коллекции Василия Васильевича Тарновского / Сост. В.Б.Антонович, В.Б.Бец. – Вып.1. – К., 1885. – С.Ш.

⁵⁵ Там же. – С.IV.

⁵⁶ *Суховарова-Жорнова О.* Родинні портрети.... – С.211–213.

⁵⁷ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – С.6–150.

розмірах здійснювалося збирання копій і В.В.Тарновським, і це складає одне з достоїнств його колекції»⁵⁸.

Колекція рукописів налічувала майже 5 тис. одиниць зберігання⁵⁹. Вона складалася з творів українських письменників XVII–XIX ст. та історичних документів, починаючи з XVI ст. Більшість з творів була вже видана. До неопублікованих належали, зокрема, перший повний переклад Євангелія українською мовою Пилипа Морачевського, який присвятив цій праці майже 30 років свого життя. 1861 р. він надіслав повний переклад Четвероевангелія Імператорській академії наук у Санкт-Петербурзі. Академіки Олександр Востоков, Олександр Никитенко, Ізмаїл Срезневський висловили думку, що «перекладач блискуче виконав своє завдання»⁶⁰. Аналогічний відгук зробили й богослови. А 20 червня 1863 р. з'явилось розпорядження міністра внутрішніх справ Петра Валугея про заборону друку будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою. Лише 1905 р., у відповідь на звернення української громади в Санкт-Петербурзі, дозвіл було одержано. Наступного року Євангеліє надрукувала Московська синодальна друкарня⁶¹.

У колекції рукописів були й інші цікаві невидані автографи: два твори Д. Де ля Фліза, роман «Іскатели счастья» Пантелеймона Куліша, його український переклад Біблії та ін. У музеї зберігалися також рукописи Леоніда Глібова, Миколи Костомарова, Михайла Максимовича, листи Миколи Гоголя до Василя Тарновського тощо.

Колекція історичних документів містила автографи відомих українських діячів: князя Костянтина Острозького, гетьманів України – від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського та інші документи, що належали до років їхнього гетьманства; документи Малоросійської колегії, родин Лашкевичів, Милорадовичів, Полетик, Тарновських; багато інших цікавих матеріалів з політичної, культурної та побутової історії України⁶².

Колекціонер використовував різні шляхи комплектування своїх колекцій: купував в антикварів, розшукував старожитності в панських маєтках, їздив по селах, листувався з власниками реліквій тощо. При цьому віднайдені пам'ятки він показував відомим українським діячам культури. Його порадиниками були Микола Біляшівський, Василь Горленко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Олександр Лазаревський, Ілля Рєпін, Дмитро Яворницький.

Багато визначних українських діячів передали до колекції Василя Тарновського власні архіви, зокрема Пантелеймон Куліш та Олександр Лазаревський. Перший ще за життя переслав для музею колекціонера частину своїх рукописних творів – як виданих, так і неопублікованих, решту передала його вдова⁶³. У листі, що надійшов з другою партією рукописів у 1896 р., письменник писав:

⁵⁸ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – С.IV–V.

⁵⁹ Там же. – С.IX–X.

⁶⁰ Арполенко Г.П. Морачевський і перший повний переклад Св. Євангелія новоукраїнською мовою // Волинь – Житомирщина. – Вип.10. – Житомир, 2003. – С.212.

⁶¹ Там само. – С.213.

⁶² Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – С.IX, 232–364.

⁶³ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.149–150.

«Себе вже випроводжаю в інший, не такий, як цей, світ, маків цвіт, що вранці цвіте, ввечері опаде, а Ваше дбайливе збирання попереживає й не народжених ще. Благаю тільки – не випускати цих покидьок моїх за Ваші двері в Києві і за Ваші ворота в Качанівці. Се пам'ятайте. Списибі Вам. Хто ж би схотів передивлюватись мою покидь, нехай передивлюється у Вашій господі»⁶⁴.

Олександр Лазаревський був головним порадиником в атрибуції пам'яток, поповнював зібрання рукописами, гравюрами, старовинними портретами, зацікавив Василя Тарновського рідкісними книжковими виданнями, відредагував каталог Шевченківської колекції. Йому ж належить думка про передачу музею Чернігівському земству, якому після тривалих коливань і заповів колекцію власник⁶⁵. «Киевская старина» відзначала в 1902 р.:

«Музей малоруських історичних старожитностей В.В.Тарновського та його Шевченківська колекція – це не порожнеча забава збирачів рідкостей. Це – глибоко-національна справа, виконана В.В.Тарновським перед Батьківщиною. Що він сам так розглядав свій музей, найкраще доводить та обставина, що він ніколи не вважав музей своїм фамільним майном. У музеї він завжди вбачав суспільне надбання. Довго не міг він зупинитися на установі, якій він зі спокійною совістю довірив би своє улюблене дітище, установі, яка б зберегла його як національну власність»⁶⁶.

У каталозі, виданому 1898 р., власник зібрання писав про своє захоплення: «Ще в молоді роки [...] я задався думкою зібрати якомога повну колекцію предметів, що характеризують старовинний побут моєї Батьківщини Малоросії»⁶⁷.

Починаючи з 1876 р. колекціонер узимку жив у Києві, привозив сюди і свій знаменитий музей української старовини, залишаючи в Качанівці колекцію портретів, за винятком портрета гетьмана Івана Мазепи. Першою адресою музею став будинок Олександра Гудим-Левковича на розі вулиць Лютеранської та Левашовської, що не зберігся до наших днів (сучасна адреса – вул. Шовковична, 29). Господар надавав ще невеликому тоді музеєві одну з кімнат, де Тарновський виставляв свої колекції. Збереглася фотографія цього приміщення, на якій зображено шанувальника старовини, котрий сидить на канапі з шаблею Івана Мазепи в руках, на стінах – килими, козацька холодна й вогнепальна зброя, козацькі прапори та клейноди, герби, портрети гетьманів, у шафах – одяг, посуд, народні керамічні вироби, крашанки та ін. З осені 1882 й до зими 1883 рр. винаймалося приміщення в особняку Гесселя Розенберга на вул. Садовій, 1 (зруйнований), потім нетривалий час – на сучасній вул. Терещенківській, 3 (тоді – Олексіївська; особняк перебудовано).

Приблизно з 1885 до 1897 рр. Тарновський із родиною мешкав на вул. Володимирській, 48, займаючи весь двоповерховий будинок Ізраїля Бродського (пізніше надбудований). На початку 1890-х рр., коли фінансове становище

⁶⁴ Там само. – С.150.

⁶⁵ Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова // Киевская старина. – 1902. – Т.LXVIII. – Июль – август. – С.284.

⁶⁶ Там же. – С.290.

⁶⁷ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. – С.1.

значно погіршилося, Василь Васильович поставив завданням перетворити своє зібрання на загальнодоступний музей. Тоді й було систематизовано колекції, видано каталоги. Музей українських старожитностей займав у будинку Бродського цілий поверх⁶⁸. Колекції розміщувалися в окремих скляних вітринах, вони були систематизованими, а бібліотека налічувала понад 20 тис. томів. Вона включала рукописи XVI–XIX ст., українські стародруки, ноти, малюнки, портрети українських історичних діячів та діячів культури тощо. Доки музей перебував у Києві, він був відкритий для відвідувачів безкоштовно, а екскурсоводом був сам Василь Васильович, незважаючи на поважний вік і паралізовані ноги (рухався у самокатному кріслі). Він надзвичайно радів, коли бачив непідробний інтерес до експонатів, а відтак – до національного минулого. Борис Грінченко опублікував 1900 р. у «Літературно-науковому віснику» під псевдонімом «Немірич»⁶⁹ статтю про музей Василя Тарновського в Києві, в якій відзначив, що його роблять «винятковим, єдиним і незрівняним» відділи козацький і Шевченків. Значення першого з них він охарактеризував так:

«Тарновський зібрав речей козацького періоду стільки, як ніхто, а що його річі здебільшого вельми гарні, то ця колекція його є величезним національним українським скарбом. Історик, поет, маляр, скульптор, драматичний артист, схотівши працювати на теми з тих часів, не можуть обминути сього музею і знайдуть там надзвичайно багатий матеріал задля своєї потреби. Звісно кожному, як тяжко доводить ся, напр. драматургові, або ще більше – повістареві, коли він хоче змалювати побут тих часів: у нас досі не зроблено ніякої роботи, з якої охочий міг би бачити, як жили, що їли й пили, в що вдягались, як убирали хати, як і в що бавили ся etc. etc. наші козацькі предки»⁷⁰.

Слід зазначити, що зібрання постійно поповнювалося під час перебування в Києві. Так, наприкінці 1898 – на початку 1899 рр. до нього надійшли дуже цінні пам'ятки. Прапор Переяславського полку 1762 р. раніше перебував у маєтку князя М.Воронцова у с. Мошни (нині Черкаський р-н). Пірнач чернігівського полковника Павла Полуботка (у 1722–1724 рр. – наказний гетьман) Тарновський придбав у його нащадків Милорадовичів у Полтаві. Пірнач був срібним, позолоченим, із шістьма ажурними «перами». Серед нових надходжень – шаблі, рушниці, порохівниці, деталі старовинного костюма, дукачі та різні предмети домашнього вжитку. У числі останніх – скляний бокал київського митрополита Тимофія (Щербацького) з його гербом та ініціалами. Одна з шабел належала вірогідно комусь із козацької старшини, про що свідчить її оздоблення: ручка й оковки на піхвах були виконані зі срібла та позолочені. Невелика мортирка гадяцького полковника (1709–1715 рр.), потім генерального судді Івана Чарниша слугувала швидше для салютів, ніж для воєнних дій.

⁶⁸ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.160–161; Хорунжий Ю.М. Українські меценати... – С.16–17.

⁶⁹ Родіонова Н. Етнографічно-фольклористична діяльність Бориса Грінченка // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип.82/84. – К., 2006. – С.45.

⁷⁰ Немирич. Музей Василя Тарновського. – С.109–110.

На її належність указують початкові букви навколо герба. Порохівниця з рога лося прикрашена з одного боку гравійованим орнаментом, а на іншому боці зроблені написи з ім'ям власника «Сава козак» та датою «Года 1707»⁷¹. Загалом за 40 років збирання було сформовано надзвичайно цінні колекції з національної історії. Географічно більшість із них походила з Лівобережної України та Запоріжжя, тобто з колишньої Гетьманщини й Січі.

У Києві Василь Тарновський входив до складу Старої Громади, надавав фінансову допомогу редакції журналу «Киевская старина», підтримував Київську рисувальну школу. Значні витрати на благодійництво й колекціонування, широкий спосіб життя, заведений у Качанівці, поставили його на межу розорення. 1897 р. він змушений був продати садибу в Качанівці цукрозаводчику Павлові Харитоненку. Щоб розмістити музей і цінні речі, вивезені до Києва, Тарновські винайняли велику квартиру в будинку №42 на вул. Володимирській⁷².

Із моменту отримання дозволу на вшанування пам'яті Т.Шевченка Василь Тарновський не пропустив жодного Шевченківського вечора, що його влаштувало Київське літературно-артистичне товариство (у 1896–1901 рр. містилося на сучасній вул. Рогнідинській, 1/13)⁷³. Його племінник Михайло Тарновський писав про це:

«Хворий, спираючись на палицю, підтримуваний двома служниками, ледь пересуваючи ноги, піднімався він, лаячи свої ноги і закликаючи всіх чортів, на другий поверх й, незважаючи на очевидну втому, висиджував дійство до кінця. Шкода було дивитися на старого, який стояв біля підніжжя могили, але водночас це було зворушливо, а для багатьох, якщо хочете, й повчально»⁷⁴.

Упродовж останніх років свого життя Василь Тарновський здійснював своєрідне паломництво в Канів на могилу Кобзаря. При цьому винаймався пароплав, збиралися вся сім'я та інші шанувальники пам'яті поета. Його стараннями та його власним коштом на могилі підтримувався порядок, було встановлено перший пам'ятник – великий чавунний хрест, відлитий 1883 р. за проектом архітектора Віктора Сичугова. На п'єдесталі пам'ятника був барельєф Тараса Шевченка роботи мецената. А в день смерті поета Василь Васильович улаштував поминальний обід, на який збиралася, серед інших, і вся редакція «Киевской старинь»⁷⁵.

Василь Васильович та його брат Яків Васильович належали до кола киян, які впродовж майже 20 років намагалися заснувати в місті публічний музей.

⁷¹ В собрание украинских древностей В.В.Тарновского... / Археологическая летопись Южной России // Киевская старина. – 1899. – Т.LXIV. – Февраль. – С.105; Из коллекции В.В.Тарновского // Там же. – Т.LXV. – Май. – С.120–121.

⁷² Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.161.

⁷³ Кальницький М. Будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому містилося Київське літературно-артистичне товариство // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. – Кн.1. – Ч.3: С–Я. – К., 2011. – С.204–205.

⁷⁴ Тарновський М. Василь Васильович Тарновський... – С.156.

⁷⁵ Там само. – С.156–157; Тарахан-Берега З.П. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест... – С.65–68.

Хто за цим стояв свідчить перелік осіб, запрошених на нараду з цього питання до київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.Ігнат'єва. Таких нарад було дві – 7 і 21 травня 1894 р. В останній взяли участь відомі вчені, підприємці, купці, архітектори, державні та інші діячі: Володимир Антонович, Лазар і Лев Бродські, Володимир Вельяминов-Зернов, Абрам Золотницький, Олександр Лазаревський, Володимир Ніколаєв, Микола Репнін, Всеволод Рубінштейн, Василь Симиренко, Степан Сольський, Василь і Яків Тарновські, Олександр Терещенко, Володимир Толлі, Лев Томара, Дмитро Федоров, Богдан Ханенко, Микола Хряков. Вони підтримали пропозицію утворити міський музей, деякі з них відразу пожертвували на спорудження будинку музею гроші, інші висловили бажання передати музею власні колекції, зокрема зібрання рукописів, актових матеріалів тощо. У тому році при київському, подільському й волинському генерал-губернаторі О.Ігнат'єві було організовано Комітет для розробки питання про влаштування в Києві музею з підготовчою комісією при ньому на чолі з віце-губернатором Д.Федоровим⁷⁶.

Створенням музею займався постале в 1897 р. Київське товариство старожитностей і мистецтв. Василь Тарновський був обраний членом першого правління цього товариства (1897–1899 рр.)⁷⁷. Робота була успішно завершена. У 1899 р. відкрився Київський музей старожитностей і мистецтв, який 1904 р. змінив назву на Київський художньо-промисловий і науковий музей. Зберігся його будинок на сучасній вул. Михайла Грушевського, 6, де нині функціонує Національний художній музей України, перші колекції якого було зібрано саме у цьому приміщенні.

У 1899 р., в останній рік свого життя, Василь Тарновський передав заснованому у тому році пересувному музею навчальних посібників Київського товариства грамотності 44 таблиці зображень українських старожитностей⁷⁸.

Василь Васильович помер 13 (25) червня 1899 р., його поховали на Аскольдовій могилі в Києві, де з білого мармуру було споруджено величний родинний мавзолей. У 1930-х рр. Аскольдову могилу перетворили на парк, кладовище ліквідували, а більшість надгробків знищили. Прах колекціонера було перенесено на Звіринський цвинтар⁷⁹. Відомий український діяч Микола Шугуров – автор некролога на його смерть, опублікованого в «Киевской старине», писав:

«В.В.Тарновський не належав до тих колекціонерів, які, зібравши скарби, зберігають їх під спудом і неохоче допускають інших до користування ними. Навпаки, він завжди був радий представити кожному можливість користуватися тим, що він зібрав, і впродовж багатьох років він був занепокоєний думкою зробити свій музей громадським надбанням, доступним для загального користування»⁸⁰.

⁷⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.658. – Спр.1. – Арк.2, 48.

⁷⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.648. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.38.

⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1532. – Арк.4.

⁷⁹ *Проценко Л.А.* Київський некрополь: Путівник-довідник. – К., 1994. – С.256.

⁸⁰ *Н.Ш.* Памяти В.В.Тарновского // Киевская старина. – 1899. – Т.LXVI. – Июль. – С.132.

У 1928 р. академік Костянтин Воблий, намагаючись повернути націоналізоване майно в Києві племінникові Василя Тарновського, звернувся до голови ВУЦВК: «Музей свій Тарновський хотів був передати місту Києву, і тільки через те, що реакційна й українофобська міська дума одмовилась цей неоціненний дар прийняти, він, як чернігівський з роду, передав його Чернігівському земству»⁸¹.

Наприкінці 1896 р. Василь Васильович написав заяву на ім'я голови Чернігівської земської управи Федора Уманця з пропозицією передати свій музей у власність губернського земства з умовою, «щоб він розміщувався у старовинному будинку над Десною, за собором, і був відкритий для огляду його публікою на підставі відомих правил»⁸². Але справа з приміщенням затягнулася. У духовному заповіті від 6 липня 1899 р. Василь Тарновський заповів свої колекції Чернігівському губернському земству без права їх відчуження та переміщення з міста Чернігова, а також ставив умову, щоб музей носив його ім'я⁸³.

Олександр Лазаревський разом з Володимиром Антоновичем, допоки в Чернігові не було збудоване приміщення для музею, влаштували зібрання на тимчасове зберігання до Київського музею старожитностей і мистецтв. Федір Уманець, Ілля Шраг, Борис Грінченко, Микола Біляшівський, виконуючи волю небіжчика, зробили опис колекцій і перевезли їх у приміщення музею, а рукописи, книги, шевченкіану перевезли до Чернігова. Уповноважений Чернігівського земства Борис Грінченко передав зібрання за описом наприкінці вересня Київському товариству старожитностей і мистецтв, де воно зберігалось до осені 1901 р. У 1899 р. київська частина колекцій була представлена на виставці в музеї з нагоди XI археологічного з'їзду, що проходив у Києві. 1900 р. Б.Грінченко разом з дружиною безоплатно підготував каталог зібрання⁸⁴.

У 1902 р. єдиний в Російській імперії музей українських старожитностей Чернігівського губернського земства почав приймати відвідувачів, 1906 р. йому присвоїли ім'я Василя Тарновського⁸⁵. Свідоме українське громадянство високо цінувало «жертволюбність» колекціонера та його прагнення зберегти національні пам'ятки в музеї, доступному відвідувачеві будь-якого стану.

«Українській же громаді треба добре та добре пам'ятати, яку культурну вагу він має. [...] сей музей – не чернігівського земства власність, а всього українського народу, – писав Борис Грінченко (Немірич). – Через те він мусить бути під контролею усього громадянства [...] Тільки так чинячи збережемо ми наш скарб і передамо його потомкам цілий, ще й побільшений»⁸⁶.

⁸¹ Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. – К., 2004. – С.589.

⁸² Половникова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського мовою документів // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип.2. – Чернігів, 2002. – С.20.

⁸³ Там само. – С.25.

⁸⁴ Приєм собрания украинских древностей В.В.Тарновского. – С.52; Оксенюк М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип.8. – Чернігів, 2007. – С.169; Лавевський С.Л., Линюк Л.П. Музей українських старожитностей... – С.7.

⁸⁵ Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського. – С.35, 37.

⁸⁶ Немірич. Музей Василя Тарновського. – С.125.

У 1923–1925 рр. музей включили до складу Чернігівського історичного музею, що 1991 р. одержав ім'я Василя Тарновського⁸⁷. Як уже зазначалося, частина предметів на сьогоднішній день втрачена. У каталозі 1898 р., наприклад, зафіксовано 80 предметів колекції церковної металопластики XVII–XVIII ст. Їх систематизовано у два розділи: церковне начиння (55 одиниць); ікони в шатах, панагії, іконки, хрести тощо (25 предметів). До колекції належали дарохранительниці, потири, свічки, лампади, кадила, оправы Євангелій, блюда, напрестольні й натільні хрести, ікони в шатах тощо. Деякі з пам'яток мали вкладні записи або написи, пов'язані з історичними особами (запорізьким курінним отаманом Іваном Кравчиною, полтавським полковником Василем Полуботком, чернігівським архієпископом Амвросієм (Дубневичем) та ін.). Нині у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського виявлено лише 18 пам'яток із зазначеної колекції⁸⁸. Із 315 примірників колекції рукописних книг сучасного музею 79 надійшло у складі зібрання Василя Тарновського⁸⁹.

Значну частину пам'яток втрачено під час Другої світової війни, зокрема матеріали археологічного фонду⁹⁰. Повністю втрачено твори малярства, фотографії, репродукції картин, карти. Ще 1933 р., порушуючи волю мецената, з Чернігова забрали шевченківську колекцію (нині вона розподілена між Національним музеєм Тараса Шевченка і відділом рукописів Інституту літератури НАН України). У повоєнний час речі з колекцій вилучалися на користь Національного музею історії України, Національного художнього музею, Центрального державного архіву діячів літератури СРСР, Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського, Національного історико-культурного заповідника «Переяслав-Хмельницький» тощо.

Археолог, колекціонер, двоюрідний брат Василя Тарновського (молодшого) *Тарновський Микола Якович* (1858–1898 рр.) народився у с. Потоки Канівського повіту Київської губернії (нині с. Потік Миронівського р-ну Київської обл.), де був родинний маєток Тарновських. У 1845 р. тут у Василя Тарновського (старшого) побував Тарас Шевченко⁹¹, улітку 1859 р. він відвідав у Потоці Якова Васильовича⁹².

Микола Якович закінчив колегію Павла Галагана в Києві. Його батькові – одному з найбагатших київських домовласників та землевласників Південно-Західного краю – належав особняк на сучасній вул. Золотоворітській, 2 (тепер перебудований). Тут часто бував художник Михайло Врубель, який близько зійшовся з родиною Тарновських⁹³. У 1911 р. Яків Тарновський подарував Київському художньо-промислому

⁸⁷ *Лавський С.Л., Линюк Л.П.* Музей українських старожитностей... – С.7.

⁸⁸ *Арендар Г.* Церковні старожитності Василя Тарновського // *Скарбниця української культури*: Зб. наук. праць. – Вип.8. – Чернігів, 2007. – С.3.

⁸⁹ *Ситий І.М.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Там само. – Вип.4. – С.3.

⁹⁰ *Черненко О.Є.* Археологічна колекція... – С.35.

⁹¹ *Мелочи из жизни Шевченко / В.В.Тарновский // Киевская старина. – 1897. – Т.LVI. – Февраль. – С.32.*

⁹² *Зленко Г.* Трагедія археолога-аматора... – С.12.

⁹³ *Друг О., Малаков Д.* Особняки Києва. – С.364–369.

і науковому музею кишеньковий альбом художника з дев'ятьма малюнками олівцем та акварель⁹⁴.

Микола Тарновський був корнетом Лейб-гвардійського полку. Після виходу у відставку проживав у власному маєтку на Канівщині⁹⁵. На навколишніх територіях було виявлено багато археологічних об'єктів – кургани, городища, в землі селяни часто знаходили старожитності. Тут проводили розкопки такі відомі київські археологи, як Володимир Антонович, Микола Біляшівський, Вікентій Хвойка, археолог і військовий історик, директор Артилерійського музею у Санкт-Петербурзі (нині Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку) Микола Бранденбург.

Захопившись археологією, з 1895 р. Микола Тарновський щоліта проводив розкопки у Київській та Полтавській губерніях. Як свідчать сучасники, з вражаючою енергією він взявся за нову для нього справу, досліджуючи переважно кургани біля таких населених пунктів, як Тростянець, Лазурці, Грищенці, Пищальники, Миколаївка, Потоки, Ковалі, Хмільна, Ромашка. Крім того, провів розвідувальні розкопки городищ біля сіл Леплява, Сахнівка (городище Дівиця), Капоночі («замковище»), Бабичі, Хмільна, Пекарі (Княжа гора). Цікавився і випадковими знахідками, придбавши у місцевих селян значну кількість цінних археологічних пам'яток. Микола Бранденбург, який проводив розкопки у Канівському повіті часто разом з Тарновським, згадував:

«Не раз особисто при мені до нього приносили різні речі не тільки з найближчих околиць, але й з інших повітів і навіть губерній; не раз ставалося, що, почувши про яку-небудь знахідку, іноді за 30–40 верст, незважаючи ні на погану погоду, ні на гидкі дороги, щоб тільки не пропустити нагоду, і в результаті всього цього колекція його включала багато предметів високого археологічного інтересу»⁹⁶.

Під час розкопок одного з курганів на Княжій горі біля с. Пекарі Микола Тарновський відкрив могилу з рештками кістяка людини, при якому виявився бронзовий кельт. Тим самим йому вдалося зробити дуже важливе відкриття, тобто констатувати наявність могил бронзового віку на Середній Наддніпрянщині, що до тих пір заперечувалося багатьма археологами. Там само, на Канівщині, археолог знайшов зразки озброєння скіфо-сарматської доби – меч, два списи, набірний шкіряний пояс і рештки сагайдака з бронзовими стрілами. Згадане озброєння колекціонер подарував Артилерійському музею у Санкт-Петербурзі, як і рідкісний стародавній шолом з одного з пограбованих курганів.

Серед куплених речей у зібранні були зразки зброї бронзового віку, бойова сокира-молот із рогу тощо. Було сформовано також колекцію римських монет, предметів пізнього князівського періоду, зокрема цікавий екземпляр енкалпіона з перегородчастою емаллю тощо⁹⁷.

⁹⁴ Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1911 г. – К., 1912. – С.9.

⁹⁵ Друг О., Малаков Д. Особняки Киева. – С.364–370.

⁹⁶ Бранденбург Н. Памяти Н.Я.Тарновского... – С.112.

⁹⁷ Там же. – С.113.

Частину знахідок з Канівщини колекціонер передав церковно-археологічному музею при Київській духовній академії⁹⁸. Він мріяв, щоб його великі й різноманітні археологічні колекції перейшли до фондів національного музею. Зібрання налічувало декілька тисяч археологічних предметів. Власник зразково впорядкував його й розмістив матеріали у спеціально виготовлених вітринах (їх було, за одними даними, – 26, за іншими – 63), розпочав укладання каталогу, але передчасна смерть не дозволила завершити роботу. Він входив до числа організаторів XI археологічного з'їзду в Києві, був членом розпорядчого комітету з його підготовки. Мріяв прийняти в 1899 р. учасників з'їзду на Княжій горі в особливій археологічній обстановці, готував доповідь про нові знахідки римських монет на Середній Наддніпрянщині.

Навесні 1898 р. під час розкопок Тарновський заразився черевним тифом і 11 вересня того ж року помер у власній садибі в с. Пекарі Черкаського повіту. Микола Бранденбург засвідчив, що часто в польових умовах не було ніякого комфорту, а Микола Якович був незамінним товаришем, добрим і енергійним, делікатним і уважним:

«Чимало днів і ночей мені довелося провести пліч-о-пліч з ним то в тісній селянській хаті, то в палатці серед поля, і жодного разу він не викликав проти себе якогось, навіть скритого незадоволення. [...] ніякі злигодні його не лякали; сьорбали бувало, ми з ним тижнями на розкопках і селянський борщ, і капуста власного на керосиновій кухні приготування, і це ніяк не впливало на його настрої і не охолоджувало завзяття до праці, а між тим він у житті своєму бачив багато, був членом сім'ї заможної, звик до повного достатку і в свій час пожив досить широко, про що любив згадувати, іронізуючи, утім, над помилками своєї молодості й називаючи себе жартома “коли я був аркадським принцом”!»⁹⁹.

Відчуваючи близьку смерть, зробив розпорядження, згідно з яким усі зібрані ним старожитності мали перейти до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Цей заповіт не було оформлено офіційно. За словами археолога, майбутнього директора міського музею в Києві Миколи Біляшівського, «покійний сподівався на людську совість»¹⁰⁰. На жаль, зібрання, яке становило зміст останніх років життя його власника, уже через місяць після його смерті розпродавалося з публічних торгів у Києві. Більшість предметів розкупили торгівці старожитностями, і ця частина колекції фактично втрачена для науки, незначна кількість пам'яток потрапила до шанувальників старовини¹⁰¹.

Зібрання Миколи Тарновського не знайшло належного відображення і в публікаціях. Воно було розпродане частинами спадкоємцями, які не були зацікавлені у створенні музею, а заповіт не був належно оформлений. 1898 р. одну вітрину з хрестами придбав Василь Тарновський¹⁰². Через високу вартість

⁹⁸ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – С.66.

⁹⁹ Бранденбург Н. Памяти Н.Я.Тарновского... – С.115.

¹⁰⁰ Н.Б. Николай Яковлевич Тарновский (Некролог). – С.84.

¹⁰¹ Там же. – С.82–84.

¹⁰² Черненко О.С. Археологічна колекція... – С.33.

нерозпроданими залишилися 26 невеликих, вишукано зроблених вітрин. На вторинних торгах усе це купили родичі Миколи Тарновського. Передбачалося передати пам'ятки до одного з музеїв Києва. Микола Біляшівський опублікував їх короткий опис. Усі предмети у вітринах були пронумеровані, а за підготовленими власником каталогами можна було встановити походження кожної речі. В одній вітрині містилися речі кам'яного віку: дві булави, знайдені біля сіл Грушеве і Москалівка Київського повіту; сокири-молоти та їх фрагменти – з Канівського повіту. Дві вітрини були заповнені знахідками в курганах біля сіл Бурти, Ємчиха, Грищенці, Казарівка, Синявка Канівського повіту Київської губернії, біля с. Халча Київського повіту, с. Келеберда Золотоніського повіту Полтавської губернії.

Із бронзових предметів великий інтерес представляла булава, знайдена під час корчування лісу біля с. Поташна на Київщині. У колекції були також фрагмент бронзової форми для відливання стріл із с. Грищенці Канівського повіту; ціла низка бронзових фібул, браслетів, прикрас, стріл із різних місць Канівського повіту. Багато предметів походили з розвідувальних розкопів із городища біля с. Леплява Золотоніського повіту Полтавщини: бронзові кільця, браслети, фібули, пряжки, прикраси, різні залізні предмети, грузила, пряслиця, буси, а також масивні мідні сокири. Було декілька мечів-кинджалів перехідної форми від залізної до бронзової доби – з м. Корсунь Черкаського повіту Київської губернії, багато різних дрібних предметів із випадкових знахідок переважно в Канівському повіті. Особливо великим був підбір залізних знарядь, зброї, прикрас із городища Княжа гора біля с. Пекарі на Канівщині. З інших речей великокнязівської епохи Микола Біляшівський відзначив хрест-енколпійон, декілька натільних хрестиків, персні з різних місць Канівського повіту, срібну гривну новгородського типу з с. Пекарі та дві срібних гривни київського типу з городища Княжа гора¹⁰³.

У кінці 1899 р. сестра небіжчика Наталія Тарновська (Мацнева) передала київському Музеєві старожитностей і мистецтв колекцію свого брата: 25 вітрин, 26 посудин і 2 вітрини монет, загалом – 709 номерів старожитностей і 339 монет¹⁰⁴.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Київ був центром формування національних і провідних профільних, центральних музеїв у Наддніпрянській Україні. Процес становлення таких культурних установ був викликаний суспільною потребою і відбувався в єдиному річищі із загальноєвропейським національним піднесенням. У зазначений час у Києві сформувалися різноманітна за профілем, масштабами, адміністративним підпорядкуванням, формами і напрямками діяльності музейна мережа різного підпорядкування. Паралельно розвивалось і приватне колекціонування, яке відповідало політичним, ідеологічним та культурним процесам в Україні в умовах перебування у складі Російської імперії. Разом з тим приватні зібрання та колекції, які

¹⁰³ Б. Собрание древностей Н.Я.Тарновского. – С.53–54.

¹⁰⁴ ЦДАМЛМ України. – Ф.648. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.124–126; Археологическая летопись // Киевская старина. – 1900. – Т.LXVIII. – Январь. – С.59.

відіграли значну роль у становленні й розвитку музейної справи в Києві, досі не піддавалися комплексному аналізу.

За своїм соціокультурним статусом приватні зібрання братів Тарновських значно різнилися. Василь Васильович урешті-решт перетворив свої колекції на музей, відкритий для огляду і вивчення пам'яток. Фактично Музей українських старожитностей був єдиним у Києві загальнодоступним приватним музеєм. Він цілком відповідав сучасному визначенню такої культурної установи, яке зафіксоване у статуті Міжнародної ради музеїв (ICOM) у 1974 р.:

«Музей – постійна некомерційна установа, покликана слугувати суспільству та сприяти його розвитку, доступна широкій публіці, займається придбанням, збереженням, дослідженням, популяризацією та експонуванням матеріальних свідочств про людину й середовище її проживання в цілях вивчення, освіти, а також для задоволення духовних потреб»¹⁰⁵.

І головне, Музей українських старожитностей Василя Тарновського був єдиним, суто національним, приватним зібранням у Києві. Завдяки самовідданій і добродійній праці колекціонера збережено тисячі пам'яток з історії України, які є уречевленими свідками самотності національної культури, а сам власник відіграв значну роль у розвитку музейної справи в місті.

Зібрання Миколи Тарновського мало велику історичну цінність, було доволі добре вивчене й систематизоване. Пам'ятки з його складу, застосовуючи спеціальну музеєзнавчу термінологію, визначаються як предмети музейного значення, а не музейні предмети. Закон України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.; ст.2) визначає їх таким чином: «Предмет музейного значення – культурна цінність, особливі ознаки якої є підставою для внесення її до Музейного фонду України та набуття статусу музейного предмета з метою збереження, вивчення і публічного представлення»¹⁰⁶. Згадаємо, що сам власник бажав передати колекції до музею, був дарувальником кількох сучасних йому музеїв. За профільною ознакою обидва зібрання належали до історичних, а Миколи Тарновського – ще й до підгрупи археологічних.

¹⁰⁵ Каулен М.Е., Мавлеев Е.В. Музей // Российская музейная энциклопедия. – Т.1. – Москва, 2001. – С.395.

¹⁰⁶ Закон України «Про музеї та музейну справу» [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>

The article reviews one of the aspects of museology development in Kyiv – private collecting. By the example of the collections of the representatives of the famous family, it elucidates their contribution into the process of national culture values preservation and museum fund of Ukraine formation.

Keywords: *museology in Ukraine, private collecting, museums, Tarnovs'ki family.*

Є.БЕДНАРЕК*

РАДЯНСЬКА ДИВЕРСІЙНО-РОЗВІДУВАЛЬНА ГРУПА «АРСЕНАЛ» ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ЖОВТЕНЬ 1944 – СІЧЕНЬ 1945 рр.)**

Висвітлюється діяльність спецгрупи НКДБ УРСР під умовною назвою «Арсенал», восени 1944 р. закинутаї на територію Центральної Польщі. Основним її завданням були диверсії на залізницях та автодорогах напередодні наступу військ 1-го Білоруського фронту. Архівні документи дозволяють відтворити подробиці диверсійно-розвідувальної діяльності, встановити персональні дані агентів, які входили до складу групи, а також з'ясувати специфіку підготовки радянських диверсійних груп наприкінці війни, за що відповідало IV управління НКДБ УРСР. Особлива цінність наявних джерельних матеріалів полягає в демонстрації фактичного ставлення радянських органів державної безпеки до польського збройного підпілля – як комуністичного, так і незалежницького.

Ключові слова: Друга світова війна, Польща, радянські органи державної безпеки, НКДБ УРСР, диверсія, розвідка, польське національне підпілля.

Органи державної безпеки Радянського Союзу від самого початку війни з Німеччиною звертали увагу на необхідність проведення диверсійної та розвідувальної роботи в тилу ворога. Із цією метою вже 5 липня 1941 р. при народному комісарі внутрішніх справ СРСР було створено спеціальну групу, яку очолив співробітник із великим оперативним досвідом, українець – старший майор держбезпеки П.Судоплатов¹. Її завданням була підготовка, а згодом проведення розвідувально-диверсійної роботи проти Німеччини, організація партизанського руху, створення на окупованих територіях агентурної мережі, дезінформаційна діяльність, особливо з використанням радіорозвідки. Уже наприкінці липня 1941 р. органи державної безпеки почали відправляти в німецький тил перших спеціально підготовлених диверсантів².

Група П.Судоплатова чисельно збільшилася, і на початку вересня 1941 р. її було реорганізовано у II відділ НКВС СРСР (із січня 1942 р. – IV управління). Його підрозділами на місцях стали четверті відділи при управліннях НКВС, що функціонували у прифронтових республіках³. До їх компетенції належала організація, матеріальне забезпечення та керівництво діяльністю:

* Беднарек Єжи – доктор історії, заступник начальника архіву Лодзинського відділення Інституту національної пам'яті (Польща); e-mail: jerzy.bednarek@ipn.gov.pl

** Переклад із польської мови – Вікторія Окіпнюк (Київ)

¹ Біографію П.Судоплатова (1907–1996 рр.), відомості про службу в радянських органах держбезпеки та проведені ним операції див.: Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954: Справочник. – Москва, 2010. – С.825–826.

² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. – Москва, 1999. – С.7.

³ Kołakowski P. NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945. – Warszawa, 2002. – S.173.

– винищувальних батальйонів – добровольчих загонів, підпорядкованих НКВС, завданням яких у перші місяці війни був захист тилу Червоної армії від «антирадянської», шпигунської діяльності та дезертирства⁴;

– спеціальних диверсійних груп, призначених для конкретних дій на території ворога;

– партизанських загонів, які переправлялися в тил німецьких військ, де мали організувати та вести систематичну збройну боротьбу⁵.

Стихийний розвиток партизанського руху на захоплених німцями території вимагав чіткої координації та кращого контролю. У травні 1942 р. Й.Сталін ухвалив рішення про створення при Ставці Верховного головнокомандування Червоної армії Центрального штабу партизанського руху. Незабаром подібні штаби створено в Україні, Білорусії, Литві, Латвії та Естонії. У результаті всі наявні партизанські загоны, разом з їх технічною базою, попри опір тогочасного керівника НКВС Л.Берії, було виведено з-під контролю наркомату внутрішніх справ та переведено під військове керівництво новоутворених штабів партизанського руху⁶.

Із цього часу IV управління НКВС зосередилося тільки на організації спеціальних диверсійних актів та розвідувальної роботі на окупованій німцями території, що обумовлювалося потребами фронту. Цілоком таємні операції проводили спеціально підготовлені агенти НКВС (із квітня 1943 р. – НКДБ). Кожна група (загін) мала ретельно підібраний особовий склад, точно визначене завдання й оперативну назву. Радянські органи держбезпеки сформували три основних типи груп (загонів), які потім переправлялися в тил німецької армії:

– оперативно-чекістські (створювалися з січня 1942 р.) з контррозвідувального забезпечення партизанського руху, завданням яких була протидія шпигунам, провокаторам і «терористам» на територіях, охоплених партизанським рухом, а також виявлення у загонах «панікерів», які деморалізували особовий склад⁷;

– диверсійно-розвідувальні, призначені, як і раніше, для конкретних дій у тилу ворога;

⁴ До кінця 1941 р. більшість винищувальних батальйонів було включено до лав Червоної армії. Окремих бійців цих підрозділів направляли до партизанських загонів, що діяли в німецькому тилу. Наприклад, тільки в період від липня до вересня 1941 р. НКДБ УРСР організував 651 винищувальний батальйон (загалом 118 023 особи). До складу Червоної армії включено 125 формувань, а 6236 осіб направлено безпосередньо до партизанських загонів (див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.60. – Спр.86751. – Т.46. – Арк.2, 4).

⁵ Там само. – Арк.2–6. Пор.: Попов А. Диверсанти Сталина: НКВД в тылу врага: Силы особого назначения. – Москва, 2008. – С.22.

⁶ Із приводу згаданих змін Л.Берія направив Й.Сталіну спеціального листа, в якому критикував ідею створення Центрального штабу партизанського руху, підпорядкованого головнокомандуванню Червоної армії. Між іншим, він стверджував, що дії в тилу ворога дадуть оперативний результат тільки тоді, коли реалізовуватимуться спеціально підготовленими кадрами НКВС. Насправді очільник наркомату внутрішніх справ, скоріш за все, боявся втратити монополію на володіння розвідувальними даними з територій, на яких діяли спецгрупи (докл. див.: Попов А. Диверсанти Сталина... – С.77).

⁷ Там же. – С.158–159.

– спеціальні партизанські загони, які створювалися НКВС–НКДБ відносно рідко й чією метою було здійснення систематичних нападів на німецькі війська⁸.

Слід пам'ятати, що спеціальні диверсійні загони, які відправлялися за лінію фронту, також створювалися розвідувальними відділами окремих фронтів (1-го, 2-го, 3-го Білоруських та 1-го й 2-го Українських)⁹. Як свідчать наявні документи, їх діяльність не була скоординована з операціями, здійснюваними диверсійними групами НКДБ. Причина такого стану речей, без сумніву, полягала в розділенні сфер компетенції між радянськими військовими структурами та апаратом внутрішньої безпеки, а також у специфіці агентурно-оперативних завдань, які додатково покладалися на спецгрупи НКВС–НКДБ¹⁰.

Окрему справу про діяльність одного з таких загонів, організованих НКДБ УРСР, нещодавно віднайдено у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Київ). Це стало можливим, між іншим, завдяки тривалій архівно-історичній співпраці між польським Інститутом національної пам'яті та українською спецслужбою¹¹. Наявна справа стосується діяльності групи, яку восени 1944 р. було закинута на територію Центральної Польщі¹². Вона налічує 14 томів невідомих широкому загалу документів, що до недавнього часу мали гриф «Цілком таємно», а саме особові справи агентів НКДБ УРСР,

⁸ Згідно з даними НКДБ УРСР, у період із жовтня 1943 до травня 1945 рр. у тил противника загалом відправлено 53 спецгрупи та партизанські загони, що налічували 780 осіб (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86751. – Т.46. – Арк.10).

⁹ *Kolakowski P.* NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945. – S.190–195. Згідно з даними, наведеними російськими істориками, за роки німецько-радянської війни впродовж 1941–1945 рр. у диверсійній діяльності було задіяно 1,1 млн осіб, які воювали у 6200 партизанських загонах. Більш детально про підготовку, діяльність та результати партизанського руху, організованого в тилу ворога командуванням Червоної армії, див.: Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны...

¹⁰ Наприклад, у звіті про діяльність IV управління НКДБ УРСР за 1941–1945 рр., складеному в липні 1945 р., відсутні будь-які відомості про розвідувальну та диверсійну співпрацю спецгруп НКВС–НКДБ із партизанськими структурами, підлеглими розвідвідділам фронтів, тим більше окремим штабам партизанського руху (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86751. – Т.46. – Арк.1–52).

¹¹ У рамках співпраці, розпочатої ще Міністерством внутрішніх справ та адміністрації Республіки Польща в 1996 р., видається спільна з українською стороною документальна серія «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб». На даний час опубліковано вісім томів, що містять в основному невідомі раніше архівні матеріали. У 2009 р. польський Інститут національної пам'яті підписав зі Службою безпеки України угоду про архівно-історичне співробітництво, яка додатково передбачає обмін архівними матеріалами з фондів обох установ. Тільки в 2014 р. ГДА СБУ передав до архіву ІНП 9863 електронних копій документів, в яких ідеться про ліквідацію польського підрілля радянськими органами держбезпеки в 1944–1945 рр. (див.: 15 lat współpracy archiwalno-historycznej: Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku / Oprac. M.Majewski. – Warszawa, 2011. – S.2–15; *Шановал Ю.* Спільна польсько-українська робоча група: 16 років існування та 5 років з Янушем Куртикою // *Його ж.* Торкнутися історії. – К., 2013. – С.25–50; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu: Informacja o działalności 1 stycznia 2014 r. – 31 grudnia 2014 r. – Warszawa, 2015. – S.35).

¹² У період із грудня 1943 до листопада 1944 рр. на окуповані польські землі НКДБ УРСР загалом відправив 11 спецгруп під умовними назвами «Авангард» (керівники: «Золотников», «Єфремов», «Лукич»), «Арсенал» (керівник «Громов»), «Валька» (керівник «Калиновський»), «Вісла» (командир «Собінов»), «Вибух» (командир «Довгальов»), «Дружба» (керівник «Баглій»), «Нітра» (керівник «Кірсев»), «Рейд» (керівник «Лазучинський»), «Унітарці» (керівник «Юхно»), «Штурм» (керівник «Львівський»), «Щорс» (керівник «Потьомкін») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86751 (томи 1–2, 4, 7–8, 11, 13, 23, 31, 37, 42–43)).

включених до складу групи, а також оперативні матеріали: плани роботи, довідки, шифротелеграми, доповідні та рапорти. Такого роду документи дозволяють суттєво доповнити наші знання про масштаб диверсій і методи роботи радянських органів держбезпеки в роки Другої світової війни на землях окупованої гітлерівською Німеччиною Польщі¹³.

Група «Арсенал», уживаючи лексику минулої епохи, мала «інтернаціональний склад». Командир загону – майор Микола Калмиков («Громов») – був росіянином¹⁴. Його заступники – Михайло Гльох («Городницький») ¹⁵ і Андрій Желудченко («Маркович») ¹⁶ – українці. Радисти Станіслав Красницький («Артур») ¹⁷ – росіянин, Марія Климко («Копиця») ¹⁸ – українка, мінер Михайло Степанюк («Скрипнюк») ¹⁹ – українець, бійці Михайло Воробйов

¹³ З огляду на обмежену джерельну базу, а передусім на дуже ускладнений доступ до наявних пострадянських архівів, проблематика диверсійно-розвідувальної діяльності органів держбезпеки СРСР на польських землях у роки Другої світової війни ретельно не досліджувалася. Переважають праці, написані в минулому столітті, в яких насамперед характеризується комуністичне підпілля, найчастіше вони мають характер споминів ветеранів (наприклад низка публікацій Р.Назаревича). До винятків слід віднести опубліковану 2002 р. піонерську монографію П.Колаковського (див. прим.3), яка, не дивлячись на низку переваг, має також істотні вади, що полягають у невикористанні документів радянських спецслужб, доступних у більш відкритих українських архівах.

¹⁴ Микола Семенович Калмиков народився 1918 р. в Недобровці (Тамбовщина). Росіянин. Із бідної селянської родини. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи та ветеринарні курси. Працював у колгоспі, від 1937 р. був інформатором НКВС (псевдонім «Дерево»). Закінчив полкову школу молодих командирів 9-ї Кримської дивізії Червоної армії (1940 р.), потім служив у прикордонних військах. Під час війни на території Північного Кавказу був поранений, потрапив у німецький полон (1942–1943 рр.). Після втечі з табору воював у партизанському загоні ім. Чкалова (1943–1944 рр.). 2 вересня 1944 р. завербований органами НКДБ УРСР (псевдонім «Громов») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.2. – Арк.2–4, 7–8).

¹⁵ Михайло Гльох народився 1924 р. в Малій Цвілі (Житомирщина). Українець. Із родини робітників. Закінчив 8 класів загальноосвітньої школи. До війни працював рахівником у районній споживчій спілці в Городниці. Переховувався від німців, у 1943–1944 рр. воював у партизанському загоні Грабчака (ім. Куйбишева). 2 вересня 1944 р. завербований органами НКДБ УРСР (псевдонім «Городницький») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.2–4, 7–8).

¹⁶ Андрій Олександрович Желудченко народився 1924 р. в Кіровограді. Українець. Із родини робітників. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи. Перед війною працював шевцем у Городниці (Житомирська обл.). Переховувався від німців. У 1943–1944 рр. воював у партизанському загоні М.Шитова. 2 вересня 1944 р. завербований органами НКДБ УРСР (псевдонім «Маркович») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.4. – Арк.2–4, 7–8).

¹⁷ Станіслав Вікторович Красницький народився 1925 р. у Черні (Тульська обл.). Росіянин. Із родини службовців. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи й до 1943 р. працював слюсарем на заводах Тули. Від жовтня 1943 р. пов'язаний з органами держбезпеки, випускник радіошколи НКДБ СРСР (вересень 1944 р.). У вересні 1944 р. завербований НКДБ УРСР (псевдонім «Артур») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.1. – Арк.4, 12).

¹⁸ Марія Климко народилася 1924 р. в Орданівці (Полтавщина). Українка. Сирота, вихованка дитбудинку при цукровому заводі ім. Халтурина в Карлівському районі. Із жовтня 1941 р. як агент співпрацювала з харківським НКВС (псевдонім «Костенко»). Виконувала розвідувальні завдання в тилу німецької армії. Під зміненням з оперативних міркувань прізвищем (як Марія Копиця) у січні 1944 р. з відзнакою закінчила радіошколу НКДБ СРСР. У квітні як радистка була направлена до партизанського загону Медведєва (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.8. – Арк.19–20).

¹⁹ Михайло Іванович Степанюк народився 1924 р. в Ташках (Кам'янець-Подільська обл.). Походив із бідної селянської родини. Закінчив 9 класів загальноосвітньої школи. Працював у колгоспі та на пошті (листоношею) у Слауті. У грудні 1943 р. вступив до партизанського загону Грабчука, в якому керував диверсійною групою. 2 вересня 1944 р. завербований НКДБ УРСР (псевдонім «Скрипнюк») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.10. – Арк.2–4, 7–8).

(«Орлик»)²⁰ – росіянин, Карл Кіппенхан («Гайдельберг»)²¹ і Вернер Прохнов («Герман»)²² – німці, Антоні Пшибила («Кемпінський»)²³ – поляк. Диверсанти мали селянське та робітниче походження. Лише один член групи – Краснитський – був вихідцем із родини службовців (його батько служив у НКВС). Слід додати, що більшість учасників групи мали багатий досвід агентурної, партизанської та диверсійної роботи. Так, Климко була діючим агентом НКВС із 1941 р. (брала участь у складних оперативних комбінаціях у Харкові та Полтаві), Калмиков і Желудченко з 1943 р. воювали в радянських партизанських загонах, а Кіппенхан і Прохнов – активні комуністи, входили до складу міжнародних бригад. Присутність у загоні поляка та двох німців мала полегшити спілкування й налагодження зв'язків на території діяльності групи²⁴.

На стадії формування всіх членів групи формально зареєстрували агентами НКДБ УРСР. Перед відправленням у німецький тил вони пройшли спеціальну підготовку в Києві, організовану ІV управлінням республіканського НКДБ. Заняття передусім зосереджувалися на вивченні топографії та правил поведінки з вибуховими матеріалами. Агентам було видано фальшиві документи, німецькі печатки й військові топографічні карти²⁵.

²⁰ Михайло Євстафійович Воробйов народився 1923 р. у Вороб'ївці (Курська обл.). Росіянин. Походив із робітничої родини. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи. У 1942 р. вивезений на примусові роботи до Німеччини, звідки йому вдалося втекти. Вступив до партизанського загону Шангіна, де служив розвідником до середини 1944 р. Із 1 вересня 1944 р. агент НКДБ УРСР під псевдонімом «Орлик» (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.1. – Арк.2–4, 7–8).

²¹ Карл Кіппенхан народився 1905 р. в м. Гайдельберг (Німеччина). Німець. Походив із родини робітників. Після закінчення середньої школи працював на металургійному заводі та в каменоломні. Із 1930 р. член Комуністичної партії Німеччини, за що в 1933–1934 рр. перебував у в'язниці. У 1935 р. втік до Чехословаччини, де брав участь у комуністичному русі. Був поранений, у 1939 р. опинився в полоні. Перебував в ув'язненні на території Франції, а пізніше в Австрії, був звільнений військами союзників у 1943 р. та приєднався до лав британської армії. Через декілька місяців дезертирував та втік до СРСР. Завербований органами держбезпеки й направлений до партизанського загону Медведєва. Із 4 жовтня 1944 р. агент НКДБ УРСР під псевдонімом «Гайдельберг» (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.6. – Арк.2–8).

²² Вернер Прохнов народився 1910 р. в Берліні. Німець. Походив із робітничої родини. Закінчив 8 класів загальноосвітньої школи, працював пекарем у Берліні. Член Комуністичної партії Німеччини з 1932 р. У 1933 р. був направлений до Праги, де організував в емігрантських колах комуністичний рух, а у 1935–1938 рр. виконував функції секретаря компартії в Південній Німеччині. У 1938 р. у складі інтербригад брав участь у громадянській війні в Іспанії. Як і Кіппенхан, у 1939 р. був заарештований французькими органами безпеки. Перебував у в'язниці на території Франції, а пізніше в Алжирі. Звільнений військами союзників у 1943 р. та включений до лав британської армії. Через декілька місяців утік та втік до СРСР. Завербований органами держбезпеки та направлений у партизанський загін Медведєва. Співпрацю з НКДБ УРСР формально розпочав 4 жовтня 1944 р. під псевдонімом «Герман» (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.9. – Арк.2–12).

²³ Антоні Пшибила народився 1923 р. в Ленці-Опатовській (Познанське воєводство). Поляк. Походив із робітничої родини. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи. Як неповнолітній доброволець захищав у вересні 1939 р. Варшаву. До кінця того року перебував на примусових роботах у Німеччині, восени 1942 р. мобілізований до німецької армії. Служив на територіях України, Голландії, Франції, Італії. Навесні 1943 р. потрапив до 1-ї танкової дивізії ваффен-СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Навесні 1944 р. дезертирував до Червоної армії. Агент НКДБ УРСР із 4 вересня 1944 р. (псевдонім «Кемпінський») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.5. – Арк.1–3, 11–12).

²⁴ Там само. – Т.1. – Арк.3–20; Т.8. – Арк.12–13.

²⁵ Там само. – Т.1. – Арк.27–29, 34.

Згідно з ретельно підготовленим планом, групу мали закинути на територію Польщі за 50 км на північний схід від Томашова-Мазовецького. Передбачалося, що її основним завданням буде знищення «комунікацій супротивника, які використовуються для транспортування майна, людей і боєприпасів», на залізничному відтинку Лодзь – Конське та шосе Пьотркув-Трибунальський – Радом. Виконання цього завдання мало стратегічне значення для наступу 1-го Білоруського фронту²⁶. До завдань групи також належало проведення спеціальних акцій із ліквідації вищих офіцерів німецької армії, співробітників розвідки та контррозвідки супротивника, а також активних діячів державного апарату. Важливим було також вербування агентури серед місцевого населення, лояльного до польських комуністів. За це особисто відповідали керівник групи та його заступники²⁷. Агентура мала надавати розвідувальні відомості стосовно:

- дислокації, чисельності, озброєння гарнізонів супротивника, місць розташування штабів;
- шляхів пересування німецьких військ, перевезення техніки, боєприпасів, продовольства та живої сили;
- розташування складів, баз палива, озброєння, боєприпасів, їх охорони;
- розміщення аеродромів, типів і кількості літаків, які на них базуються, стан протиповітряної оборони, дислокація зенітних батарей і можливих орієнтирів, помітних із повітря;
- нових видів озброєння, що використовуються супротивником, його оперативні й технічні наміри²⁸.

Операція мала цілком таємний характер, тому передбачалося, що група діятиме в повній конспірації. Диверсантам було заборонено вступати у збройні сутички з німецькими підрозділами, а також, як зазначено в оперативному плані, з «польськими націоналістами». Крім цього, командира загону проінструктували про необхідність термінового інформування за допомогою наявної радіостанції та шифрів керівництва операції в Києві про кожного завербованого агента, проведений диверсійний акт чи ліквідований об'єкт²⁹.

Група, щоб успішно діяти в тилу супротивника, мала бути належно забезпечена. Для її потреб підготували вантаж у чотирьох спеціальних мішках, що скидалися на парашутах. Крім продуктів харчування (таких, як сало, консерви, сухарі), одягу й необхідних гігієнічних засобів (аптечки, мило, навіть крем для взуття), у мішках було 100 кг тротилу, 8 радянських і 4 німецьких автомати, 8 радянських та 7 німецьких гвинтівок, боєприпаси (2 коробки патронів до автоматів і 3 – до гвинтівок), 1 броміт, 25 гранат типу Ф-1, 20 снарядів і

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.9.

²⁷ Завербованих агентів, що їх планували залучати до особливо важливих акцій, у першу чергу перевіряли за допомогою радіозв'язку. Винятково цінну агентуру, якій могла загрожувати деконспірація, відразу передбачалося включати до складу диверсійної групи (див.: Там само. – Т.1. – Арк.1).

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – Арк.2.

10 термітних гранат, 1 ящик технічного обладнання, 2 комплекти живлення для переносної радіостанції³⁰.

27 жовтня 1944 р. о 20 год. 30 хв. літак із диверсантами злетів зі львівського аеродрому. Десантування людей і вантажу було заплановано здійснити в районі села Скотники-над-Пілицею, між Пшедбужем і Сулеювом. Через заблокування одного з вантажних мішків у дверях літака викидання групи відбулося на дві години пізніше – о 22 год. 30 хв. у районі села Сючице (за декілька кілометрах на північний-схід від Скотників). Проте відразу після десантування виникли чергові проблеми. Командир групи о 3-й год. ночі подавав умовні світлові сигнали, але йому вдалося зібрати лише половину особового складу (крім Калмикова це були Гльох, Климко, Степанюк і Кішпенхан). Вони змогли відшукати та захопити два мішки з вантажем. Після цього дісталися околиць села Геронімув. Тут 29 жовтня завдяки допомозі місцевих мешканців відшукали ще трьох диверсантів – Желудченка, Краснитського й Воробйова, яким удалося знайти третій мішок із вантажем³¹.

Зі слів командира групи, Гльох і Воробйов повернулися в район десантування (Сючице), щоб відшукати двох зниклих парашутистів – Прохнова і Пшибилу – та четвертий мішок із цінним вантажем (технічним обладнанням, живленням для радіостанції). Під час цих розшуків у районі Здишевиць їх затримав патруль Армії крайової, що підпорядковувався штабу 25-го піхотного полку та Пьотрковському інспекторату АК³². Тоді з'ясувалося, що двоє розшуканих парашутистів у безпеці й перебувають у місці розташування полку. Поляки також повідомили, що німці вже знають про десантування та вранці 30 жовтня планують прочесати ліс у цьому районі. Тому запропонували здійснити спільний перехід у район Бялачова (на південь від Опочна), де було відносно безпечно й де розміщувалися особовий склад полку³³.

Згідно з домовленістю, 30 жовтня група «Арсенал» разом із командиром дійшла до місця базування 25-го піхотного полку АК у Бялачовських лісах. Тут Калмиков мав розмову з командиром 3-го батальйону майором Броніславом Левковичем («Компасом») – заслуженим польським офіцером, який прибув із Великобританії³⁴. Останній відразу запропонував радянським диверсантам

³⁰ Там само. – Т.1. – Арк.21–23.

³¹ Там само. – Т.13. – Арк.120.

³² 25-й полк було сформовано наприкінці липня 1944 р. в результаті мобілізації, проведеної в окрузі АК Лодзь (у ході операції «Буря»). Підрозділ налічував майже 600 вояків і в основному складався з партизанських загонів Пьотрковського інспекторату Армії крайової. 9 листопада 1944 р., відповідно до наказу командира полку – майора Рудольфа Маєвського («Роман», «Лесняк»), частину розподілено на декілька загонів, які воювали проти німців до 17 січня 1945 р. (докл. див.: *Gołębowski D.* «Krak» // «Burza» nad Czarną: Z dziejów 25 Pułku Piechoty Ziemi Piotrkowskiej. – Warszawa, 1972; *Arkuszyński A.* Przeciw dwóm wrogom. – Łódź, 1995; *Burza-Karliński S.* W burzy dziejowej: Wspomnienia 1939–1945. – Wrocław, 2005; *Kopa M., Arkuszyński A., Kępińska-Bazylewicz H.* Dzieje 25 pp Armii Krajowej. – Piotrków Trybunalski, 2009; *Kopa M.* Inspektorat Piotrkowski Armii Krajowej w dokumentach i komentarzach. – Łódź, 2013).

³³ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.21–23.

³⁴ Майор Броніслав Левкович («Курс», «Компас») народився 1913 р. в Ярославі. Походив із родини інтелігентів. У 1934–1935 рр. був слухачем школи підхорунжих запасу артилерії у Володимирі-Волинському, потім навчався у школі підхорунжих артилерії в Торуні (1935–1937 рр.). Після закінчення в 1939 р. курсів штурманів був прикомандирований до 212-ї ескадрильї бомбардувальників 1-го авіаполку, дислокованого у Варшаві. У вересні 1939 р. потрапив

співпрацю, але Калмиков ухилився від відповіді, повідомивши, що спочатку має порадитися зі своїм командуванням. Водночас попросив надати підводи, щоб група змогла швидко розміститися на території. Левкович обіцяв допомогти, надав відомості про місця дислокації у цьому районі німецьких гарнізонів та запропонував передати їм Прохнова та Пшибилу. Парашутистів нагодували та, що важливо, їм надали радіо, завдяки чому вони могли (використовуючи наявну радіостанцію) надіслати звіти в Київ³⁵.

У той час, коли Калмиков вів переговори з Левковичем, заступник командира «Арсеналу» Гльох зумів переговорити з бійцями 25-го піхотного полку АК, зокрема з росіянами, які тут служили. Один із них – Павло Кірпічников – застеріг парашутистів, щоб вони були обережними в розмовах із поляками. Повідомив, що Армію крайову фінансує лондонський уряд, а до «советів» має, як він висловився, «не зовсім доброзичливе ставлення». Навів приклад, що деякі солдати АК «носять російські військові мундири» – це мало свідчити про те, що поляки ліквідовують радянських партизанів. Ця думка, з огляду на кількість росіян, котрі служили в 25-му полку, була перебільшенням і неправдою³⁶. Проте все ж справила враження на заступника командира групи «Арсенал», який, звітуючи пізніше про перебіг цієї розмови, зазначив, що тільки тоді зрозумів, «з ким вони мають справу»³⁷.

Після зустрічі з майором Левковичем, того самого дня, група чисельністю 10 осіб вийшла зворотним маршем у район Здишовиць. Там вони мали намір відшукати четвертий мішок із вантажем. Під час переходу потрапили у засідку й були змушені переховуватися в найближчому лісі. Уникаючи сутичок як із німцями, так і з загонами АК, та не маючи можливості продовжувати пошуки втраченого вантажу, 1 листопада група вирішила переміститися на південний захід – у напрямку Сулеюва. У результаті за два дні в околицях Камоцької-Волі радянські диверсанти натрапили на партизанський загін Армії людової (АЛ) зі складу бригади ім. генерала Юзефа Бема³⁸. Командиром його був поручник

у радянський полон, з якого втік і зміг дістатися на Захід. У Великобританії воював у складі 301-го та 304-го польських дивізіонів і в 138-му дивізіоні (RAF). Відправлений до Польщі у квітні 1944 р., прикомандирований до льотного відділу Головного управління Армії крайової. У період Варшавського повстання відповідав за прийом вантажів, що скидалися з літаків у районі Кампіноса. На початку жовтня 1944 р. у Пшиських лісах приєднався до 25-го піхотного полку АК. До 1 листопада виконував функції заступника командира. 4 листопада 1944 р. під Гутою загинув у бою з підрозділами дивізії ваффен-СС «Галичина» (докл. див.: *Tochman K.A. Słownik biograficzny ścichociemnych.* – Т.1. – Oleśnica, 1994. – S.80–82; *Kopa M. Inspektorat Piotrkowski Armii Krajowej...* – S.211–212).

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.147–148.

³⁶ У першій декаді серпня 1944 р. у складі 1-го батальйону 25-го піхотного полку Армії крайової було сформовано роту, що складалася з росіян – колишніх полонених і дезертирів, чисельністю 133 вояка. Наприкінці серпня 1944 р., коли виявилось, що СРСР не надає жодної допомоги повсталій Варшаві, підрозділ було розформовано, а росіянам наказано самостійно пробиватися до своїх. Проте частина з них за власним бажанням залишилася в полку. Ставилися до них згідно з загальними правилами, прийнятими в підрозділах АК – як до «братів по зброї» (див.: *Kopa M. Inspektorat Piotrkowski Armii Krajowej...* – S.295–313).

³⁷ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.23.

³⁸ 3-тя бригада ім. генерала Ю.Бема спочатку налічувала близько 500 партизанів. Її було сформовано в першій декаді вересня 1944 р. на базі загону Гвардії людової ім. Бема, який діяв у Котфінських лісах. Формально підпорядковувалася III (Радомсько-Келецькому) округу Армії людової, її командиром був капітан Болеслав Бурота («Ганич»; до цього командував IX округом

Єжи Стеляк («Крук»)³⁹, а бійцями, котрі встановили безпосередній зв'язок із парашутистами, виявилися підпоручники Ришард Назаревич («Стефан»)⁴⁰ і Тадеуш Хумек («Нигус»)⁴¹.

«Альовці» відразу почали передавати радянським диверсантам інформацію про діяльність загонів Армії крайової й Національних збройних сил (НЗС). Стверджували, що під Здишовицями засідку на парашутистів улаштували бійці 25-го полку АК, вони ж, очевидно, підібрали раніше скинутий із літака вантаж. Командир групи «Арсенал», як здається, був дезорієнтований стосовно ситуації в польському підпіллі та взаємин між АК, АЛ і НЗС. Після сеансу радіозв'язку з Києвом він отримав наказ зосередитися передусім на збиранні розвідданих про структури АК. У чергових шифротелеграмах

Ченстохова). Через декілька днів після свого створення під час бою з німцями під Евіною (12–13 вересня 1944 р.) бригада зазнала поразки. Не зважаючи на допомогу радянських диверсійно-розвідувальних груп і вантажі, які постійно скидалися з повітря за наказом Польського партизанського штабу, із чотирьох батальйонів бригади до початку грудня 1944 р. зміг проіснувати тільки загін поручника Єжи Стеляка («Крук») (див.: *Nazarewicz R. Nad Górna Wartą i Pilicą: PPR, GL i AL w Okręgu Częstochowsko-Piotrkowskim w walce z hitlerowskim okupantem.* – Warszawa, 1964. – S.292–316; *Garas J.B. Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945.* – Warszawa, 1971. – S.281–292, 317–330).

³⁹ Народився 1914 р. у Соснові. Походив із родини робітників. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи. До війни працював на фабриці гнутих меблів у Радомську та службовцем міського управління. Член Польської робітничої партії. Із червня 1943 р. служив у Гвардії людової. У лавах Армії людової був командиром 2-го батальйону 3-ї бригади ім. генерала Ю.Бема. Із березня 1945 р. виконував обов'язки керівника Лодзинського міського управління громадської безпеки, із червня очолював відділ боротьби з бандитизмом, а в липні став керівником аналогічного відділу Лодзинського воеводського управління громадської безпеки. Звільнений зі служби у серпні 1945 р. За дорученням співробітника міністерства громадської безпеки М.Мочара організував у Лодзі Союз колишніх учасників боїв за незалежність і демократію (див.: *Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Łódź (далі – AIPN, Łd).* – 615/1; 027/236).

⁴⁰ Народився 1921 р. у Львові. Походив із родини євреїв-інтелігентів. Закінчив гімназію, два роки навчався у Львівській політехніці. У 1941 р. вступив до Польської робітничої партії. Служив офіцером інформації у 3-й бригаді ім. Ю.Бема Армії людової. Із лютого 1945 р. виконував обов'язки заступника керівника Лодзинського міського управління громадської безпеки, а згодом – очільника 3-ї секції воеводського управління громадської безпеки (червень 1945 р.) та в.о. керівника V відділу ВУГБ у Лодзі (січень 1946 р.). Від червня 1946 р. – співробітник управління громадської безпеки Варшави (очолював V відділ, був заступником начальника). В апараті безпеки служив до вересня 1955 р. Пізніше, після закінчення Університету марксизму-ленінізму, став науковим співробітником Вищої школи суспільних наук при ЦК Польської об'єднаної робітничої партії. Здобув звання професора Польської академії наук. Спеціалізувався на історії комуністичного партизанського руху періоду німецької окупації (див.: *AIPN, Łd.* – 615/1; *AIPN.* – 419/1).

⁴¹ Народився 1922 р. у Владиславові (Опочинський повіт). Виходець із селянської родини. Закінчив загальноосвітню школу і 3 класи гімназії. Із кінця 1943 р. служив у Гвардії людової, у загоні під командуванням Фецлава Кубіка («Павел»), що діяв між Радомськом і Ченстоховою. Від жовтня 1944 р. виконував функції заступника командира роти у 3-й бригаді ім. генерала Ю.Бема. У червні 1945 р. закінчив Центральну школу міністерства громадської безпеки й був призначений до Кошалінського воеводського управління громадської безпеки – на посаду старшого референта I відділу. Із лютого 1946 р. – в.о. керівника управління громадської безпеки у Слупську, з жовтня 1947 р. – старший референт V реферату управління громадської безпеки у Вальці, із квітня 1948 р. заступник його начальника, а з жовтня 1955 р. очолював управління громадської безпеки у Слупську. У червні 1952 р. за вчинення дисциплінарного порушення звільнений з органів безпеки. Слідство у його справі встановило, що наприкінці 1943 р. він узяв участь у жорстокому вбивстві члена свого загону – єврейки з псевдонімом «Марися». Вагітну жінку застрелили в околицях Владислава-над-Пилицею, а її голе тіло скинули в річку. Як пізніше пояснював Хумек, ліквідація «Мариси» була викликана острахом розконспірації загону, адже жінка хворіла й потребувала постійного догляду, а цього партизани забезпечити їй не могли (див.: *AIPN, Gdańsk.* – 235/563).

йому рекомендували бути особливо обережним у стосунках з «аковцями» й використовувати контакти з ними лише для вирішення власних поточних завдань⁴².

Саме в такий спосіб поводився «Громов», коли до парашутистів дійшли відомості про те, що 25-й полк АК веде важкі бої з німцями під Гутою, Боковим і Вінцентівим, унаслідок яких польський підрозділ зазнав великих втрат у першій декаді листопада⁴³. Радянські диверсанти 16 листопада 1944 р. попросили надати їм вибухові матеріали. Командир полку «Лесняк» на це погодився, тож у Сучицях вони отримали близько 60 кг тротилу⁴⁴.

Деякі розпорядження, що віддавалися групі з Києва, мали курйозний характер. Наприклад 8 грудня 1944 р. радянські диверсійні групи, які діяли на польських землях, у тому числі «Арсенал», отримали від IV управління НКДБ УРСР наказ установити точне місцезнаходження для наступної «розробки» командира Армії крайової – генерала Тадеуша Коморовського («Бура»). Це було зроблено в той час, коли він уже більше двох місяців перебував у німецькій неволі. У відповіді від 22 грудня командир «Арсеналу» повідомляв Київ про те, що Коморовський на даний час сидить у в'язниці в Німеччині, де підписав акт капітуляції Варшавського повстання. Водночас, намагаючись угадати реальні наміри свого керівництва, він запитував, чи «Ванда Василевська дала наказ про розстріл “Бора”?»⁴⁵.

Черговим прикладом ставлення радянських диверсантів до АК, який у даному випадку мав, на жаль, трагічні наслідки, стала справа єдиного у складі «Арсеналу» поляка. Пшибила, який був родом із-під Кемпна (Східна Великопольща), без погодження з керівництвом групи наприкінці листопада 1944 р. перейшов до складу 25-го піхотного полку АК, в якому служив до розформування Армії крайової. Наприкінці січня 1945 р. члени групи «Арсенал» відшукали його в Пьотркові та відвели до села Блоге під Сулеювом. Тут за «зраду Радянського Союзу», утечу до загону «націоналістично-буржуазної» АК та розкриття відомостей про радянських диверсантів поляка засудили до страти. Командир групи «Арсенал» у своєму рапорті писав стосовно Пшибили: «Із даних, отриманих під час його допиту, з'ясовано, що всі командири Армії крайової політично налаштовані проти Радянського Союзу». Рішення про розстріл поляка було ухвалене без вагань. Члени групи виконали вирок 29 січня 1945 р., поховавши тіло Пшибили в невідомому місці⁴⁶.

Варто також додати, що в той час на сусідній території, між містами Конське й Шидловець, НКДБ УРСР десантувало другу диверсійно-розвідувальну групу – під криптонімом «Нітра». Проте, незважаючи на накази з

⁴² ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.15–17.

⁴³ Бій біля лісової сторожки Гута мав місце 4 листопада, під Боковим – наступного дня, а під Вінцентівим – 8 листопада 1944 р. Полк був розсіяний, а його чисельність становила 350 бійців. У боях, за неповними даними, загинуло близько 50 осіб, стільки ж було поранених (докл. див.: *Кора М., Arkuszyński A., Kępińska-Bazylewicz H. Dzieje 25 pp Armii Krajowej.* – S.347–390).

⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.25.

⁴⁵ Там само. – Т.13. – Арк.77.

⁴⁶ Там само. – Т.1. – Арк.23–25; Т.13. – Арк.135 зв.

Києва про необхідність співпраці обох загонів, до кінця їхньої діяльності їм так і не вдалося встановити зв'язок⁴⁷.

Під час активних дій групи «Арсенал» її склад збільшився до 26 осіб. Так, було прийнято 16 нових партизанів, в основному колишніх червоноармійців, які втекли з німецького полону – вони зуміли вижити на цій території завдяки службі в 25-му полку АК. Усіх нових членів групи заздалегідь перевірили «під кутом бойових здібностей» – кожен отримав конкретне оперативне завдання, після виконання якого поповнив загін⁴⁸.

Цікаво, що до складу «Арсеналу» не було включено жодного бійця Армії людвої. До того ж із наявних радянських документів стає зрозумілим, що «альовці», з якими вони познайомилися, були лише інформаторами радянських диверсантів і в основному доповідали про АК та НЗС. Вони не брали участі в диверсійних актах. Радянські парашутисти жодного разу не побували в їхньому таборі, не бачили жодного загону АЛ, навіть не змогли познайомитися з іншими партизанами, окрім згаданих вище «Стефана» й «Нигуса». Ці факти можуть свідчити про слабкий вплив комуністичного партизанського руху на згаданій території⁴⁹.

Відповідно до отриманих наказів, радисти групи регулярно передавали звіти до Києва. На їх підставі очільник НКДБ УРСР інформував штаб 1-го Білоруського фронту про деталі проведених диверсій. Узагальнені дані про діяльність групи очевидно також передавали керівництву НКДБ СРСР у Москві. Загалом у період із листопада до кінця 1944 р. група «Арсенал» провела такі диверсійні акти:

– 11 листопада 1944 р. загін під керівництвом «Марковича» на залізниці Томашув – Конське, між станціями Єлень і Браткув, підірвав німецький потяг. Було знищено локомотив і вісім вагонів із технікою та особовим складом.

⁴⁷ Диверсійно-розвідувальну групу «Нітра», якою командував старший лейтенант Анатолій Сапронов («Кіреєв»), десантували на території між містами Конське й Шидловець 2 вересня 1944 р. Вона діяла до лютого 1945 р. в районі Мочкова, Ястшомба, Наджеї та Хлевіск. Уже при десантуванні почалися проблеми. Декілька диверсантів приземлилися в районі залізничної станції Шидловець – поряд із німецьким гарнізоном, і відразу були змушені прийняти бій; радистка впала на високе дерево і втратила свідомість; ще один парашутист завис на телеграфному стовпі; командир групи приземлився на дах костелу, звідки зумів спуститися тільки завдяки допомозі сторожа. Група мала взаємодіяти із загоном поручника Юліана Айзенмана-Каневського («Хитрий») з 1-ї бригади Армії людвої. Своєю чергою, у Пшисуських лісах із «Нітрою» встановили контакт бійці роти поручника Здзіслава Сушицького («Осуха») з 25-го піхотного полку Армії крайової, і їм удалося разом провести декілька диверсійних акцій в околицях Конського та Пшисухи. Радянські диверсанти з кількома десятками «аковців» переховувалися у спільно підготовлених бункерах у Пшисуських лісах аж до вступу на цю територію Червоної армії (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.19, 23, 102; *Kopa M., Arkuszyński A., Kępińska-Bazylewicz H.* Dzieje 25 pp Armii Krajowej. – S.304–309).

⁴⁸ Згідно з рапортом командира групи «Арсенал» та більш пізніми звітами КДБ УРСР, це були «росіяни» Мансур Сулейманов, Нуртин Голямов, Земгудин Голевдинов, Хоргаль Хусаїнов, Фатіг Зінаров, Борис Михайлов, Олексій Ганжа, Павло Кіріпчников, Віталій Веселов, Олексій Мартинов та Микола Селюнін; поляки Флоріан Ляйпцигер, Генрік Кульбат, Ян Бальда, Здзіслав Гурай, а також німець Герберт Герш (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.126, 142–143).

⁴⁹ Керівництво операцією в Києві декілька разів вимагало від Калмикова відомостей про відділ «Крука». Зрештою він відповів, що жодних точних даних надати не може, адже база «альовців» знаходиться під Радомом, а ця територія для його загону недоступна (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.53).

– 17 листопада 1944 р., знов таки група «Марковича», на залізниці Томашув – Конське, між станціями Опочно й Шадковиці, підірвала німецький ешелон. Знищено локомотив і дев'ять вагонів із технікою та солдатами.

– 22 листопада 1944 р., під час стоянки у фільварку Геронімув, група прийняла бій із гітлерівцями, унаслідок якого загинуло 2 німців, декількох було поранено. Цього ж дня у селі Чехонім було ліквідовано офіцера СС, який вербував місцевих мешканців на будівництво оборонної лінії вздовж р. Пілиця.

– 23 листопада 1944 р. в Пьотркові-Трибунальському група під керівництвом «Скрипнюка» підірвала трансформатор. У результаті чого в місті (а також у Томашові й Сулеюві) декілька днів не було електрики, що ускладнило роботу двох військових заводів, розташованих тут.

– 24 листопада 1944 р. група «Скрипнюка» на залізниці Пьотркув – Радомсько, між станціями Пьотркув і Розпша, підірвала черговий німецький потяг. Знищено локомотив, дев'ять вагонів зі зброєю та боеприпасами, а також три вагони з солдатами. За підрахунками членів диверсійної групи, загинуло близько 90 німців.

– 25 листопада 1944 р. знову ж група «Скрипнюка», на тому самому відтинку залізниці підірвала німецький санітарний потяг, що прямував із Пьотркова до Радомська. Знищено локомотив і тринадцять вагонів. Встановлено, що тоді загинуло 160 німецьких солдатів та офіцерів.

– 4 грудня 1944 р. група під керівництвом «Марковича» підірвала під Пьотрковом залізничний міст (довжиною 15 м), що на п'ять днів зупинило рух на відтинку Розпша – Гожковиці. Також було підпалено вантаж у двох потягах, знищено обидва локомотиви та одинадцять вагонів зі зброєю, боеприпасами й вугіллям⁵⁰.

У середині грудня вся група розміщувалася в околицях села Шарбсько-над-Пілицею, де чекали скидання нового вантажу. Проте диверсантів виявив ескадрон Калмицького кавалерійського корпусу, який діяв на цих територіях⁵¹. Загін розділився на дві групи: «Маркович» із вісьмома бійцями пішов на північ, уздовж Пілиці, до села Блоге, а «Громов» із такою ж кількістю партизанів залишився в околицях Шарбсько, очікуючи на приліт літака з вантажем. Коли 22 грудня вони нарешті почули гул моторів, командир наказав розпалити багаття. У такий спосіб група виказала місце своєї дислокації й була атакована калмиками. Керівник «Арсеналу» заплатив за це важким пораненням у живіт, а «Орлик» (Воробйов), який захищав його до останнього – життям.

⁵⁰ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.43–44, 52, 55, 59, 69, 72–73, 116.

⁵¹ На зайнятих вермахтом теренах Калмікії восени 1942 р. німці створили Калмицький кавалерійський корпус. Служили в ньому здебільшого колишні червоноармійці – військово-полонені та дезертири. Завданням частини було проведення диверсійної й розвідувальної роботи в радянському тилу. У травні 1944 р. корпус, який налічував близько 4 тис. бійців, опинився на Люблінщині, яка на той час була тилом німецького Східного фронту, маючи завдання знищити польські та радянські партизанські загони. У липні 1944 р. передислокованій у Радомський дистрикт, де «прославився» жорстокими каральними акціями проти цивільного населення, котре допомагало партизанам (докл. див.: *Kalmucki Korpus Kawalerii: Zbrodnie popełnione na ziemiach polskich w 1944 r. w dokumentach SB / Oprac. R.Sodel. – Lublin, 2011. – S.13–36*).

Після бою група «Громова» зуміла дістатися села Блоге та з'єднатися з «Марковичем». Командира прооперував польській лікар, привезений сюди з-під Сулеюва. На час його одужання керівництво групою взяли на себе «Маркович» і «Городницький»⁵².

Через важке поранення «Громова» й посилення організованих німцями об'єднань група призупинила диверсійні акції. У цей період вона найчастіше знаходилася в районі населених пунктів Блоге й Поток, де отримувала допомогу від місцевого населення. Диверсанти декілька разів вступали у випадкові бої з гітлерівськими підрозділами, головним чином із мобільними загонами Російської визвольної армії А.Власова⁵³.

Після 15 січня 1945 р. територія, на якій діяла група, опинилася у зоні бойових дій. 1-й Український і 1-й Білоруський фронти розпочали Вісло-Одерську наступальну операцію проти німецьких груп армій «А» і «Центр», метою якої було захоплення радянськими військами лінії Одри та відкриття шляху на Берлін. Близькість Червоної армії й відступ вермахту призвів до зміни тактики діяльності загону. Диверсанти, розділені на менші групи, зосередилися на переслідуванні відступаючих підрозділів німецької армії – вступали з ними у сутички, організовували засідки. У той час вони діяли в основному на території між Сулеювом, Томашовом-Мазовецьким та Опочним⁵⁴.

Найважчий бій відбувся 19 січня 1945 р. на околицях села Блоге. Ситуація була складною, оскільки арсеналівці опинилися на лінії вогню німецького танкового батальйону. Не дивлячись на початкові успіхи (згідно з радянськими даними, близько 50 німців було вбито, а 126 узято в полон), група зазнала втрат, довелося покинути частину зброї, боеприпасів та німецьких полонених. У той час загинув Прохнов, а семеро партизанів отримали поранення⁵⁵.

Розгром німцями групи «Арсенал» у бою під Блогим прискорив рішення щодо припинення її діяльності та з'єднання з наступаючими підрозділами Червоної армії. Це завдання не видавалося легким, адже територія була насичена німецькими частинами. Виснаженим партизанам не вдалося пробитися в напрямку Пьотркова. Порятунком прийшов від радянських танкістів, які 25 січня з'явилися у Блогому. Наступного дня особовий склад групи перевезли до Пьотркова-Трибунальського, а звідти через Краків – до Львова, де диверсанти опинилися 26 лютого. Тут вони подали перші рапорти співробітникам ІV управління НКДБ УРСР⁵⁶.

⁵² ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.26–27; Т.4. – Арк.26; Т.13. – Арк.123.

⁵³ За даними радянських диверсантів, під час цих боїв супротивник втратив 6 осіб, поранених бою 10 (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.27).

⁵⁴ 17 січня 1945 р. в околицях Биковця група Желудченка ліквідувала 12 німців, 2 поранила, 18 узяти в полон. Наступного дня у тому самому місці було організовано ще одну засідку, в яку потрапила німецька автомобільна колона (знищено 21 вантажівку з боеприпасами, штабну автомашину). Того ж дня група Гльоха вступила в бій із німцями під Яворем. Згідно з даними, наведеними в архівній справі, тоді було вбито більше 30 гітлерівців, а 17 узято в полон (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.28–29; Т.4. – Арк.27–28).

⁵⁵ Там само. – Т.13. – Арк.152–153. Кількома днями пізніше (24 січня 1945 р.) в бою під Потоком загинув нещодавно прийнятий до загону Селюнін.

⁵⁶ Там само. – Арк.165.

Кількома днями пізніше командира групи, його заступників і радистів привезли до Києва. Згідно з наказом, кожен із них підготував окремий детальний звіт про оперативну та розвідувальну роботу за період із 27 жовтня 1944 по 25 січня 1945 рр. Крім опису конкретних диверсійних актів у документах містилися відомості про виконані розвідувальні завдання. Для органів держбезпеки особливий інтерес становили дані про політичні настрої місцевого населення, ставлення його до німців, польського еміграційного уряду й, звісно, до радянської влади та її прихильників⁵⁷.

Згідно зі звітами керівництва групи «Арсенал», поляки вкрай вороже ставилися до німців і тільки під примусом виконували накази окупаційних властей. Аналогічним було й ставлення німців до поляків – як зазначав Калмиков, «із загальних причин, а також тому, що поляки добре ставилися до партизанських груп і загонів, які діяли у цих районах». Він особливо підкреслював, що жоден поляк не доніс гітлерівцям про радянську диверсійно-розвідувальну групу.

Своєю чергою, ставлення до польського еміграційного уряду та до радянських властей залежало від матеріального стану населення й базувалося на «класовому підґрунті». Командир «Арсеналу» писав: «Ми помітили велику симпатію найбільш бідних верств населення до люблінського уряду, у той час, коли багатші симпатизували лондонському урядові, який представляв їхні інтереси. Крім цього, бідніше населення з нетерпінням чекало на прихід Червоної армії». Радянські диверсанти зауважували також, що попри політичні симпатії полякам притаманний патріотизм і прагнення до повного суверенітету. «Загалом, – підкреслював у своєму звіті Гльох, – поляки – великі націоналісти й безперечно хочуть самостійної Польщі, одні – більш демократичної, а інші – такої, яка була до 1939 р.».

Іншим питанням, що, зі зрозумілих причин, залишалося у сфері розвідувальної зацікавленості радянських диверсантів, були польські партизанські загони, які боролися з німцями. Характеризуючи ситуацію у 25-му піхотному полку Армії крайової, вони зазначали, що фінансово й технічно підрозділ утримувався завдяки авіавантажам з Англії. Рядові в основному були незадоволені своїм командуванням, нарікали на погане ставлення та диспропорцію в матеріальному забезпеченні порівняно з офіцерськими кадрами. Члени диверсійної групи підготували стислі характеристики декількох старшин 25-го полку, називаючи їх «польськими народовцями»⁵⁸. Калмиков і Гльох також стверджували, що саме на бійцях цього підрозділу АК лежить відповідальність за ліквідацію у жовтні 1944 р. невстановленої групи радянських парашутистів, невідому кількість яких поляки захопили в полон у лісі

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.20–40; Т.4. – Арк.20–28; Т.8. – Арк.27–28; Т.13. – Арк.134–135 зв., 146–162.

⁵⁸ У своєму звіті Гльох подав стислі характеристики командира 25-го піхотного полку Армії крайової майора Рудольфа Маєвського («Лесняк»), його заступника майора Броніслава Левковича («Компас»), а також поручника Вітольда Кухарського («Вихр»), підпоручників Александра Аркушинського («Май») й Генріка Гурпаньчика («Генрік»), поручника Адольфа Пільха («Долина») та капітана Юзефа Вирви («Старий») (див.: Там само. – Т.3. – Арк.32–34).

під Стефановом⁵⁹. Проте пізніше з'ясувалося, що, скоріш за все, це були не радянці, а німецька диверсійна група, яка видавала себе за червоноармійців і була сформована з українців, котрі служили у 14-й дивізії ваффен-СС «Галичина»⁶⁰.

Диверсанти негативно оцінювали діяльність Національних збройних сил, стверджуючи, що це були пронімецькі формування, які отримували озброєння від німців та діяли за їхніми вказівками. У даному випадку інформацію про НЗС бійці «Арсеналу» отримували від «альовців», котрі з ними співпрацювали. Ті, своєю чергою, як, наприклад, підпоручник «Негус», не приховували, що їхнім основними завданням є не боротьба з німцями, а ліквідація «банд НЗС». Було встановлено декількох місцевих мешканців із району Пшиленка, Боровиць і Домброви, які прихильно ставилися до національного підпілля⁶¹.

Цілком іншу позицію радянські диверсанти зайняли відносно загонів Армії людової та її симпатиків. Особливо позитивно оцінювали «Стефана» (Ришард Назарович), який певний час допомагав їм закріпитися на певній території й постачав украї необхідні вибухівку та боєприпаси. Важливим результатом оперативної роботи серед місцевих мешканців, які симпатизували комуністам, було вербування декількох агентів. У наявних звітах про роботу групи «Арсенал» подано відомості про сімох людей, що надавали радянським диверсантам відомості як про німців, так і про загони АК і НЗС. Деякі з них отримували за це винагороду⁶².

Підсумовуючи результати роботи групи «Арсенал», слід згадати, що на час з'єднання з частинами Червоної армії вона налічувала 18 осіб. Із початкового складу були Калмиков, Гльох, Желудченко, Климко, Красницький, Степанюк (важкопоранений); прийняті до загону Голямов, Хусаїнов, Ляйшцигер, Михайлов, Веселов, Ганжа, Кірпічников, Бальд, Гурай, Голевдінов, Герш. У боях із німцями загинули Воробйов, Прохнов і Селюнін. Безвісти зникли Сулейманов, Зінаров, Кульбат, Мартинов. Пшибила, як

⁵⁹ Там само. – Т.3. – Арк.32–33; Т.13. – Арк.127.

⁶⁰ Після проведення слідства було розстріляно 16 осіб, у тому числі жінку, яка «видавала себе» за радистку. Згідно з рапортом командира 25-го піхотного полку Армії крайової, за ліквідацію цієї групи відповідав командир 1-ї роти – поручник Вітольд Кухарський («Вихор») (докл. див.: *Golebiowski D.* «Krak» // «Burza» nad Czarna... – S.142–146; *Kopa M., Arkuszyński A., Kepińska-Bazylewicz H.* Dzieje 25 pp Armii Krajowej. – S.210–211). У липні 1949 р. під час допиту в Лодзинському воеводському управлінні громадської безпеки підпоручник Александр Аркушинський («Май») визнав, що операцію зі знищення групи парашутистів провели партизани його взводу та взводу підпоручника Мечислава Драпика («Конрад») (див.: AIPN, Łd. – 011/211). Останній, згадуючи про ці події, додав, що два взводи «аковців» у той час ліквідували невідому групу «власівців» (див.: AIPN, Łd. – 530/66. – Т.4. – Арк.66–69). Тіла розстріляних, за вказівкою повітового старости Конського, було віднайдено в Руському-Броді під Стефановим. Навесні 1945 р. їх перепоховали у братній могилі на цвинтарі в Неклані (див.: AIPN, Łd. – 503/18. – Т.1. – Арк.371).

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.129–130.

⁶² Як, наприклад, Франц Мікот, що походив із села Блоге-Жондове. У його характеристиці зазначалося: «Лояльно ставиться до радянської влади, багато допомагав радянським партизанам. Група використовувала його як розвідника та провідника. Мікот відважний, дисциплінований, винахідливий і життєрадісний. Був провідником групи, висланої для встановлення контакту з Кіреєвим, але після поранення в бою з німцями залишився вдома, а ми надали йому медичну та матеріальну допомогу» (див.: Там само. – Т.13. – Арк.125).

згадувалося вище, був розстріляний «за зраду»⁶³. Таким чином, із розрахунку, що чисельність загону становила 26 осіб (10 штатних диверсантів і 16 партизанів, які приєдналися пізніше), остаточні втрати становили понад 30% особового складу.

Загалом, за підрахунками керівника «Арсеналу», у результаті діяльності групи німці зазнали таких втрат: підірвано 1 залізничний міст, 1 високовольтний трансформатор, 6 військових ешелонів (6 локомотивів і 61 вагон), знищено 1 танк, 22 автомашини, убито 393 солдата й офіцера, узято в полон 161 особу⁶⁴.

Спираючись лише на наявні документи складно оцінити достовірність поданих вище даних про діяльність групи «Арсенал». Також важко зробити висновки про конкретну допомогу, надану наступаючим фронтовим підрозділам Червоної армії. Оцінюючи в 1964 р. цю операцію, КДБ УРСР визнав, що диверсійні акти на залізничній гілці Томашув-Мазовецький – Конське, а також підриг трансформатора в Пьотркові мали дуже велике значення. Указувалося також на те, що радянська диверсійна група без проблем змогла відшукати в даному регіоні прорадянськи налаштованих людей і здобути розвідувальні відомості не лише щодо німецьких підрозділів, а й про 25-й піхотний полк Армії крайової та його офіцерський склад⁶⁵.

Подальші долі колишніх диверсантів із групи «Арсенал» склалися по-різному. Практично всі були звільнені з органів держбезпеки й повернулися до своїх рідних місць. Командир групи Калмиков у 1946 р. вступив до ветеринарного технікуму в Кірсанові (Тамбовська обл.), а потім працював за фахом у Ржаксинському радгоспі. Гльох у 1947 р. був прийнятий на роботу в Городницький райвідділ МВС (Житомирська обл.), а згодом працював у Городницькому суді (1948–1957 рр.), звідки був звільнений за зловживання та засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Через два роки вийшов на волю й поїхав у Казахстан. До Городниці повернувся також Желудченко, який до 1957 р. служив тут у міліції, а потім працював робітником на одному з місцевих промислових підприємств. Климко, котра після завершення діяльності групи потребувала короткої реабілітації, повернулася до Полтави, де продовжила перерване війною навчання у харчовому технікумі. Степанюк після тривалого перебування у шпиталі наприкінці 1945 р. був прийнятий до Кременецького педагогічного інституту (на фізико-математичний факультет), який закінчив у 1949 р. Пізніше працював учителем математики у середній школі села Ташки (Хмельницька обл.). Краснитський повернувся до рідної Тули, чим він займався – невідомо. Натомість знаємо, що місцевий КДБ ставився до нього недоброзичливо,

⁶³ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.142–145.

⁶⁴ Там само. – Арк.142.

⁶⁵ Там само. – Арк.168–174. За даними міністерства національної оборони ПНР від 1971 р., загін Армії людової під командуванням Юзефа Тромбського («Щепан») 12 листопада 1944 р спільно з групою «Арсенал» на залізничній лінії Томашув – Опочно підірвав військовий ешелон, знищивши локомотив і 7 вагонів (див.: *Garas J.B. Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945.* – S.328). Водночас звіти групи «Арсенал» не містять жодних даних про співпрацю зі «Щепаном», тим більше про спільні операції.

адже колишній диверсант покинув уже другу родину й допускає «цілу низку аморальних вчинків»⁶⁶.

Серед штатних співробітників диверсійно-розвідувальної групи «Арсенал» найменше пощастило Кішпенхану, який після завершення операції найдовше залишався в лавах радянських органів держбезпеки. Його було направлено в розпорядження розвідки 1-го Українського фронту та в березні 1945 р. десантовано на територією Австрії. На місце збору нової розвідувальної групи він так і не з'явився, тож його було визнано зниклим безвісти⁶⁷. Радянські органи держбезпеки тримали цей факт у таємниці, не надаючи інформації навіть «дружнім» спецслужбам Східної Німеччини, які у 1960-х рр. шукали бодай якихось відомостей про долю Карла Кішпенхана⁶⁸.

⁶⁶ Там само. – Т.2. – Арк.69–69зв.; Т.3. – Арк.63–65; Т.13. – Арк.144, 176, 179.

⁶⁷ Там само. – Т.6. – Арк.35.

⁶⁸ У результаті на меморіальній дошці, установленій 1967 р. на стіні будинку в Мозелі, де колись мешкав Кішпенхан, неправильно зазначено 1944-й рік як дату його смерті (див.: Там само. – Т.14. – Арк.3–4, 26, 28–29).

The article highlights the activity of People's Commissariat of State Security of the Ukrainian Soviet Socialist Republic special group under the "Arsenal" code name. This group was sent on the territory of Central Poland on autumn, 1944. The main task was diversions on the railways and highways before the offensive forces of the 1st Belorussian Front. The archival documents gave the opportunity to recreate the details of sabotage-reconnaissance activity, to determine the personal data of agents, which was the part of the group, and to define the specific character of Soviet sabotage groups training at the end of the war under the 4th bureau of PCSS of the Ukrainian SSR. The special value of those sources in displaying of the real attitude of the soviet state security to the Polish armed underground – as the communist and an independent.

Keywords: World War II, Poland, soviet state security, People's Commissariat of State Security of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, sabotage, intelligence, Polish national underground.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 947.7.Іст. Укр.

Т.Ю.ЛЮТА *

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ І СТАТУС БРАТСЬКОГО БОГОЯВЛЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ/КОЛЕГІЇ (ДО 400-ЛІТТЯ ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКОГО БРАТСТВА ТА ШКОЛИ)

Розглядається історія виникнення та розвиток землеволодіння Київського Братського монастиря й колегіуму впродовж перших ста років їхнього існування. Порівняно з давньоруськими фундаційними правами київських монастирів братство у цей час лише починало створювати свій маєтковий фонд. Розглянуто способи та юридичні шляхи накопичення інституційної земельної власності, яка в певний спосіб вплинула й на статус колегії/академії. Ювілейний привід спонукав до пошуку оригіналів надавчих документів, які представлено у вигляді ретестів.

Ключові слова: Київське братство, колегія, академія, землеволодіння, двір, привілей, універсал, грамота.

Дослідники неодноразово цікавилися питанням статусу Києво-Могилянської академії¹, однак щоразу з'ясування юридичних складових цього процесу «загрузало» в документах на право земельної власності братства та монастиря. На перший погляд, проста історія накопичення маєтностей цією новою порівняно з давньокнязівськими монастирями київською інституцією не викликає особливих питань. Але уважне простеження появи в монастирському архіві кожного документа, а з ним і маєтків, дає уявлення про характер цього утворення та механізми його культурного й політичного функціонування.

Як відомо, фундація Київського братства та Братського монастиря припадає на 15 жовтня 1615 р., дату, зазначену у відомій дарчій дружини мозирського маршалка Степана Лозки – Гелжбети-Анни (Галшки) Гулевичівни².

---

* Люта Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, заступник генерального директора Музею історії Києва з наукової та фондової роботи
E-mail: lutagen@gmail.com

¹ Одна з показових праць: Хижняк З. Києво-Могилянська академія: Правовий статус (1615–1819 рр.) // Наукові записки НАУКМА. – Т.3: Історія. – К., 1998. – С.97–106.

² Перше видання: Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии: с присокуплением различных грамот и выписок, объясняющих оное, а также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софиевской церкви и Ярославова надгробия. – К., 1825. Текст дарчої опубліковано митрополитом Євгенієм (Болховітінвим) у «Присокуплениях».

За текстом документа, місце розташування подарованого двору локалізується доволі точно між подільськими топографічними реаліями того часу: на шляху «от ринку ку Днепрови», між дворами київського в'їта Василя Ходики Креницького (відомої в місті особи, власника багатьох дворів, комор і «пляців» на Подолі)³ та міщан Криштофа Золотаря й Петра Нечая (паралельні дворові Ходики); із третьої сторони двір Гальшки межував «від ринку – двір Соленка» і четверта його межа була «тилом у тин» двору «небожчика Федора Миткевича». Таким чином, можна визначити територію, де виникло Київське братство – між приватними шляхетськими та міщанськими дворами київського Подолу.

Ілюстр. 1
Реконструкція розміщення двору
Гальшки Гулевичівни за текстом дарчої
(графічне виконання Д.Вортмана)

Підтвердження цієї даровизни королем у 1629 р.⁴ визначило статус самої подарованої землі для братства як «шляхецкое юриздиции на братство регули Василя Великого». Коментарі публікаторів та дослідників щодо цих двох документів самі по собі варті уваги як зразки дослідницьких методів. Зокрема редакторські правки⁵ митрополита Євгенія (Болховітінова), першого публікатора дарчої, свідчать про специфічну, на межі фальсифікації, репрезентацію тексту: «[...] якосе здавна тотъ домъ (виправлено рукою митрополита з «дворъ»⁶ – Т.Л.) съ пляцомъ и зо всимъ на все мелъ и теперъ мает». До політичних методів можна віднести зауваження та сумнів Д.Зубрицького про автентичність

королівського підтвердження 1629 р. Гальшчиної даровизни лише на підставі конфесійних міркувань⁷. Усі ці обставини не сприяли процесу вивчення історії Київського братства, школи та академії. Жодному з дослідників XIX – початку XX ст., попри величезну кількість праць, так і не вдалося ані опублікувати повний корпус її документів, ані написати історії без конфесійних упереджень. Показовими у зв'язку з цим стали тексти історії академії кінця XVII – початку XVIII ст. професорів М.Петрова та С.Голубева, Ф.Титова – Мазепине могилянське відродження там просто не згадане⁸.

³ Про нього докл. див.: Антонович В.Б. Киевские войты Ходыки // Киевская старина. – 1882. – Т.1. – С.185–220.

⁴ Российский государственный архив древних актов. – Ф.389. – Кн.211. – Л.27–27 об.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.301 (ЦАМ). – №220. За старою нумерацією: арк.143–149 зв., за новою: арк.72–75 зв.

⁶ Від цього часу походить легенда про Гальшчин дім (див.: Там само. – Арк.74).

⁷ Див.: Журба О.І. Київська археографічна комісія: 1843–1921. – К., 1993. – С.148. Лист Д.Зубрицького до М.Максимовича від 1845 р.: «Що стосується документів, я сумніваюсь у справжності грамоти Сигізмунда III [...]. Від 1610 до 1630 року відбувалося найбільш жорстоке гоніння на церкву православну, Сигізмунд був непримиренним її ворогом, тож як би це він видав привілей для «братства религии грецкой», такої для нього ненависної».

⁸ Петров Н. Киевская академия во второй половине XVII в. – К., 1895. – 171 с.; Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII ст. – К., 1901. – 108 с. Перевидана в Києві

Дослідження у ХХ ст. історії братства, зокрема Я.Ісаевича та З.Хижняк, котрі йшли шляхами історіографії ХІХ ст., мало що додали до загальних відомостей про академію раннього часу. Наріжним каменем дискусії про початок Могілянки між сучасними істориками⁹ є проблема пошуку оригіналу дарчої Гулевичівни та його копій ХVІІ–ХVІІІ ст. Висновок, до якого спонукає дослідження цього питання, один: пізніші копії й опубліковані редакції свідчать про її сурогатне походження¹⁰. Принаймні до такого визначення спонукає текстологічний аналіз цього документа, а також абсолютно очевидний анахронічний факт згадки в тексті 1615 р. реалій 1620 р.: надання ставропігії Богоявленському братству та ректорство Ісаї Купинського, явного «співтворця» цього акта або його «редактора».

Другою проблемою щодо заснування Київського братства є наявність більш раннього його датування: 1594–1596 рр. Аргументом на користь цього слугувала купча, оригінал якої не зберігся (принаймні досі не виявлений), про продаж київським зем'янином Андрієм Обухом та його дружиною Наталією Сверщовською в 1594 р. «дворового места Сверчековское [...], которое дворовое место против дворов киевских мещанина Сидора и Телепника, а сеножать на оболоньи прозиванием Сверщовская издавна ку тому дворовому месту належит: за тридцать коп литовских». Ця купча є складовою більш пізньої академічної підтверджувальної грамоти царів Івана та Петра Олексійовичів від 11 січня 1694 р.¹¹ з перерахуванням усіх наявних на той час маєтків колегії й документів на них. Згадка про купчу була додатковим аргументом для багатьох дослідників ще в ХІХ ст. вважати початком братства в Києві ХVІ ст. Професор С.Голубев опублікував остаточний «вердикт» у справі раннього датування історії братства¹².

Цікава деталь царської грамоти – тут поряд підтверджувалися у власності монастиря двори, згадані в дарчій Гулевичівни як сусідні: «Креницковский, Митковской» та декілька інших. Особливо дивна та обставина, що двір Василя Ходики Креницького опинився у володінні монастиря відразу після козацьких війн, а верхні церкви Воздвиженська та Трьохсвятительська разом з їхніми землями – після вбивства уніатського священника Івана Юзефовича, пароха

2003 р. праця Ф.Титова «Императорская Киевская духовная академия 1615–1915» (більше відомо читачам за українською назвою «Стара вища освіта в Київській Україні: ХVІ–ХІХ ст.»), «доповнена» В.Ульяновським, мало що додала до традиційної синодальної історії Києво-Могілянської академії.

⁹ Докл. див.: Люта Т. Дарча Гальшки Гулевичівни Київському братству: історіографічний аспект // Київська академія. – Вип.4. – К., 2007. – С.20–29; *Її ж.* Дарча Гальшки Гулевичівни Київському братству: джерела, інтерпретації, актори // Там само. – Вип.5. – С.6–24; *Її ж.* Інша Гулевичівна чи двійник? // Там само. – Вип.8. – С.7–14.

¹⁰ Літературу див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VІІ: Козацькі часи – до року 1625. – К., 1995. – С.584–585.

¹¹ Перша публікація: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Памятники...). – Т.2. – К., 1897. – С.292.

¹² Голубев С. Древние и новые сказания о начале Киевской академии (К вопросу о том, может ли Киевская академия в 1899 г. праздновать трёхсотлетие своего существования) // Киевская старина. – 1885. – Кн.1. – С.85–116. Сучасний прихильник такого датування початку Київського братства – аргентинська дослідниця вірменського походження Н.Тер-Григорян-Дем'янюк (основні праці викладено на сайті: www.criteriocristiano.com).

Василівської (Трьохсвятительської) церкви козаками на початку 1625 р.¹³ було відібрано в унійної адміністрації Київської митрополії. Важко уявити, що згадані двори могли бути проданими або подарованими власниками за життя, оскільки їхня політична та релігійна орієнтації були цілком протилежними православній партії. Ще в дарчій Гулевичівни згадувався покійним її сусід Федір Миткевич – його двір також підтверджується царями як власність монастиря. Інші дворища – Созоновське, Оксаковське, – очевидно належали Созонові Балиці та Янові Аксаку, колишнім київським бурмистрові та земському судді. Звільнені в такий спосіб дворища й церкви Воздвиження і Трьохсвятительська у Верхньому місті поклали початок великому земельному фонду монастиря/колегії та опануванню братством давньоруської князівської нерухомоті, якої на початку його історії в нього не було. Крім того активне «прирошування» земельної власності католицьких інституцій Братським монастирем у результаті тих самих подій та пізніші придбання створили досить великий фонд для забезпечення життєдіяльності закладу. Вірогідно, про Василівську церкву та її володіння згадував у своєму листі від 3 травня 1659 р. переяславський полковник Василь Дворецький¹⁴:

«В Киеве и его грунтах находящиеся в Киеве и за Киевом будучие и все, сюда принадлежащее, как то: недавно чрезъ тамошнихъ ксензовъ заложенное, а теперь пустое село названное Мостыще надъ речкою Ирпинемъ, грунтъ ихъ увесь з борами и речкою Которемъ, з млинами всеми целыми и попаленными на речке Которе въ томъ же грунте будучими, зо всеми пожитками належачими, который то грунтъ отцамъ Братцкимъ належачий починается отъ той же речки Ирпеня, а кончается по озеро за селомъ Преваркою и за полями его въ полмиле въ бору ведле дороги Гостомской на Мостище идучое, будучого въ довжъ, а въ поперекъ – отъ Сирца речки просто черезъ боръ, отъ грунту церкви Василевское меское киевское, презъ того жъ Сагайдачного оуфундованное (тут і нижче курсив мій – Т.Л.), по речку Водицу въ поперекъ кончится, которая идетъ отъ Мощана грунту воеводсткого Выжгородского».

Можна припустити, тут ідеться про Василівську церкву, що була неподалік від Житнього торгу, але її земельні володіння не відомі. А от Василівській (пізніше – Трьохсвятительській) церкві у Верхньому Києві відповідали згадані в листі ґрунти від р. Сирець до р. Водиця. Ті території разом зі своїми «приналежностями» простежуються у власності цього храму на підставі привілеїв короля Владислава IV від 12 травня 1638 р.¹⁵ та 7 травня 1640 р., виклопотаних

¹³ Люта Т.Ю. Конфлікт навколо собору Святої Софії у Києві у першій половині XVII ст. // Die Union in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischendilanz: Materialien des Internationalen Forschungsgesprachs der Stiftung Pro Oriente zur Brester Union: Drittes Treffen: Lviv, 21–23 August 2006. – S.196–197.

¹⁴ Цит. за: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1863. – С.209.

¹⁵ Перша публікація: Памятники... – Т.2. – С.144.

Петром Могилою¹⁶. Ці хартії остаточно закріпили за Братським монастирем як традиційні давньоруські церковні володіння, так і маетки пізніших надань, у тому числі згадана вище купча Андрія Обуха.

На прохання ігумена Ігнатія Оксеновича-Старушича, Воздвиженська (пізніше – Андріївська) та Василівська (Трьохсвятительська) церкви – як такі, що «через немалий час порожні залишалися, а потім перейшли до рук світських попів і привернені до приватної власності в ніщо обернені і до остатку знищені», – були узаконені за монастирем. Точної вказівки на локацію маетностей цих церков королівські листи не подавали, однак у царській грамоті 1694 р. уточнювалися межі цих володінь на підставі документа 1593 р. (!):

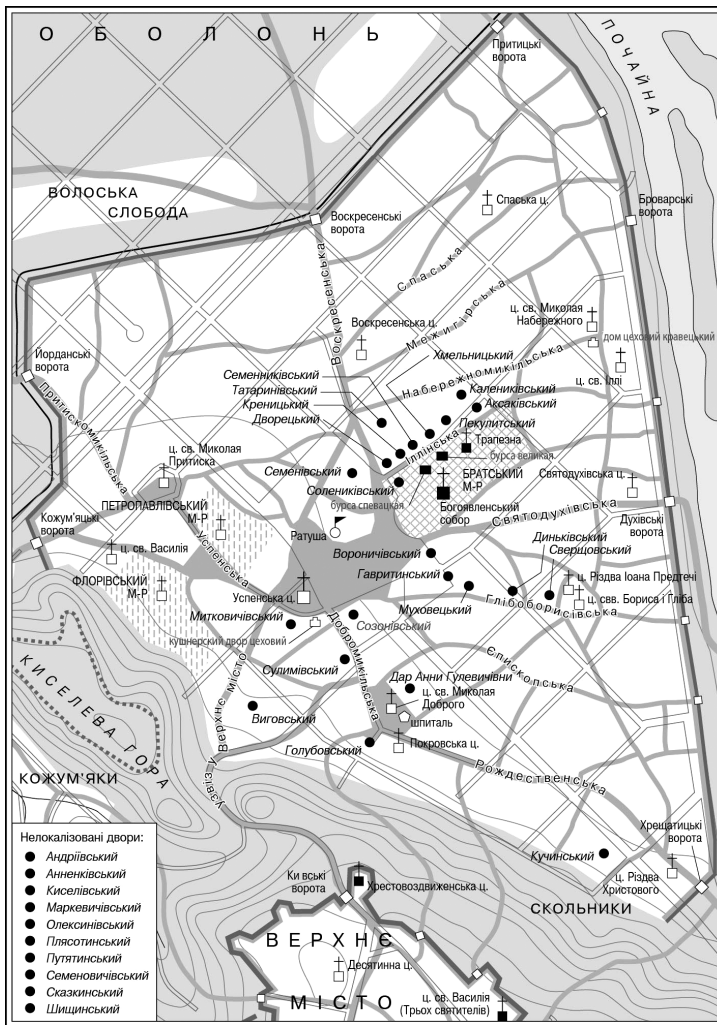
«[...] который Рогъ Соколей имеетъ въ себе рубежъ – начать от кладовища дорогою до броду в Рутку, назад од того кладовища долиною в ручай Верхнего Клова, да ручаем у глубокую долину, лесом – на гору ку великой меже, великою межою ку стародавнему путищу в рощу Ляскову, путищем в Сторожевскую дорогу, по Секирки в Либедь; а по другой стороне за валом у Крещатой Долины пашни Воздвиженська, особе в обрубе возле вала по обе стороны дороги. Грань той пашни лежитъ долиною, яругами, а кругом долины межею ку дороге тоже пришел рубеж; да за Ориненским провалом нива Воздвиженская у Кощавого Броду, две ниви на сей стороне Кощавца, а за Кощавим Бродом за Либедь ниви и борок ку рубежам, по дороге на Тесные Улице; поверх Либеди на Теремцах селище, ниви, сенокосы у моста по обе стороны дороги к церкви Воздвижения Честнаго и Животворящаго Креста Господня вечно. И в обрубе грань, лежатъ сверху вниз речки Борщовки лугами мокрыми, сочавинами, идучи дубровами к той же дороге, на той же стороне Борщовки: земля бортная, нивы, сенокосы вечно. В обрубе рубеж идет – по одной стороне речка Борщовка, а по другую сторону дорога Запольская давняя, да в луг глубокий, рубежем к Северце, Северкою к Борщовке речке к валу, где стояла старая церковь Воздвиженская, тут нива по обе стороны дороги по Яцкову межу».

Топоніміка згаданих місцевостей, поза сумнівом давньоруського походження, не може бути цілком реконструйована, а окреслена лише у загальних рисах.

Додатковим джерелом для встановлення володіння братства й монастиря з колегією землями цих церков стали царські грамоти часів гетьманування І.Мазепи. Від 1686 до 1709 рр. колегія та монастир отримали від царської й гетьманської влад юридичні дозволи на володіння як старими, так і новими територіями, що значно розширило ареал скромних братських надбань першої половини XVII ст. На прохання «гетьмана обох сторін Дніпра» І.Мазепи, московська канцелярія видала й інші підтвердження, що підкріплювали попередні надання, і в такий спосіб легалізували братську нерухомисть у Верхньому Києві. Саме факт перерахування у складі вказаних грамот документів на підтвердження колишніх володінь викликав хвилю спроб

¹⁶ Перша публікація: Там же. – С.428.

Ілюстр.2

Реконструкція земельних володінь Братського монастиря в межах Києва до 1707 р. (графічне виконання Д.Вортмана)

ровану споруду, а Василівську власним коштом, як свій іменний храм, відновив В.Кочубей. Про це свідчить і гравюра-панегірик І.Мигури із зображенням цієї церкви у центрі композиції¹⁸. Примітно, що ще три покоління Кочубеїв (три Василя Васильовича) давали гроші на її утримання впродовж XVIII ст.¹⁹

дослідників XIX ст. «по-сунути» історію братства вглиб – до, так би мовити, загальної хронології виникнення ранніх православних об'єднань: львівського, луцького, віленського та ін.

Царська грамота на маєтки братства фактично завершила формування його земельного фонду, що стало складовою процесу отримання самою інституцією статусу академії (підтвердження *de jure* грамотою Петра I від 1701 р.¹⁷). На той час верхні храми вже перебували під опікою Києво-Братського монастиря й обидва були відреставрованими: Воздвиженська церква перебудована з перенесеного Братського Богоявленського дерев'яного собору, що був замінений на нову му-

¹⁷ Про статус *de facto* див.: Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.342–351 (розділ «Київські професори за лаштунками Галядської угоди: до історії спроби перетворення Могилянської колегії на університет»); див. також: [Електронний ресурс]: http://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Dzeralak_identychnosti/

¹⁸ Цинковська І., Юхимець Г. Панегіричні композиції Івана Мигури (за матеріалами колекції мідних гравірувальних дощок XVII–XIX ст. Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського) [Електронний ресурс]: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/rksu/v.../rksu_2005_10_15.pdf

¹⁹ Традиція могилянських панегіриків на часи І.Мазепи вже нараховувала майже століття, починаючи від відомих віршів К.Саковича. Про політичні складові таких творів див.: Яковенко Н. У пошуках меценатів та патронів (могилянський панегірик 1648 р. на честь князя

Королівська влада чотири рази надавала й підтверджувала право власності монастиря та колеїї на Воздвиженську і Василівську церкви: у 1640, 1650, 1670 (двічі) роках. Царські грамоти ще кілька разів підтвердили це право: зокрема Іван та Петро Олексійовичі в документі від 11 січня 1694 р. згадували наявні у власності Братського монастиря землі Соколиний Ріг, Борщагівку та Воздвиженську ниву над Либіддю. Текст найбільш раннього документа-надання з царської канцелярії від 31 грудня 1659 р. дає уявлення щодо прохань братії – тут ідеться про підтвердження її надбань у часи війни під проводом Б.Хмельницького. Нагадування про прохання ченців дати їм колишні маєтки католицьких інституцій у Києві та навколишніх сіл:

«Саворовым (Ксаверівка – Т.Л.) со всеми приналежностями [...], Мухоеды [...] буде у них на те маестности есть привилия гетмана Богдана Хмельницкого і впредь буде спору и челобитья оть казаковъ не будетъ и в роздачу не отдано, владеть велели. А что они били челомъ вновь о новыхъ маестностяхъ о Плисетцкомъ и Черногородке, да о порозжемъ месте Рылского (на Подолі – Т.Л.) и о Доминиканскомъ костеле на строение церкви, и буде теми маестностями и порозжимъ местомъ никто не владеетъ и спору и челобитья впредь ни оть ково не будетъ, и темъ всемъ владеть имъ же».

Такі застереження щодо попередніх власників цих маєтків – колишніх політичних ворогів – свідчать про обережність і невпевненість царського уряду у вільному розпорядженні земельним фондом міста та його околиць. Братський монастир у цих текстах бачиться доволі наполегливим прохачем-збирачем перед королівською та царською владами нерухомості на власну користь. Адже відомі лише два універсали Б.Хмельницького Братському монастиреві: 1651 та 1659 рр. В обох гетьман лаконічно підтвердив тільки право власності на володіння Мостищем. А новопридбані Плисецьке, Черногородка, Богушівка та Новосілки опинилися у власності Братського монастиря вже у часи надання царської грамоти від 31 грудня 1659 р. Ксаверів, Черногородка підтвердилися в тексті універсалу Ю.Хмельницького (6 березня 1662 р.), але, між іншим, так і залишилися за кордоном і не перебували в користуванні братії. Отже можна впевнено сказати, що монастир і братство з другої половини XVII ст. активно маневрували між двома владами: королівською та царською. Принаймні до 1670 р. – року отримання останнього королівського привілею від Міхала Корибути.

Але найбільш заплутаною історією стала справа з надбанням села Новосілок за р. Ірпінем – братською власністю, вперше затвердженою в королівському привілеї Міхала Вишневецького на монастир і колеїю від 25 квітня 1670 р. як фундація київського воєводи Адама Киселя разом із Богушівкою, Дзвінками, Зобківщиною, Позняками («[...] według funduszu zeszłego niegdy wielmożnego Kisiela wojewody kijowskiego miasteczko Nowosiółki ze

Яреми Вишневецького) // Наукові записки НаУКМА. – Т.35: Київська академія. – К., 2004. – С.4–13. Про графічну традицію див.: Люта Т. Могилянський «Theatrum Glorіae» Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 2013. – №1. – С.54–63.

wsiami do niego należącemi, to iest, za Mostyzszczami, Bohuszowka, Związki u Zobkowszczyzna, a za Dnieprem wieska Pozniaki, w miescie Kijowie do tego monastera Brackiego»).

Історія цієї власності, Новосілок, привернула увагу дослідників ще у ХІХ ст. завдяки одному документу («ляментациї»), опублікованому анонімно в 1884 р.²⁰ Заголовок тексту було придумано на підставі літературних зразків кінця ХVІІ ст. – настільки незрозумілим виявилось його призначення:

«Це не скарга, не памфлет або сатира, призначена для звернення до публіки; це, так би мовити, нотатка для себе, або скорботний вилив душі. Сучасною мовою навіть складно підібрати відповідну назву, і ми з необхідності вдалися до того терміна, котрий часто вживався в південноруській книжній мові минулого часу саме у сенсі виливу душевної скорботи».

Автор публікації стверджував, що це повідомлення він знайшов «в уривках паперів з архіву Київської консисторії, на окремому аркуші, у вигляді чернетки». Тут містилася згадка про пограбування й розорення «польським полковником Пивом» маєтку Братського монастиря с. Новосілок, інформація про пограбування якого стала доволі поширеною на час публікації цього тексту²¹. Про знищення Новосілок згадував М.Закревський²². Він цитував окружне послання тогочасного могилянського ректора Варлаама Ясинського від 19 травня 1671 р. про жалюгідний стан монастиря та пограбування тих самих Новосілок. При цьому виявилось зовсім інше джерело надходження цього села: «[...] набытое нам для задержаня монастыря и наук за 60 тысячей золотых, легованных от фундатора нашего, святой памяти преосвященного митрополита киевского Петра Могилы». Таким чином, цитований документ свідчив про Могилину фундацію на протигагу королівському привілею, який указував на надання цього села монастиреві А.Киселем²³. З'ясувати цю суперечність якимось надавчим документом практично немає можливості, адже *de facto* це володіння опинилося у братському реєстрі вже після подій війни під проводом Б.Хмельницького: реєстр виявлених документів свідчить²⁴, що лише задніпровські Позняки було надано братству П.Могилою, а гіпотетичне надання А.Киселя, можливо, стосується лише «Киселівського»²⁵ двору на Подолі. Поетизовані коментарі самого В.Ясинського про характер пограбувань у Новосілках навів М.Закревський:

«Оную маестностку нашу перше цілком всю зрабовал и зо всего згола, що міли, визул, забравши так з церкви всі блаватные аппараты и все сребные сосуды, келихи, кресты, лампы, кадильницы,

²⁰ Ляментация киево-братских монахов конца XVII ст. // Киевская старина. – 1884. – №10, октябрь. – С.353–357.

²¹ Памятники... – Т.2. – С.268.

²² Закревский Н. Описание Киева. – К., 1868. – С.158 і далі.

²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.301. – Спр.220-П. – Арк.33 (17).

²⁴ Див. дод.№2, п.12.

²⁵ Див. дод.№2, п.20.

таблички и звонов десят, як теж з замочку, що колвек в нем было наше монастырское, и зо всего містечка, що было в убогих людей, все рухомые доживотности и до инших господарских потреб належачие речи, и быделко згола все, волы, кони и иншее що, аж до шерстины»²⁶.

По-іншому пояснювала події в Новосілках, та й у самому монастирі, згадана анонімна «ляментация»²⁷:

1. Дают отцу ректору деньги на молебни и сорокоусты, но ни молебнов, ни сорокоустов не бывает. Будет-ли Бог благословлять за то монастыр наш?
2. Подначальная братія не имеет доброго примера.
3. Вымышляет (ректор-настоятель) крайнее убожество и говорит: потому я умалчиваю о деньгах, чтобы люди давали жертвы на монастырь. А деньги, как во всяком общежитном монастыре, должны-бы быть в палате; но их там нет, и братия не имеет необходимых на время зимы шуб и кожухов, а есть такие, что и сапог не имеют.
4. В школах порядка, да и науки мало, а это потому, что зябнет Паллада без вина (*friget sine cerere Pallas*), как читаем в письме его милости отца архипастыря. Порции учителям для их подкрепления нет, стол часто бывает плохой (*trapeza blaha*), учителя не имеют самого необходимого, а это возбуждает в них более скорбь, нежели рвение к науке.
5. Некоторые из братии, глядя на старшего, не часто обивают церковные пороги, а это все делается за отсутствием порядка, который есть душа всего.
6. В общинах соборы бывают, а у нас их нет. Но и короли имеют своих советников.
7. Что Новоселки погибли, не удивляйся: ибо отец-ректор, разгневавшись и удаливши хорошего наместника, который хорошо обходился с паном Пивом, послал в Новоселки на городничество какого-то забияку с другими, которые, в пьяном виде гонясь по полю с ружьями, вызывали на войну людей Пива, а по их примеру и их “подданные” однажды тех побили.
8. Братия на общей раде советовала оставить разоренные Новоселки до наступления покоя, но он (т.е. ректор)²⁸ как всегда, отвергая советы других, возстановлял их точно в огне (в самый разгар войны), и не удивительно, что во время реставрации погибли и подданные, и волы.
9. Там в Новоселках устроил он какое-то заточение и, рассердившись на монахов, туда их посылал. Так в гневе послал он туда диякона, а наместника и другого священника посылал по каким-то потребам, и они там убиты.
10. Родственники его продажею питей и скупщинами владеют.
11. Студенты и родственники что-либо утратят – ничего; пусть же чернец утратит, готов камнями его побить.
12. Студентов монастырским коштом в Польшу отправляет (для

²⁶ Закревский Н. Описание Киева. – С.159.

²⁷ Мова оригіналу – польська з вкрапленнями латини, як повідомляв перекладач-публікатор.

²⁸ Прим. публікатора.

высшего образования?)²⁹, а о тех, что трудятся (учителях) забывает; между тем философы говорят, что прежде о себе надо заботиться, чем о чужом (*prius est ad se, quam ad aliud*), и, конечно, иной и здесь научился бы, если бы учителя были поощряемы.

13. Богослужение, а за тем и обед, бывают иногда под вечер, а это никак не может согласоваться с порядком школы.

14. Митра Могилы заложена еще во время, когда Новоселки не были разорены; но братский монастырь не покупал в то время хлеба, как прочие монастыри.

15. Медом шинкуют в самом монастыре и сюда приходят пить мирские люди обоого пола.

16. Колодезь среди монастыря, и к нему по воду также ходит разный пол.

17. Миряне рядят всем в монастыре, а хорошо бы то делать, не мешая праведного с грешным.

18. Которые учились, тех хочет искоренить в братстве, а хочет две *szkottry* (?)³⁰.

Записей для прихода и расхода, которые ведутся в других монастырях, мы никогда не видали. За прошлый год считалось две тысячи (?), но никакого регистрика на те деньги не было. Права, которые тщательно сберегали многие ректора, в его управление»

Документ не має продовження, але процитоване дає достатнє уявлення щодо стану справ у Братському монастирі та пояснює причини пограбування й спалення Новосілок. Невдовзі, у результаті «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московською державою 1686 р., ця територія з усіма чернечими володіннями опинилася за кордоном держави, в якій залишився сам монастир та Києво-Могилянська колегія.

В.Ясинський також у листах до Лазаря Барановича згадував і про вбивства людьми Пива підданих монастиря та спалення цілого маєтку. Серед загиблих у Новосілках був брат відомого панегіриста Івана Величковського, полтавського протопопа, автора двох панегіриків Варлаамові Ясинському, про що той із жалем повідомляв Л.Барановичу. Зрештою цей сюжет став причиною звільнення В.Ясинського з посади ректора³¹.

Ще одним «непевним» братським маєтком були Стайки за Стугною, колишне володіння князів Корецьких. За цитатою з «обводу» кордону, наведеною С.Шамраєм³², Стайки були кордонним репером у цьому тексті («[...] вниз Днепром городами с Трипольем и Стайками»). Перша згадка про це придбання монастиря фіксується за 1669 р. за листом від 27 березня митрополита Йосипа Тукальського: «[...] любо и самъ барзо нищетенъ: на поратунок того зубожалого *того* мѣсяца отлучаю и який универсаль от его *млсти пна* гетмана одержалемъ, ведлуг всего в немъ описаня и мѣстечко и перевозъ казалемъ отцу

²⁹ Так в оригіналі.

³⁰ Так в оригіналі.

³¹ Докл. див.: *Люта Т.Ю.* Варлаам Ясинський та Софійська митрополічна катедра // Пам'ятки України. – 2013: Спеціальний випуск. – С.26–33 [Електронний ресурс]: <https://drive.google.com/file/d/0B78TP-e39v-DSlIVSnExZY1RGs/edit>

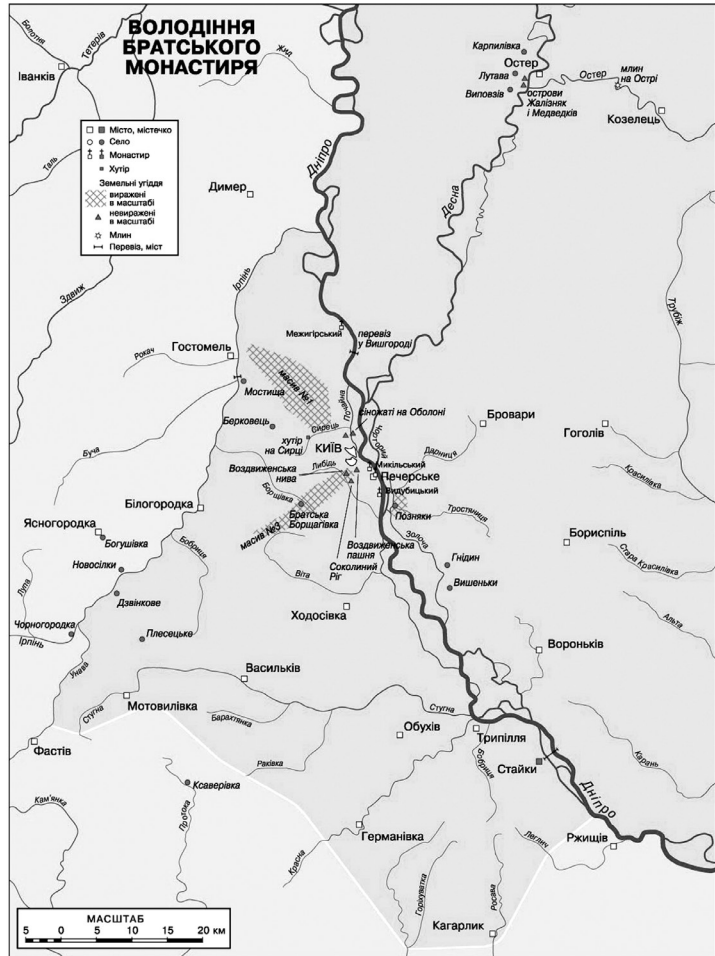
³² *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Збірн.1. – К., 1930. – С.161–163.

Севаст'яну в дозоръ и диспозицію здати». Перед тим, за двадцять днів, сам митрополит отримав від Петра Дорошенка це село «на кухенне вистатчення»³³. На цей період містечко визначалося як «цілком порожнє», однак, за описами цієї території³⁴, на луках було «сіно покошене, стояло у копах і стіжках, а люди ті, як звуться і хто косив те сіно, невідомо»³⁵.

Таким чином, оглядаючи основні маєткові надбання Братської обители, можна з певністю сказати, що формування її статусу повністю залежало від майнового стану. Володіння власністю давньоруських часів, згідно з королівськими привілеями, а тим більше відправлення поминальних служб за королівськими особами та їхніми предками у зв'язку з отриманням права володіння Воздвиженською, Трьохсвятительською церквами, підвищувало авторитет цього молодого закладу, його колегії не тільки в київському середовищі.

У часи І.Мазепи всі надбання, отримані в результаті козацьких воєн та прикордонних поділів між Московією й Річчю Посполитою, було остаточно затверджено у власності монастиря та колегіуму, що й підтвердила видана з царської канцелярії грамота від 26 вересня 1701 р. (надавши також статус академії)³⁶.

Ілюстр.3
Реконструкція володінь Братського монастиря
в межах «київського трикутника» після 1686 р.
(графічне виконання Д.Вортмана)

³³ Памятники... – С.232–237.

³⁴ Архив Юго-Западной России. – Ч.7. – Т.1. – К., 1886. – С.526.

³⁵ Rulikowski E. Stajki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.IX. – Warszawa, 1888. – S.176–178.

³⁶ Оригінал: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.234. Про судові процеси Братського монастиря з іншими київськими обителями див.:

***

Представлені нижче регести надань Києво-Братському монастиреві та академії (див. дод. №2) включають лише надавчі й підтверджувальні документи на право володіння майновими ресурсами³⁷. До переліку не внесено численні судові, інші матеріали, збережені в різноманітних архівних фондах, так і у судових та магістратських зібраннях. Єдиний документ, що становить безпосередній інтерес у рамках запропонованої теми – впис до київських магістратських книг обмірів усіх братських дворів, який здійснили урядники магістрату разом із представниками братства в 1693 р. (текст наводиться повністю – див. дод. №1). Серед описаних у цьому джерелі об'єктів київського Подолу є реалії самої академії та міського середовища, що їх ураховано на запропонованих мапах-реконструкціях. Зазначені в документі розміри (у московських сажнях) дворів та ділянок не реконструювалися.

Додаток №1

Выпис з книг мѣських права магдебурского ратуша Киевского.

Року тысяча шестсотъ девянтдесятъ третего, мсца мая двадцатъ шестого дня.

Іх Царского Прсветлого Влчества в ратушу киевскомъ пред нами Яном Демидовичомъ Быковичомъ, упривилиюванымъ воитомъ а Василиемъ Зименкомъ, рочным бурмистром и перед раицами и лавниками постановившиися персональне велебные в Бгу отци іеромонахъ Рафаиль Базилевичъ и іеромонахъ Парфеній Родович, законники мнстра Бгоявленского Братского Киевского, іменем превелебного в Бгу его милости гспдна отца Іоасафа Кроковского, ігумена мнстра Сто Николского Пустынного Киевского, ректора братского превелебного в Бгу господина отца Захарии Корниловича намѣстника и всее велебное о Хрсте братии того ж монастыра Братского вносили и пилную прозбу до уряду: о придане з лавицы судовое урадников сегорочных присяглых для розмеже-ня всех кгрунтов, пляцовых волных мнстреву Братскому отданихъ летъ през розные способы на особливых писмахъ выражонные належачихъ; на которых куничники з певное платы мешкают (а то для того же тепер в Киевѣ кто колвекъ пляцъ волныи купит зараз оныи змерявши з уряду опишут великость, абы напотомъ ни презъ кого небылъ ущербленныи для того и превелебныи его млсть отць ректоръ з братиею постережаючи абы мнстрские пляцы мѣроу оцеркльованы будучи недознавали от пограничниковъ в далшии час ущербку, умыслили кождый пляц поособну границами теперешними новыми описати и великость мероу положить. На тую прозбу иле слушную велебных отцевъ іеромонаха Рафаила Базилевича и іеромонаха Парфенія Родовича іменемъ его млсти отца ректора и всее братии мнстра Братского вношеную, урадь мѣский киевский прихилившиися, придалъ зпромежь себе двох урадниковъ присяглых: пна Саву Можневского и пана Івана Чорного з подпискомъ мѣским Яном Триполскимъи слугою ратушным Максимом Заицем, злецивши им всѣ пляцы мнстрские ведлугъ потребования

Люта Т.Ю. Земельна власність Києво-Братського Богоявленського монастиря у XVII ст. // Наукові записки НаУКМА. – Т.18: Історія: Спеціальний випуск у двох частинах. – Ч.1. – К., 2000. – С.114–120 [Електронний ресурс]: <https://app.box.com/s/h24lmvjak5f8k3ehnpwn>

³⁷ Запропонований перелік не містить указівок на публікації документів та місце зберігання численних копій. Особливість списку – вказівка на місцезнаходження оригіналів або найраніших копій.

его млости отца ректора братского з братиею новоограничити, измѣрити кожного пляцу великость. Которые всѣ вышреченные урадовые особы сполне з тыми жъ велебными законниками братскими отцем Рафаилом и отцем Парфениемъ напрод приишовши до пляцу прозываемого Кучинского, купленого за тысячу кошь у Катерины Кучинское, лежачого под горою Замковою на улици идучой от церкви Рождественское на рынок, з каждое стороны мѣрали оныи; а такъ тот пляцъ, з одное стороны через улочку, якая взялася з пробитое улици на гору, противъ пляцов рождественскихъ ест аршиновъ Московскихъ двѣстѣ и десет до горы, з другое стороны от пляцу пна Григория Карповича бывшего полковника киевского не до самое горы (бо за пляцом пна Карповича еще далее пляцъ заишоль) аршиновъ сто осмънадцать и четверт. Того теж заистя далшого вдолжъ аршиновъ осмъдесят пят и три четверти, а оттул до горы уз пляц отца Ілии сценника Доброниколского аршинов деветдесять и шест, в тылу от горы аршинов двѣстѣ сорок три, а на улицу уз ворота аршинов двесте и шест дсят.

Другой пляц, прозывемый Выговский наданный мнстреву Братскому от пана Юрия Хмельницкого, бывшего гетмана лежащий межъ узвозами, идучи на город. Мае в себе великости з трох толко сторонъ бо разомъ выдался, где зышлися до купы обадва узвозы з одное стороны через новии узвоз, противъ бани московское, почавши от рожка улици до горы, где зышлися узвозы, аршинов триста ровню, другая сторона з двory мимо узвозъ старьи и мимо улочку до улици, где тотъ пляцъ кончится, аршиновъ двѣстѣ и девятнадцат, а третю стороною через улицу, противъ дворов Федора Золотара, Филипа Перепечая и Миколая Мазура, аршиновъ сто сорокъ и два.

Третий пляцъ Голубовский куплены за шесть сотъ золотых у Петронелли Голубовой, з одное стороны через улицу противъ шпиталя Доброниколского аршиновъ двадцать и пят, з стороны другое от кгрунтоу прозываемого Герского аршиновъ двадцать и два, в тылу аршинов сорокъ и девет, а воротами на улицу Великую, идучую от церкви Стого Николы Доброго, до рынку противъ двора Выкиднишина, котории теперъ отцу Симеону Ширигѣ сценнику Доброниколскому достался аршиновъ тридцат и девет.

Четвертый пляц Вороничовски, [вз]ятый за долгъ в шести тысячеи золотыхъ у Даниеля Воронича, скарбника киевского, з одное стороны от мешканца Івана Голика, козака, аршиновъ осмъ десят и три, з другое стороны [...] мешканя Мирона Лопатины, шевца, аршиновъ пятьдесятъ и шест в тылу от пляцу Братского названого Мишовецкого, аршинов сто и семдесятъ и уз ворота против двора пна Антона Миколаевича и пна Юрия Головы, кгрековъ, аршиновъ также сто и семдесятъ ровню.

Пятый пляцъ Креницковский, наданный побожне на мнстрѣ от пнее Елены Креницкое, лажачии противко самого мнстра Братского з одное стороны (до половины долъжины) от пляцу Дворецкого, мнстреву Братскому през купно належачою и от дому мѣского шинковного аршиновъ семдесятъ ровню, а тут заразы вдалься пляцъ Грицайя Михайловича, котории ширинѣ от тылу занялъ аршиновъ шестдесятъ: уз тойже Грицаевъ пляцъ долиною далее пошоль монастырскии Креницковский пляцъ до улици другое, идучое уз домъ цеховыйи кравецкийи до церкви Стого Николы Наберезского, где знову долины аршиновъ шестдесятъ и одинъ, уз тую ж улицу межи пляцомъ Грицаевымъ и двором Григория Андрѣевича, вшир аршиновъ шестдесят и осмъ, з другое тежъ стороны должина того пляцу, на продъ у дворъ Григориевъ аршиновъ тридцат и семь, а тут знову за тот его дворъ заишоль пляцъ монастырскии; которого [...] аршиновъ десет, а оттул [...] пляцъ Стого Николы Наберезского,

до улицы идучое уз мнстръ Братский аршиновъ пятьдесятъ и пять, напротивъ зас мнстр Братского уз улицу аршиновъ сто и сорокъ.

Шестый пляц Солениковский куплены за тысячу золотых у Федоры Сергѣевои Солениковой, лежащий рогомъ подля Житного торгу, маючий три толко сторнѣ як и Выговского пляц з одноѣ стороны через улицу противъ дворовъ пна Івана Софоновича, бурмистра киевского, Федора Кривецкого и Федора Холявенка, до рогу аршиновъ сто ровно, а от рогу до конца того пляцу з другои стороны через улицу, противъ дворовъ Павла Климовича, и Маноилихи Бондарки, живучихъ на мѣскихъ пляцахъ, аршиновъ осьмдесятъ и чотыри, а з третей стороны, противко мнстра Братского и церкви тепер муруючоеса саженовъ шестдасятъ и шесть.

Семый пляцъ прозываемый Свершковский, наданыи мнстреви от Кристины Лешиевичовой и Агафии Козчанки, так же три сторнѣ маючий, з одноѣ стороны уз улицу и другую от церкви Стыхъ Стратотерщецъ Бориса и Глеба до рынку порожо[...]тъ противъ двора пна Івана Пыка, писара на сеи час мѣского и мещанина Івана Киселя, аршиновъ семдасятъ и п[...]. А от рожка до двора Івана Денежки з стороны другое идучи з [...] улицею пробитою до церкви Стого Дха аршиновъ шестдасятъ и три, з третее теж стороны от двора Денежкина аршиновъ пяддасят и шесть.

Осмый пляцъ з двохъ Митковского и Сызоновского учиненыи одинъ отцове братские Митковский купили за триста золотыхъ у Миколая Іваницкого и жоны его Люцины Митковичовны, а другии Сызоновский легговаль на мнстръ за спасение Гринархъ Мрамовичъ, законник печерский, з одное стороны обадва тые пляцы обокъ шпиталя и школы³⁸ к церкви соборное аршиновъ сорокъ и польосма, з другое стороны от дворика тоеж соборное церкви аршинов сорок и осмъ, тыломъ от двора цехового кушнѣрского аршиновъ двадцать и пят, а уз ворота через улицу, противъ самое церкви соборное Успения Престое Бцы аршиновъ двадцать и семь.

Девятый пляцъ прозываемый Муховецкий наданыи на мнстръ от Марианны Олекшицовны Криштофоровой Муховецкой, лежащий на улице Глѣббориской, з одное стороны от пляцу Пиндюровского аршиновъ пятьдасятъ ровно, з другое стороны от пляцу пни Сергѣевое Бибиновичевое бурмистровое киевское, аршиновъ девятдасятъ аршинов в тылу от пляцу братскогого называемога Вороничовского аршиновъ сорокъ и шест, а уз ворота через улицу противко двора Костантина Милиного зятя и Іванихи Котлярихи аршиновъ сорокъ и семь.

Десятый пляцъ Бибикова наданыи на мнстръ от гедна Порфирия Трохимовича Сѣменникова, мешканца московского, з одное стороны от бурсы братское спѣвацкое аршиновъ тридцат и шесть, з стороны другое от двора отца Павла Домонтовича сценника чернѣговского аршиновъ сорокъ ровно в тылу от пляцу братского ж названого Хмелювского аршинов сорок и пят, а воротами уз улицу Пробитую, идучую з рынку до церкви Стого Дха такъже аршиновъ сорокъ и пят.

Одинадцатый пляц Аксаковский, наданыи на мнстръ от небожчика пна Богдана Хмелницкого, гетмана, и пана Павла Яновича Хмельницкого, полковника киевского, з одное стороны от двора отца Иеронима Почеки, протопопы козелского, и от пляцу Братского названого Пекулицкого, от улицы до другое улицы скруди (?) аршинов сто и два з стороны другое от двора пна Семена Кривошии и от пляцу братского

³⁸ «и школы» – дописано згори, хрестиком позначено місце вставки в тексті.

Андрѣвичовского и Семеничовского от улицѣ до улицы также аршиновъ сто и два, в тылу через улицу противъ мнстра братского, аршинов сорок и польпята, а воротами уз другую улицу идучую з рынку до цркви Стого Духа аршиновъ тридцат и три.

Двенадцатый пляцъ Хмеліовский, которыи отцеве братские выменяли на мнстрѣ за свой пляцъ Паламаровский у Никифора Хмеленъка, з одное стороны от бурсы студеиское великое аршиновъ тридцать и польсема, з другое стороны от мнстрского братского пляцу называемого Пекулицкого, аршиновъ пятьдесят и два тылом от пляцу Бибииковского, що надалѣ на мнстрѣ Порфирии Сѣменниковъ аршиновъ шестьдесятъ и осмѣ, а воротами против конгрегации братское, аршиновъ также шестьдесятъ и осмѣ.

Тринадцатый пляцъ Пекулицкого наданыи мнстреви Братскому от двоухъ полковниковъ киевскихъ Павла Яновича Хмелницкого и Василя Дворецкого, з одное стороны об межу Хмеліовского пляцу, перед симъ писаного аршиновъ пятьдесятъ и два и з другое стороны от пляцу Аксаковского впрод змінкованого, также аршиновъ пятьдесятъ и два, в тылу от двора отца Почеки аршиновъ польдевятнадцат а у ворота через улицу противъ полаты братское аршинов осмѣнадцатъ.

Чотинадцатый пляцъ на тоиже улицы лежащий, з двоухъ в одно мѣстце злученых, одного дарованъ на мнстрѣ от Федора Семеновича, а другого Андрѣвского выменяного за пляцъ братский Калениковичовский, з одное стороны от пляцу Аксаковского, братского, аршиновъ сорокъ и девят, и з другое стороны от пляцу отцовъ кирилскихъ также аршиновъ сорокъ и девят, в тылу от двора Семенова Кривошиина и небожчикова Киприяновичова аршиновъ сорокъ и шесть, а воротами через улицу противъ мнстра братского и винограду мнстрского аршиновъ пятьдесят и три.

Пятнадцатый отстаний пляцъ з сихъ змѣреныхъ Гавритинский леггованыи мнрю от пана Яцка Гавритинского, з одное стороны от пляцу Петра [...], называемого чернца, до половины долины аршиновъ двадцат и пят, а [...] за чернцовъ пляцъ аж до улицы идучое з Сенного торгу до церкви Борисоглѣбское, сеи же заишолъ пляцъ Гавритинский, где вшир уз пляцъ чернцовъ аршиновъ девятнадцатъ и поль аршина, уз улицу еще долины до пляцу Бунчовского аршиновъ тридцать и одинъ, в тылу от Бунчовского пляцу аршиновъ пятнадцатъ, от тылу тежъ другую стороною уз двор Ивана Голика козака до улицы аршиновъ пятьдесят поль осмнадцатъ.

Так теде границами и мѣрою очеркловавши всѣ вышъписанные кгрунта пляцовые мнстра Богоявленского Братского, помененные урадовныи особы, кгда о томъ релляцію в маистрате сознали, урядъ мѣский киевский на прозбу велебныхъ отцевъ іеромонаха Рафаила Базилевича и іеромонаха Парфенія Родовича іменемъ превелебного в Бгу его млсти отца ректора и всеи братии мнстра Братского вношеную ннешнее розмѣрене през урядовыи особы мнстрскихъ пляцовъ, для пришлыхъ лѣтъ пропаметь в книги мѣские киевские розказаль записати, що и естъ записано. А з [книг] [...] випис подъ печать мѣскою киевскою выданъ. В ратушу киевскомъ.

На мѣсцу писарскомъ застаючись Иванъ Але[...]дровичъ Пыка подписал рукою власною. Кориговано з книгами.

[Міська печатка]

Оригінал: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.301. – Спр.216. – №56

Додаток №2
Регести надань на право володіння земельною власністю та статус
Києво-Братського монастиря й академії³⁹

1. [1593 р., 20 березня]

«Лист урядників Київського воєводства»⁴⁰ священникові Пилипові Афанасьєву на підтвердження управління Трьохсвятительською та Воздвиженською церквами у Верхньому Києві, а також належних до них маєностей, зокрема Ріг Соколиний та Воздвиженська нива над Либіддю. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

2. [1594 р.]

Купча Андрія Обуха, київського зем'янина, з дружиною Наталією Сверщовською на місце Сверщовське невстановленому реципієнтові (можливо священникові Трьохсвятительської та Воздвиженської церков) навпроти дворів київських міщан Сидора й Телепника за 30 кіп литовських, а також сіножать на Оболоні. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: Там само

3. 1615 р., 15 жовтня

Дарча Гальшки Гулевичівни Лозчиної на двір для заснування Київського братства та школи. Копія XIX ст.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.301 (ЦАМ). – №220. За старою нумерацією: арк.143–149 зв.; за новою: арк.72–75 зв.

4. 1618 р.

Дарча Анни Гулевичівни Лозчиної, двоюрідної племінниці Гальшки Гулевичівни, дружини рідного брата Стефана Лозки – Лавріна, Київському братству на двір неподалік від Скольників. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

5. 1621 р., 21 травня

Купча інокіні Катерини (у схимі – Параскеви) Кучинської на двір у Скольниках, навпроти церкви Різдва Христового з сімнадцятьма куничниками ціною 1000 кіп грошей литовських «паном шляхте рыцерству Войска Запорозкого и местского стану [...] Братству церкве Стого Богоявления, людем народу роского [...], впротивъ церкви Рождества Христова». Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301 (ЦАМ). – Спр.216. – №40

6. 1624 р., 5 січня

Дарча київської міщанки Луції Митковичевої монастиреві на два торгових місця, що лежать «близъ церкви соборной киевской в нижнем городе». Оригінал: Там само. – №41

³⁹ Відомі патріарші надання ставропігії та підтвердження братству церковних ієрархів тут не представлено, оскільки ця тема пов'язана з текстовою верифікацією документів. Регести охоплюють документи братства від початку утворення до кінця правління І.Мазепи як періоду найбільшого будівництва та здобуття статусу.

⁴⁰ Дипломатичну характеристику згаданих тут «листів урядників» визначити неможливо.

7. 1628 р.

Купча козака Петра Данькова (Диньки?) монастиреві на дворове місце «в улице Глебо-Борисовской» за 8 кіп литовських грошей. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

8. 1628 р.

Дарча Юрія Лясоти на 4 дворових місця: по вул. Спаській, «Гапоновский, Богдановичевский, место Проселовское». У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: Там само

9. 1629 р., 19 лютого

Привілей короля Сигізмунда III про підтвердження фундації на добрах Гальшки Гулевичівни Лозчиної на «братство регули Василя Великого». Впис: Российский государственный архив древних актов. – Ф.389. – Кн.211. – Л.27–27 об.

10. 1632 р., 25 січня

Духовний лист київського міщанина Семена Татарина на двір із будуванням «на Креницкой земле». Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №43

11. 1632 р., 30 січня

Дарчий лист Криштофа Сулимовського на дворове місце Сулимовське, «которое лежит против церкви Добраго Николь». Оригінал: Там само. – №42

12. 1635 р., 8 березня

Впис до київських ґродських книг про введення монастиря у володіння селом Позняківщиною (Паньківщиною), що знаходилася між Печерськими, Микільськими та Видубицькими маєтностями за Дніпром, на підставі надання митрополита Петра Могили. Оригінал: Там само. – №8

13. 1636 р.

Привілей польського короля Владислава IV Братському монастиреві на водогін. У складі царських грамот від 1682 р. (копія-«столбец»): ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11; від 11 січня 1694 р. Оригінал: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

14. 1638 р., 12 травня

Привілей польського короля Владислава IV про надання Братському монастиреві давньоруської мурованої церкви Трьох Святителів та дерев'яної Воздвиженської у Верхньому Києві з їхніми маєтками. Оригінал: Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Кол.68. – Д.І–42⁴¹

15. 1640 р., 7 червня

Підтверджувальний привілей польського короля Владислава IV про те саме. Оригінал: Там же. – Д.1–43

---

⁴¹ За надання електронних копій документів із петербурзького зібрання висловлюю щиро вдячність Ярославів Затилюку.

16. 1641 р.

Лист про обмін землею між монастирем та Ігнатом Андрієвим на землю Калинівську з будівництвом і садом. Однією стороною межувала із землею Федора Ходики, другою – Федора Мезиренка. У складі царських грамот від 1682 р.: (копія-«столбец»): ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11; від 11 січня 1694 р. Оригінал: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

17. 1643 р., 15 травня

Дарча київських міщан Федора Семенова та його дружини Оксинії Отрошковни Єсифу Кононовичу Горбачькому, ігуменові монастиря, на двір із дворовим місцем «проти двора преосвященного митрополита Киевского Петра Могилы, а позадь его двора дворъ Адама Киселя, каштеляна черниговского [...] кгрунтом лежачий на улице Хмелевской». Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №44

18. [1643 р.]

Дарча Івана Сказки монастиреві на двір на Подолі. У складі царських грамот від 1682 р. (копія-«столбец»): ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11; від 11 січня 1694 р. Оригінал: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

19. [1643 р.]

Лист Мартина Шишки та його доньки Ликери з чоловіком Гаврилом Жижкою на двір з городом і садом. З однієї сторони – двір Адама Маркевича, з другої – Івана Сказки, бурмистра київського, позаду – Федора Криницького, підстоля чернігівського, спереду – через вулицю Афанасія Гапоновича Крищовця. У складі царських грамот від 1682 р. (копія-«столбец»): Там само. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11; від 11 січня 1694 р. Оригінал: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

20. [1643 р.]

Лист Адама Киселя на місце Киселівське «с подлинными рубежами в выписи из книг грацких киевских суда магдебурского». Можливий фальсифікат. У складі царських грамот від 1682 р. (копія-«столбец»): Там само. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11; від 11 січня 1694 р. Оригінал: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

21. 1646 р., 22 грудня

Із тестаменту Петра Могилы про надання Братському монастиреві двору «въ городе Кieve купленной зъ двумя дворовыми местами и съ сеножатью, которое онъ митрополитъ купилъ у вдовы Федоры Солениковой, одною стороною къ школамъ братскимъ, другою къ богодельне тогожь монастыря». У складі царських грамот від 1682 р. (копія-«столбец»): Там само. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11; від 11 січня 1694 р. Оригінал: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

22. [1646 р.]

Купча (?) Мар'яни Олекшицівни Муховецької монастиреві на три місця по вул. Гнилій. У складі царських грамот від 1682 р. (копія-«столбец»): Там само. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11; від 11 січня 1694 р. Оригінал: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

23. [1648 р.]

Надання Адама Марковича монастиреві на двір на Подолі. У складі царських грамот від 1682 р. (копія-«столбец»): Там само. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11; від 11 січня 1694 р. Оригінал: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

24. 1648 р., 23 квітня

Лист печерського архімандрита Йосипа Тризни Братському монастиреві на право користуватися Вишеньками та Гнідином, фундацією Петра Могили. Копія XVIII ст.: ІР НБУВ. – Ф.160. – №2981. – Арк.13

25. 1650 р., 20 січня

Привілей польського короля Яна Казимира на право підпорядкування Братському монастиреві Воздвиженської та Василівської церков. Оригінал: Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Кол.68. – Д.І–50

26. [1650 р.]

Уступний лист Петронели Вороничової Голубової на два дворових місця Вороничівські за борг: перший за 600, другий за 150 польських золотих. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

27. [1650 р.]

Лист кирилівського ігумена Інокентія «в дозор» сотнику Івану Митюрі перевозу у Вишгороді та Мостищах Братському монастирю. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: Там само

28. 1650 р., 20 січня

Привілей короля Яна Казимира з підтвердженням права володіння Братського монастиря церквами – Воздвиженською та Трьохсвятительською. Оригінал: Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Кол.68. – Д.І–50

29. 1651 р., 11 січня

Універсал Богдана Хмельницького на колишній маєток ордену домініканців с. Мостище над р. Ірпінь та Которем із млинами. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.222

30. 1659 р., 3 травня

Лист переяславського полковника Василя Дворецького на підтвердження права володіння домініканськими маєтками: «[...] в Киеве и его грунтах находящиеся и за Киевом будучие и все, сюда принадлежащее, как то: недавно чрезъ тамошнихъ ксендзовъ заложенное, а теперъ пустое село названное Мостыще надъ речкою Ирпинемъ, грунтъ ихъ увесь з борами и речкою Которемъ, з млинами всеми целыми и попаленными на речке Которе въ томъ же грунте будучими». У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

31. 1659 р., 31 грудня

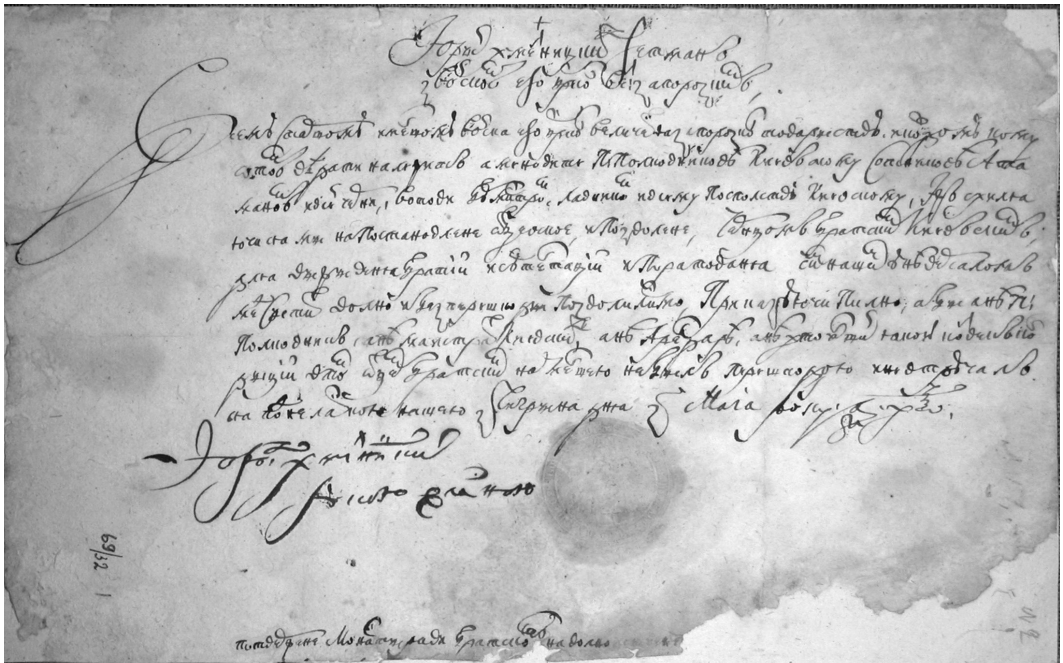
Грамота царя Олексія Михайловича монастиреві на підтвердження володіння с. Ксаверівкою («Саворовым со всеми приналежностями»), Мухойдами («буде у нихъ на те маетности есть привилія гетмана Богдана Хмельницкого і впрядь буде спору и челобитья отъ казаковъ не будетъ и в роздачу не отдано, владеть велели») та на Плисецьке, Чорногородку, на порожне місце Рильського на Подолі («А что они били челомъ вновь о новыхъ маетностяхъ о Плисетцкомъ и Черногородке, да о порожземъ месте Рылского и о Доминиканскомъ костеле на строение церкви, и буде теми маетностями и порожжимъ местомъ никто не владеетъ и спору и челобитья впрядь ни отъ ково не будетъ, и темъ всемъ владеть имъ же»). Збережена частково. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – №223

32. [1660 р.]

Лист полковника Василя Дворецького на підтвердження володіння дворовими місцями: Пекулицьким, Оксаківським, Криницьким, «данные от гетмана Богдана Хмельницкого, [...] в межах те места подле его полковникова двора, а другую сторону подле двора Ивана Держикрая, на улице, которая лежитъ отъ торгу к церкви Святого Пророка Илли». У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

33. 1660 р., 7 травня

Універсал гетьмана Ю.Хмельницького Братському монастиреві про підтвердження права ситити мед. Оригінал: Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Кол.238. – Оп.2. – Д.69/32

Ілюстр.4

Оригінал універсалу Юрія Хмельницького від 7 травня 1660 р.
(публікується вперше)

34. 1669 р., 7 лютого

Універсал гетьмана Петра Дорошенка. Стайки разом із перевозом було надано митрополитові «на кухенное выстатчене». Копія XIX ст.: ІР НБУВ. – Ф.302. – №220. – Арк.56

35. 1669 р., 27 березня

Лист митрополита Йосипа Тукальського монастиреві на м. Стайки та перевіз («[...] любо и самъ барзо нищетенъ: на поратунокъ того зубожалого стого місця отлучаю и який универсаль от его млти пна гетмана одержалемъ, ведлугъ всего в немъ описаня и містечко и перевозъ казалемъ отцу Севастіану взозоръ и диспозицію здати»). Копія XVIII ст.: Там само. – Арк.57

36. 1670 р., 25 квітня

Привілей короля Міхала Вишневецького монастиреві та колеїї щодо підтвердження прав монастиря на маетки Новосілки (фундація А.Киселя), Богушівка, Дзвінки, Зобківщина, Позняки («[...] tudziesz od niektórych Panów Rad Nashych wniesionej za niemi ynstancyi skłoniwszy się [...] miasteczko Nowosiólki ze wsiami do niego należącemi, to iest, za Mostyszczami Bohuszowka, Zważy y Zobkowszczyzna, a za Dnieprem wieska Pozniaki, w miescie Kijowie do tego monastera Brackiego»), а також підтвердження юрисдикції монастиря над церквами Трьохсвятительською (вказано престоли св. Василя Великого, Григорія та Іоанна Золотоуста) й Воздвиження Святого Хреста. Оригінал: Там само. – Арк.175

37. 1671 р., 28 березня

Гетьман Дем'ян Ігнатович (Многogrішний) надає право Братському монастиреві та колеїї ситити мед. Оригінал: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.186

38. [1672 р.]

Духовний лист міщанина Гришка Борисова про надання монастиреві хутора на р. Сирці. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: Там само. – Спр.220

39. 1672 р. 8 липня

Універсал гетьмана Івана Самойловича ректорові Варлаамові Ясинському на право колеїї ситити мед у дозволені свята: Богоявлення Господне, Благовіщення, Воздвиження, Трьох Святителів (Василя Великого, Григорія Богослова, Івана Золотоуста), а також «и святого равноапостольного великого князя Володимира и святых страстотерпец Бориса и Глеба [...] для свечок и выживления маістров». Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №16

40. 1673 р., 24 квітня

Універсал гетьмана Івана Самойловича ректорові-ігуменові Сильвестрові Головичу про підтвердження права шість разів на рік ситити мед Братському монастиреві та колеїї. Оригінал: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.189

41. 1673 р., 24 квітня

Лист мстиславського та оршанського єпископа Мефодія про надання Івангородського лісу Братському монастиреві. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: Там само. – Спр.220

42. 1680 р., 2 серпня

Впис до актових книг Київського гродського суду чолобитної печерського ігумена Варлаама Ясинського про підтвердження володіння Братським монастирем і колеїєю

двором Семенниківським, який подарував дяк Порфирій Трохимович Семенников «Киево-Могилянському Богоявленському монастиреві» у часи Інокентія Гізеля. Затверджено київською міською печаткою. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №49

43. 1681 р.

Дарчий лист дяка Порфирія Семенникова на дворове місце поблизу огорожі Братського монастиря, яке купив, «будучи в Києве в науке», у бурмистра Сергія Бибікова. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

44. 1682 р.

Грамота царів Івана й Петра Олексійовичів ректорові та ігуменові Братського монастиря на володіння київськими дворами: Митковичевським, Олексинівським, Кучинським, Маркевичевським, Голубовським, Сулимовським, Сказкиним, Диньковським, Путятинським, Пекулитським, Хмелевським, Сверщовським, Аксаківським, Киселівським, Анненківським, Андріївським, Семенниківським, Семеновичівським, Криницьким, Лозчиним, Шишчиним, Плясотинським, хутором на річці Сирці, сіножатями Митковичівською й Солениківською на Облоні та Сверщовською. Документ без закінчення. Відпис-«столбец»: Там само. – Ф.128. – Оп. Грамоти. – Спр.11

45. [1686 р.]

Купча іванківського козака Федора Волхова ігуменові Феодосієві Гугуревичу про продаж Братському монастиреві млина з двома жорнами на річці Острі за 200 польських золотих. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: Там само. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

46. 1686 р., 19 травня

Універсал гетьмана Івана Самойловича Братському монастиреві на хутір Лутавський (присілки Виповзів, Косачівка, острови Жалізняк, Медведків, якими незаконно володів сотник острянський Трохим Підтереба). Можливий фальсифікат. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: Там само

47. 1688 р., 10 грудня

Випис декрету із книг Генерального військового суду у справі власності на маєток Проскуринський із присілками Лутавою, Виповзовом, Косачівкою, який Братський монастир отримав у заміну Моровська, і на які претендував пан Трохим Підтереба. Підписаний Михайлом Вуяхевичам, генеральним суддею, Іваном Ломиковським та ін. Печатку втрачено. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №52

48. [1690 р.]

«Житель Ивангородский Даниил, прозвищем Чернец, дал двор свой с пасекой, полями, городами, рощами, сеножатями, ставком». Можливий фальсифікат. У складі царської грамоти від 11 січня 1694 р., оригінал якої зберігається: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

49. 1690 р., 11 серпня

Продажний лист Трохима Підтереби Братському монастиреві на млин на річці Лутава за 100 золотих, які виплатив йому Іван Степанович Мазепа. Містить запис про впис до батуринських книг, печатка Батурина. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №53

50. 1691 р., 4 серпня

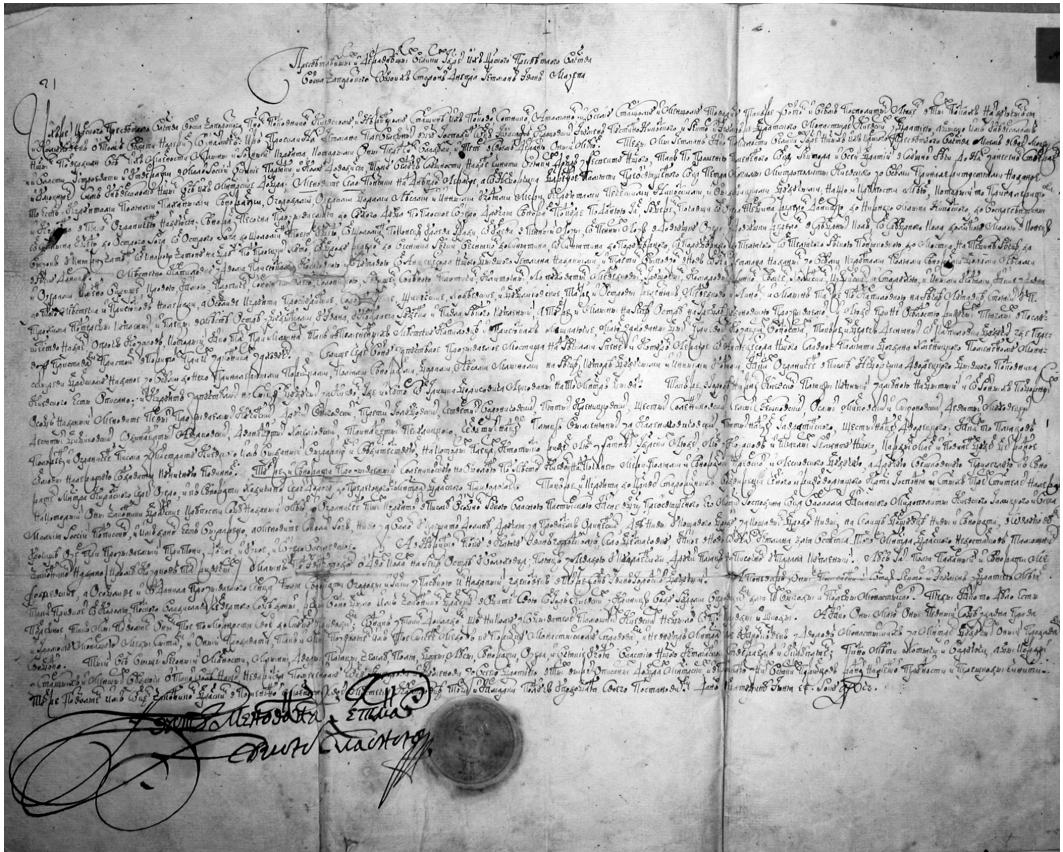
Універсал гетьмана Івана Мазепи ректорові-ігуменові Пахомові Підлузькому про підтвердження володінь, у тому числі надань Петра Могили, про надання сіл Карпилівки, Косачівки, Лутави. Оригінал: Там само. – №21

51. 1692 р., 27 квітня

Універсал гетьмана Івана Мазепи ігуменові монастиря Кирилові Филимоновичеві про надання монастиреві с. Більмачівка в Івангородській сотні. Копія XVIII ст.: Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Кол.68. – 78

52. 1693 р., 15 червня

Універсал гетьмана Івана Мазепи про підтвердження права володіння Братському монастиреві на Карпилівку, Мостище, присілки Крисачівку, Лутаву, ґрунти Проскуринський, Сорокушинський, Щигельський, Ходіївський, Бубменівський та підтвердження на право володіння сімнадцятьма дворами в Києві; також із підтвердженням володіння селом Позняками, яке надав Петро Могила, а з ним ґрунтами, що «въ такомъ ограниченни обретаются: сеножать Песочная прозываемая до Сухова дуба по Плоское озеро, другая сеножать Подкурье по дальнюю гать рубежем». Оригінал: Там же. – Д.ІІ–134

Ілюстр.5
Оригінал універсалу І.Мазепи від 15 червня 1693 р.
(публікується вперше)

53. 1693 р., 27 червня

Універсал гетьмана Івана Мазепи Братському монастиреві на с. Виповзів із заборонаю місцевим мешканцям користуватись довколишніми угіддями. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №24

54. 1694 р., 11 січня

Грамота царів Івана та Петра Олексійовичів про підтвердження права володіння Позняками, Карпилівкою з трьома присілками: Косачівкою, Лутавою і Виповзом, на землі Проскуринські, Сорокушинські, Щигельські, Ходіївські й Бубликівські, на острів Залізняк і Ведмедів Млинок, млин на річці Лутаві, на куплені млини на Острі, на греблю Кудиківську, на берег Десни від Карпилівки, на перевіз, на порожні місця в місті Острі, Мостище над річкою Ірпінем та Которем, землі Воздвиженської, Трьохсвятительської церков: Соколинний Ріг та ін. За купчою Андрія Обуха й дружини Наталії Сверщовської на місце Сверщовське з сіножаттю, «которое место противъ дворовъ киевскихъ мещанъ Сидора и Телешника⁴², а сеножать на Оболоне призываемая Сверщовська издавна ку тому дворовому месту належить за 30 копь». Оригінал: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.220

55. 1694 р., 30 липня

Універсал Івана Мазепи про поділ ґрунтів між Києво-Братським та Кирилівським монастирями на річці Котор. Два оригінали (!): Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Кол.68. – Д.ІІ–137; ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №25

56. 1694 р., 24 (14) вересня

Універсал гетьмана Івана Мазепи про відібрання в монастиря озер Расин та Бабин і передачу їх у володіння Варлаама Ясинського. Див.: *Мицик Ю.А.* Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 1991. – №6. – С.56–58

57. 1698 р., 14 січня

Універсал гетьмана Івана Мазепи монастиреві на майнові придбання: млин на річці Которі, ґрунт біля греблі Острицької та гай біля Упирового хутора. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №26

58. 1701 р., 26 вересня

Грамота Петра I Братському монастиреві та колегії на прохання гетьмана Івана Мазепи з наданням статусу академії й підтвердження всіх її майнових та юридичних прав. Оригінал: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.234

59. 1702 р., 1 травня

Універсал гетьмана Івана Мазепи Братському монастиреві та академії на право користування Влуковим островом з угіддями. Копія: Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Кол.68. – 71

60. 1702 р., 29 липня

Універсал гетьмана Івана Мазепи монастиреві та академії з підтвердженням володіння на с. Плисецьке, надане гетьманом Богданом Хмельницьким. Копія: Там же. – Кол.68. – 73

⁴² Очевидно одна особа – Сидір Телешник, або Телешня.

61. 1703 р., 21 травня

Грамота Петра I ігуменові монастиря Гедеонові Одорському на підтвердження грамоти царя Олексія Михайловича, універсалів гетьмана Івана Мазепи на володіння селом Плисецьким, озерами та сіножатями на Влуковому острові. Оригінал: Там же. – Кол.68. – Д.І-42

62. 1703 р., 15 липня

Універсал гетьмана Івана Мазепи на прохання ректора-ігумена Братського «коллегиатского» монастиря та академії Христофора Чарнурського на підтвердження надання гетьмана Петра Дорошенка на володіння містечком Стайками та перевозом на Дніпрі з усіма угоддями. Оригінал: Там же. – №II-172

63. 1703 р., 18 серпня

Грамота Петра I з підтвердженням володіння академії на шість подільських дворів. Оригінал: Там же. – Д.І-100

64. 1704 р., 10 лютого

Універсал гетьмана Івана Мазепи академії про оборону її права власності на ліс Карпилівський і заборону місцевим мешканцям рубати його. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.216. – №23

65. 1705 р., 2 травня

Універсал гетьмана Івана Мазепи монастиреві та академії про підтвердження права користування ґрунтами на річці Которі зі звинуваченням у фальшуванні документів на право власності цими землями ченцями Межигірського монастиря. Копія: Там само. – Ф.І. – 50687 (Лаз. 6/3, с.75–77)

66. 1706 р., 5 серпня

Грамота Петра I з підтвердженням права володіння академії на село Мостище. Оригінал: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.240

67. 1707 р., 15 липня

Універсал гетьмана Івана Мазепи академії з підтвердженням права володіння Стайками. Оригінал: Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Кол.68. – Д.ІІ-172

Author in this article highlights the ownership of land origination and development of Kyiv Brotherhood Monastery and college during first hundred years from its creation. The brotherhood, as opposed to old-Rus' monasteries with foundational rights, barely began to make its own steading fund at this time. In addition, this work covers the methods and juridical ways of collecting the institutional land ownership that in some way influenced on the college/academy status. The anniversary of this institution gave the occasion to find the dative documents that represented in the article as a regests.

Keywords: *Kyiv fraternities, college, academy, ownership of land, yard, privilege, universal, charter.*

О.Л.Осіп'ян*

СОЦІАЛЬНА ЦИРКУЛЯЦІЯ МИНУЛОГО Й ІСТОРИЧНІ УЯВЛЕННЯ НА МІКРОРІВНІ: ВИГАДАНЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ВІРМЕН ІЗ ТАТАРАМИ НА СЛУЖБІ У КНЯЗЯ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА В «ПОТРІЙНОМУ ЛЬВОВІ» Ю.Б.ЗИМОРОВИЧА (1660–ті рр.)**

Аналізуються причини конструювання в історичному творі XVII ст. вигаданого сюжету про співробітництво вірмен із татарами на службі в галицьких князів. Досліджено, як унаслідок судового процесу 1578 р. міський магістрат та львівські вірмени почали звертатися до далекого минулого для посилення аргументації своїх позицій. У центрі соціального конфлікту між багатим вірменським купецтвом та католицьким патриціатом стояло прагнення обох груп до нобілітації й небажання патриціїв втрачати панівне становище в місті. Виявлено чотири основних групи джерел, автори яких торкалися питання появи вірмен у Русі та, зокрема, у Львові. Простежено залежність різних версій історичних уявлень від заангажованості авторів у конфлікт вірменського купецтва з міським патриціатом та зміну версій упродовж декількох десятиліть. Встановлено вплив драматичних подій 1648–1660 рр. на конструювання наративу заснування Львова у творі Ю.Б.Зиморовича. На прикладі дискредитації вигаданих предків львівських вірмен продемонстровано, що історична праця мала слугувати одним з інструментів контролю та регуляції соціальних відносин у місті.

Ключові слова: конструювання минулого, соціальний конфлікт, історичні уявлення, осучаснення минулого, соціальна ієрархія.

Великі потрясіння не тільки ділять життя на «до» й «після», «зараз» та «раніше» – вони також актуалізують минуле. Мова не про зацікавлення минулим, а про його більш прагматичне використання при конструюванні історичної аргументації задля поточних потреб. Порушення соціального балансу, усталеної системи ієрархій у суспільстві також сприймаються сучасниками як небезпечні своїми наслідками потрясіння, що завдають удару по психіці, отже викликають цілком очікувану реакцію – відновити втрачений status quo або ж якось дати собі раду з неприйнятними та незворотними змінами. У міфах, легендах та історичних творах існуючий стан речей виводиться з минулого й ним легітимізується. Тому порушення status quo має бути нейтралізоване зверненням до «витоків» і відновленням ушкодженої структури. Безперечно, у будь-якому суспільстві співіснують групи з відмінними інтересами, які продукують та підтримують конкуруючі версії минулого відповідно до своїх інтересів. Завданням цієї статті є спроба простежити соціальну циркуляцію різних версій минулого на мікрорівні (в межах одного міста) та їх динаміку впродовж

* Осіп'ян Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Т.Шевченка
E-mail: agricolae_ua@yahoo.com

** Ця стаття продовжує попереднє дослідження автора (див.: Осіп'ян О.Л. Винайдення престижних предків у контексті світогляду міського патриціату Львова XVII ст.: «перші німці» та «двозначні вірмени» в «Потрійному Львові» Ю.Б.Зиморовича // Український історичний журнал. – 2013. – №5. – С.169–208) та є результатом стажування в Міжнародному культурному центрі (Краків) і Німецькому історичному інституті (Варшава).

періоду між двома кризами. Це дасть нам змогу не тільки дізнатися більше про те, як історичні уявлення функціонували у суспільстві, але також і про соціальні механізми, що актуалізували ті чи інші уявлення.

Для публіцистичної та історичної літератури Речі Посполитої кінця XVI–XVII ст. характерним було протиставлення віддаленого минулого та сучасності. У відповідності до давньоримських зразків минуле ідеалізувалося, предки наділялися всілякими чеснотами, на жаль майже повністю втраченими сучасниками¹. Також до цих суб'єктивних оцінок морального занепаду додавалися цілком прагматичні міркування щодо зростання цін та знецінення грошей. Моральний занепад, гонитву за багатством, потяг до розкошів, марнотратство, дорожнечу та інфляцію автори памфлетів часто пов'язували зі впливом купців-іноземців – італійців, німців, вірмен, шотландців і, звісно, євреїв, які, мовляв, зіпсували «давні добрі звичаї». На думку авторів, ці пороки вразили різні стани суспільства, але найбільшою мірою – шляхту. Поразки часів Потоцу 1648–1658 рр. додали до цього переліку ще одну негативну рису – падіння бойового духу, небажання шляхтичів воювати та захищати Вітчизну². Потрясіння середини XVII ст. стимулювали рефлексію над подіями сучасності, їх порівняння з віддаленим минулим та пошук пояснень, чому ж сталися ці трагічні події.

До групи таких текстів можна віднести й твір львівського бурмистра Юзефа Бартоломея Зиморовича (1597–1677 рр.) «Потрійний Львів» («Leopolis triplex»), написаний між 1665 і 1667 рр. (виданий друком лише 1899 р. зусиллями дослідника К.Гека).

Вигадування «співробітництва вірмен із татарами» в «Потрійному Львові» Ю.Б.Зиморовича

Розповідаючи про заснування Львова князем Левом Даниловичем 1270 р., Ю.Б.Зиморович пише, що той поділив місто на чотири частини, оселивши там різні етноконфесійні групи:

«Сам князь кожному народу, який до двору свого приймав, [визначив] окремі ділянки за табірним звичаєм, [тобто] поділив [простір] на чотири частини за сторонами світу, та оселив кожна націю одну біля одної. А саме, спочатку землякам-русином виділив місце, на схід сонця звернене, щоб здобути прихильність народу. Юдеям та, подібно до них обрізаним, сарацинам – південну, а вірменам і татарам, що у війську одні до одних звикли, – північну призначив, сам же зі своїм почтом обрав для замешкання західну частину, зі ще перед тим збудованим замком»³.

¹ Див., напр.: *Kochanowski J. Satyr albo Dziki Mąż // Idem. Dzieła polskie / Wyd. J.Krzyżanowski. – Warszawa, 1989; Twardowski S. Satyr na twarz Rzeczy Pospolitej w roku 1640. – Lublin, 2007; Opaliński K. Satyry albo przestrogi do naprawy rządu i obyczajów w Polsce należące, na pięć ksiąg rozdzielone. – Kraków, 2004.*

² *Kochowski W.H. Nieproznujące proznowanie ojczystym rymem na lirica i epigrammata polskie rozdzielone y wydane. – Kraków, 1674. – S.13–14, 38–39.*

³ *Zimorowicz J.B. Leopolis triplex // Idem. Opera quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur / Ed. C.J.Heck. – Lwów, 1899. – P.40.*

Доволі несподівана згадка про вірмен і татар, «що у війську одні до одних звикли», розвинена Ю.Б.Зиморовичем далі, коли він характеризує «нації», що їх князь оселив у Львові. Розпочавши зі вкрай негативного опису татар-кочівників, автор переходить до вірмен:

«Вірмени ж через цих татар, що у Великій Азії ворожо нишпорили, ніби натиском неочікуваного бурхливого потоку з отчих земель витягнені й на Русь тим буревієм занесені, спершу як слуги між пастухів на низькій службі, згодом включені до загонів [війська], визнання скіфів заслужили. Хоча з'явилася надія на більш почесну військову службу, усе ж таки християнській душі [подібне] військове товариство є огидним, [так само, як і] безглузді нісенітниця Магомета, зіпсуті звичаї, нелюдські голоси диких завивань татарських, до яких частково звикши, [усе ж таки] зневажали. [Тому] охоче перейшли до війська Лева, на прохання якого були відпущені. Скориставшись похилим віком та милістю князя, [вірмени] дістали звільнення з військової служби, і є іноземними мешканцями названого міста»⁴.

У пізнішому творі – «Знаменитих мужах міста Львова» (1671 р., виданий друком 1693 р.) – Ю.Б.Зиморович знову вказав на військове співробітництво вірмен і татар: «Нарешті, запальні у військовій справі вірмени й татари, за свідченням Тацита, здавна ненадійні, частково були запрошені як воїни та отримали міське громадянство»⁵.

Ці пасажі Ю.Б.Зиморовича не мають під собою якогось документального підґрунтя. У найдавнішій актовій книзі міста Львова (1382–1389 рр.) неодноразово згадуються вірмени – як місцеві, так і приїжджі (переважно з Криму)⁶. Вони, у переважній більшості, були купцями⁷, тому у згаданій актовій книзі зафіксовано їхні транзакції: купівля чи продаж товарів, нерухомості, надання або повернення кредитів тощо. У відомих нам книгах, укладених генуезькими нотарями в містах Північного Причорномор'я наприкінці XIII ст. та в 1360–1370-х рр., також фігурують вірменські купці (іноді ремісники)⁸. Згадок

⁴ Ibid. – P.43 («Iam vero Armeni ab iisdem Tartaris, Asiam maiorem hostiliter persultantibus, velut impetu subiti torrentis, ex agris gentilicis tracti et in Russiam eadem tempestate delati, cum primo lixabundi inter gregarios humilibus obsequiis, deinde turmis immisti, Scythicas vindicias emeruissent, quamvis honoratoris militiae spes affulgeret, nihilominus animo Christiano contubernium obscaenum, deliria absurda Machometis, mores infectos, vocis inhumanae brutos ululatus Tartarorum, quibus in parte iam assueverant, aspernantes, facile in commilitium Leonis transierunt, cuius precibus manu missi erant. Quorum plerique aetate vel indulgentia principis vacationem militiae adepti, inquilini civitatis exterrante dicti sunt»).

⁵ *Zimorowicz J.B.* Viri illustres civitatis Leopoliensis // *Idem.* Opera quibus res gestae urbis Leopoli illustrantur. – P.293 («Tandem ardenti bellis provincia Armeni Tartarique, antiquitus teste Tacito ambigui, in partem virum vocati civitateque donati sunt»).

⁶ Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – T.1: Najstarsza księga miejska: 1382–1389 / Wyd. A.Czołowski. – Lwów, 1892.

⁷ Згадуються також вірменські священики й перекладачі, а також ремісники.

⁸ *Balard M.* Gênes et l'Outre-Mer. – T.1: Actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto: 1289–1290. – Paris, 1973; T.2: Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzio: 1360. – Paris, 1980; *Balbi G., Raiteri S.* Notai genovesi in Oltremare: Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV). – Genova, 1973; *Brătianu G.I.* Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290). – Bucarest, 1927.

про вірменських воїнів немає. Немає їх і в Галицько-Волинському літопису та тогочасних польських хроніках⁹. Вірменські колонії існували в кількох містах Золотої Орди¹⁰, а вірменські єпископи згадуються в 1320-х рр. у Кафі, Солхаті та Сараї¹¹. Утім у джерелах немає згадок про перебування вірмен у татарських військах, що діяли на сході Європи у XIII ст.

З іншого боку, навряд чи Ю.Б.Зиморович міг «із нічого» вигадати цей сюжет, адже його монументальний твір було розраховано на публікацію (більшість творів цього автора побачили світ ще за його життя). «Потрійний Львів» містить посвяту сенату Львова (фактично міському магістратові), з яким у вірменської громади були доволі натягнуті стосунки. Тож навіть безпідставним звинуваченням предків вірмен у співробітництві з татарами провокувати внутрішній конфлікт у місті в надскладний період його історії, коли, навпаки, потрібно було консолідувати зусилля?! Вигадку Ю.Б.Зиморовича не можна пояснити лише незнанням або ксенофобією (назагал він не приховував ворожого або зверхнього ставлення до інших етноконфесійних груп мешканців Львова та королівства в цілому). Ю.Б.Зиморович добре розумівся на справах вірменської громади, оскільки на початку своєї кар'єри представляв інтереси вірмен у міському суді. На тісні зв'язки зі львівськими вірменами вказує інший промовистий факт – другим шлюбом наприкінці квітня 1654 р. він одружився з Софією, дочкою покійного вірменського купця Захаріяша Аведиковича. Уже наступного року вона померла, залишивши чоловікові щойно народжену дочку Катерину й великий спадок, який отримала від свого батька – одного з найбагатших вірменських купців Львова¹².

Отже процитовані вище уривки провокують декілька питань. З яких джерел міг Ю.Б.Зиморович запозичити цю інформацію? Яким трансформаціям він її піддав? Які цілі переслідував?..

Монгольські завоювання на Близькому Сході та їх відлуння в Європі

Насправді вірмени були союзниками монголів у XIII–XIV ст., але це було на Близькому Сході, а не у Східній Європі. Після того, як степовики знищили кілька мусульманських держав і наблизилися до Східного Середземномор'я в

⁹ Двічі вірмен згадано лише в «Польській хроніці» Яна Длугоша (помер 1480 р.).

¹⁰ Це питання детально досліджене в наших працях: *Осіп'ян А.Л.* Монгольские завоевания и формирование армянской торговой диаспоры на юге Восточной Европы во 2-й пол. XIII–XIV вв. // *Золотоордынская цивилизация: Сб. ст. – Вып.4. – Казань, 2011. – С.128–148; Его же.* Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV вв. // *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып.5. – Минск, 2012. – С.54–84; Его же.* Был ли предателем Некомат Сурожанин: сюжет из истории отношений московского князя Дмитрия Ивановича и ордынского эмира Мамай // *Мамай: Опыт историографической антологии: Сб. науч. тр. / Под ред. В.В.Трепавлова, И.М.Миргалеева. – Казань, 2010. – С.239–247.*

¹¹ «episcopus Armenorum in imperio Tartarorum Iusbech». *Richard J.* La papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles). – Rome, 1998. – P.92, 159–160.

¹² *Heck K.* Józef Bartłomiej Zimorowicz: Burmistrz, poeta i kronikarz lwowski: W trzechsetną rocznicę jego urodzin. – Lwów, 1897. – S.47.

1240-х рр., правителі Вірменського Кілікійського королівства прийняли сюзеренітет монгольського імператора. Ще раніше, коли в 1230-х рр. монголи завоювали Велику Вірменію, вірменські князі визнали себе їхніми васалами й разом зі своїми загонами приєднувалися до монгольського війська щоразу, як тільки цього вимагали степові правителі, беручи участь у походах на мусульманські держави (Іконійський султанат сельджуків, Багдадський халіфат, мамлюцький Єгипет тощо)¹³. Вірменська еліта Кілікії не тільки вбачала в монгольській державі ільханів Гулагуїдів протектора від нападів сельджуків та мамлюків, а намагалася виступати в ролі посередника між правителями Західної Європи, хрестоносцями та монголами. Із середини XIII й до початку XIV ст. кілікійські вірмени просували ідею спільного хрестового походу західних європейців, близькосхідних християн (вірмен, грузинів, сирійців, маронітів, коптів) та монгольських ільханів, спрямованого проти мамлюцького Єгипту – найпотужнішої мусульманської держави того часу¹⁴. Вірменський аристократ Гетум із Корикоса (*Haytonus dominus de Corcus*), що належав до королівської династії, 1307 р. при дворі папи Климента V (1305–1314 рр.) склав масштабний проект спільного хрестового походу, відомий як «Квітник історій країн Сходу» («*Fleurs des histories de la terre d'Orient*»). Він був поєднаний з історичним та географічним описом Азії, в якому велика увага приділялася монгольським завоюванням, зокрема спільним діям вірменських і монгольських військ у 1244, 1258, 1260, 1299, 1303 рр. Таким чином, Гетум хотів переконати європейських правителів у можливості успішного військового співробітництва з монголами. Хоча проект хрестового походу не було реалізовано, твір Гетума набув великої популярності. Він був перекладений кількома європейськими мовами, у XIV–XV ст. неодноразово робилися рукописні копії¹⁵, а в XVI ст. «Квітник...» витримав декілька перевидань, здебільшого у складі різних збірників, що містили твори про географічні відкриття та екзотичні країни¹⁶.

Можна зробити припущення, що з певними пасажами з твору Гетума (у складі згаданих збірок або численних компіляцій) ознайомилися М.Кроммер та М.Бельський – автори творів з історії Польщі, вельми популярних у другій половині XVI–XVII ст. В їхніх працях є короткі згадки про військове співробітництво вірмен із монголами (зазвичай зганими

¹³ *Bedrosian R.* The Turko-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13th–14th Centuries. – New York, 1979.

¹⁴ Див. докл.: *Осіпян А.Л.* Роль Киликийской Армении в латино-монгольских отношениях и проект совместного крестового похода (1247–1307 гг.) // Средние века. – Вып.68. – №1. – Москва, 2007. – С.129–153; №3. – С.27–53; *Osipian A.* Armenian Involvement in the Latin-Mongol Crusade: Uses of the Magi and Prester John in Constable Smbat's Letter and Hayton of Corycus's «*Flos historiarum terre orientis*», 1248–1307 // *Medieval Encounters*. – 2014. – Vol.20. – №1. – P.66–100.

¹⁵ До нашого часу збереглося принаймні 15 рукописних копій старофранцузькою та 31 копія латинською мовами (див.: *Kohler C.* Introduction // *Recueil des historiens des croisades: Documents Arméniens*. – Т.2: Documents latins et français relatifs à l'Arménie. – Paris, 1906. – P.LXXXV–CXXII).

¹⁶ Див. докл.: *Осіпян О.* Проект нового хрестового походу у «*Flos historiarum terre orientis*» Гетума Вірменина (1307 р.) та його сприйняття в Європі у XIV–XVI ст. // Науковий вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка: Серія історична. – Т.106. – К., 2011. – С.43–46; *Osipian A.* Baptised Mongol rulers, the Prester John and the Magi: Armenian image of the Mongols produced for the Western readers in the mid-thirteenth – early fourteenth centuries // *Caucasus during the Mongol Period – Der Kaukasus in der Mongolenzeit* / Ed. J.Tubach, S.G.Vashalomidze, M.Zimmer. – Wiesbaden, 2012. – S.153–168.

як «татари») на Близькому Сході у XIII ст. Так, у «Хроніці всього світу» (1551 р.) М.Бельський писав: «Між тим деякі князі татарські, зокрема Хуса Касан, прийняли християнську віру, тобто вірменську. Який потім був королем перським, і турків, а також сарацинів, воював, і є нащадки його аж до нашої пам'яті»¹⁷. М.Кроммер у творі «Про походження та діяння поляків 30 книг» (1555 р.) зазначив: «Татарські ж вожді в Азії приймали християнську віру й великі війни довго вели у Сирії та Персії разом із союзними вірменськими королями проти сарацин та єгиптян. Серед них Кассан своїм спадкоємцям дав титул царів Персії»¹⁸.

Обидва автори згадують ільхана Газана (1295–1304 рр.), який під час походу 1299–1300 рр. завдав відчутних ударів мамлюкам у Сирії¹⁹. Гетум II, король Кілікії (1293–1304 рр., із перервами), брав участь у цих походах²⁰. У Західній Європі ці події набули великого розголосу – чимало хронікерів тоді занотували, що Газан та Гетум II звільнили Єрусалим від сарацинів (хоч насправді цього не відбулося)²¹. Для ведення подальших дій проти Єгипту Газан сподівався отримати військову підтримку європейських правителів (нагадаємо, що шостий та сьомий хрестові походи спрямовувалися саме проти Єгипту). Гетум із Корикоса присвятив Газанові та його війні з мамлюками чимало місця у своєму творі, пропонуючи європейцям укласти союз з його братом – ільханом Олджейту (1304–1316 рр.).

Контекст обох повідомлень – М.Бельського та М.Кроммера – цілком позитивний для вірмен: вірменські монархи та війська разом із татарами брали участь у війнах з невірними сарацинами у Сирії/Азії. Більше того, обидва автори стверджують, що татарські правителі були християнами, а М.Бельський навіть зазначив, що Газана охрестили вірмени. Ніякого «компромату». Тоді на підставі чого Ю.Б.Зиморович настільки відверто перекрутив факти, адже праці М.Кроммера та М.Бельського були в бібліотеках багатьох львівських міщан і перевірити версію Ю.Б.Зиморовича було доволі легко.

Насправді ж автор не вигадав цей міф, але лише скористався ним. Його було сконструйовано наприкінці XVI ст. – під час чергового погіршення відносин львівського магістрату з вірменською громадою. Звинувачення вірмен у військовому співробітництві з татарами та Левом Даниловичем було

¹⁷ *Bielski M.* Kronika wszytkiego swyata, na ssesc wyekow, monarchie czterzy rozdzielona, s Kosmographią nową ... s figurami ... od początku swyata aż do roku 1551. – Kraków, 1856. – S.311 («Wtenczas niektóre książęta tatarskie, zwłaszcza Husa Kasan, przyjęli chrześcijańską wiare, to jest ormiańską. Który potem był królem perskim i Turki, także Saraceny, porażał, i są potomkowie jego aż do naszej pamięci»).

¹⁸ *Cromerus M.* Polonia, siue De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX. – Coloniae Agrippinae, 1589. – P.161 («Tattarorum autem duces quidam in Asia religionem Christianam susceperunt, et magnas res in Syria et Persia socijs Armenorum regibus contra Saracenos et Aegyptios aliquandiu gesserunt. E quibus unus Cassanus successoribus suis Persarum regibus nomen dedit»).

¹⁹ *Amitai R.* Mongol Raids into Palestine (AD 1260 and 1300) // *Journal of the Royal Asiatic Society.* – 1987. – P.236–255; *Idem.* Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299–1300) // *Warfare in Inner Asian History (500–1800)* / Ed. N. Di Cosmo. – Leiden, 2002. – P.221–265.

²⁰ *Stewart A.D.* The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and diplomacy during the reigns of Het'um II (1289–1307). – Leiden, 2001.

²¹ *Schein S.* «Gesta Dei per Mongolos» 1300: The Genesis of a Non-Event // *English Historical Review.* – 1979. – Vol.94. – №373. – P.805–819.

використане для дискредитації вірмен у ході судового процесу з магістратом. Львівські вірмени судилися з міською владою (контрольованою винятково патриціями католицького віросповідання, переважно німецького й польського походження), прагнучи рівних із міщанами-католиками економічних та юридичних прав. Магістрат відмовляв їм у цьому, мотивуючи тим, що вірмени – не католики (отже еретики) і, взагалі, вони в місті іноземці, а не міщани. Таким чином, у судовій тяганині між вірменською громадою та міським магістратом на перший план вийшла історична аргументація, а саме коли й за яких обставин вірмени з'явилися у Львові та загалом у Русі.

Збереглося декілька джерел, які торкаються цього питання, створених наприкінці XVI – у середині XVII ст., тобто укладених до того, як Ю.Б.Зиморович узявся за написання «Потрійного Львова». Ці джерела ми поділяємо на чотири групи, залежно від того, як їхні автори ставилися до місцевих вірмен (позитивно чи негативно), та чи пов'язували вони прибуття вірмен у Русь/до Львова з татарами або ні.

Судовий процес і конструювання історичної аргументації

До першої групи ми віднесли джерела, автори яких так чи інакше вказували на військові зв'язки вірмен із татарами, та негативно ставилися до місцевої вірменської громади. Продовжувачем цієї версії виступив Ю.Б.Зиморович у «Потрійному Львові» та «Знаменитих мужах міста Львова».

У травні 1578 р. до Львова завітав нещодавно обраний король Стефан Баторій (1576–1586 рр.). Місцеві вірмени подали йому на розгляд статті, в яких скаржилися на економічні утиски з боку магістрату, «незважаючи на те, що ті вірмени занесені у громаду (міщан) та податки порівно платять; і відносно цехів, то (вірмени) не допускаються до користування вольностями згаданих (цехів) та міськими (вольностями)»²². Вірменські представники підкреслювали, що їм забороняють вольності, якими здавна користувалися ще їхні предки²³. Своєю чергою, магістрат заперечував належність вірмен до міської громади (магдебурзького права), аргументуючи це тим, «що вірмени з огляду на різницю в мові та релігії не є їм рівними»²⁴. Для міської влади вірмени були прийшлими чужинцями, а не співгромадянами.

Магістрат вимагав від вірменів пред'явити локаційні грамоти, в яких мали б бути зафіксованими їхні права, отримані предками під час поселення у Львові. Натомість вірмени продемонстрували грамоту від руського князя, щоб цим довести, що їхні пращури оселилися в місті ще до завоювання його Казимиром III (як тоді вважали – 1340 р., насправді ж 1349 р.) та надання ним магдебурзького права (1356 р.), отже раніше, ніж тут з'явилися

²² Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М.Капраль. – Л., 2000. – С.298.

²³ Там само.

²⁴ «Armenos propter disparitatem linguae et religionis pares ipsis non esse» (див.: Там само. – С.299).

міщани-католики²⁵. Розглянувши справу, Стефан Баторій у 1578 р. видав декрет, яким зрівняв вірменів у правах із міщанами-католиками.

Оскільки суперечки тривали, львівський католицький архієпископ Ян Димітр Соліковський (1583–1603 рр.) у 1597 р. очолив комісію із замирення. Він уклав проект із 12 пунктів під назвою «Засоби, запропоновані для примирення панів райців та міщан-католиків із панами вірменами, також міщанами міста Львова» (8 грудня 1597 р.). Обидві сторони повторили перед комісією свої аргументи. Із погляду магістрату

«при заснуванні старого Лембурка або Львова поляки тутешні громадяни і як діти коронні були, а панове вірмени приходні, тобто такі, що тут не народилися, але з землі своєї з якоїсь причини прийшли, що, як бачимо, не новина в усіляких королівствах та землях християнських, особливо [внаслідок] лих від воєн громадянських чи зовнішніх»²⁶.

В останньому, 12-му, пункті проекту Я.Д.Соліковський повертається до питання, коли і яким чином з'явилися у Львові вірмени: «А то показали нам [вірмени від] Данила Федоровича малу грамоту стару, ту, яку його [королівській] милості Стефанові [продемонстрували]»²⁷. Завдяки цьому запису з'ясовується, що 1578 р. вірмени представили королеві хартію, яку отримали від «Данила Федоровича». І вірмени, і Я.Д.Соліковський, і міський магістрат (імовірно й монарх та його радники) однозначно ідентифікували цю особу як галицького князя, а згодом короля Данила Романовича (1238–1264 рр.). Принаймні саме він був потрібен вірменам, щоб довести їхні претензії, адже князував у Русі під час заснування Львова. Так цю особу сприйняли й представники магістрату, як впливає з їхньої скарги, поданої між 1597 та 1600 рр. королеві Сигізмундові III (1587–1632 рр.).

У цій скарзі міщани-католики визнали слушною заяву вірменів про запрошення їхніх предків у Русь галицькими князями, але звинуватили їх в участі у ворожих нападах, здійснюваних упродовж 1250–1280-х рр. князями Данилом та Левом разом із татарами проти Польського королівства²⁸.

²⁵ Див. докл.: Осіп'ян О. Новий зміст старих грамот: «запрошення» вірмен на Русь князями «Данилом Федоровичем» та «Федором Дмитровичем» (за матеріалами судових процесів 1578 та 1654 рр. у Львові) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – №22/23. – К., 2013. – С.517–540; *Його ж.* Історичні уявлення та їх використання у соціальних конфліктах: звернення до далекого минулого у судовій тяжбі львівської вірменської громади проти міського магістрату у 1578 р. // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. – К., 2014. – С.41–56.

²⁶ Польський оригінал документа опубліковано: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: соціально-правові взаємини. – Л., 2003. – С.366–369.

²⁷ Цит. за: Там само. – С.368–369 («А то нам ukazali Daniela Fedorowica mały listek stary, ten który jego milosci Stephanowi»).

²⁸ Уривок скарги міщан-католиків див.: *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (1982 г.). – Москва, 1984. – С.195 («Львів засновано близько 1280 р. Левом, сином князя Русі Данила. Цей Данило помер близько 1263 або 1264 р. Відповідно, запрошення вірмен відбулося раніше, оскільки вірмени прив'язують своє запрошення до згаданого Данила, а в цей час Львів ще не існував. На підставі цього цілком точно не підлягає сумніву, що їх запросили не до міста Львова, а на землі Русі, для того, щоб із

Нам видається можливим реконструювати логіку витворення версії магістрату наступним чином. У 1578 р. львівські вірмени стверджували, що їхніх предків запросив князь Данило. Із польських та руських хронік відомо, що галицько-волинські князі справді брали участь у татарських походах на Польщу у XIII ст., а Лев Данилович навіть запрошував татар собі на допомогу. М.Кромер і М.Бельський писали, що вірменські війська разом із татарськими воювали в Азії/Сирії. Відповідно з легкістю робилося припущення, що коли вірмени були союзниками татар на Близькому Сході, то могли бути й у татарському війську (або у війську Данила/Лева) на сході Європи (питання географічної відстані, доцільності запрошення «вірменських воїнів» та свідчення їх наявності в Русі чи в Орді взагалі не бралися до уваги; не кажучи вже про те, що монгольські Золота Орда та держава Гулагуїдів перебували у вкрай ворожих відносинах і кілька разів воювали між собою). Судячи з усього, саме цієї логіки дотримувався й Ю.Б.Зиморович. Утім автор усе ж таки вирішив питання, як «вірменські воїни» з Вірменії могли опинитися в межах Русі. Зробив він це у вельми своєрідний спосіб – за допомогою географічно-кліматичної метафори: «Ніби натиском неочікуваного бурхливого потоку з отчих земель витягнені й у Русь тим буревієм занесені». Таким чином, у скарзі предки львівських вірменів були представлені як вороги Корони Польської та союзники татар. Магістрат виграв судовий процес 1600 р., і фактично відновив стан речей, який був до видання королівського декрету 1578 р.²⁹

З іншого боку, знання про військове співробітництво вірмен із монголами на Близькому Сході не вело автоматично до звинувачення їх у нападах на Польщу. Сучасник судового процесу львівський міщанин-католик Іоганн Алембек у своєму творі «Топографія міста Львова» (С.Рахвал уважав, що його написано впродовж 1603–1605 рр.) писав про прибуття в Русь і поселення у Львові «воїнів вірмен» з Азії. Більше того, І.Алембек наділяв цих вірменів певними рисами, спільними з татарами, але не звинувачував в якихось ворожих діях щодо Польщі³⁰. Опис міста він починає з оповідання про його заснування:

«Лев, син Даниїла, могутнього короля Південної Русі, онук володимирського й галицького князя Романа, близько 1270 р. від утілення нашого Спасителя, заснував місто Львів із двома замками, з яких один у місті, інший же – на височенній горі, що здіймається над містом; збудував їх із дерева подібно до того, як і тепер будують у північних краях. Місто він оточив валом,

---

Данилом, разом із русами й татарами, вести війну проти [Польського] королівства, що впливає з хронік королівства часів Лешка Чорного. Рівною мірою вірмени, навіть якщо з часом слідували привілеєм Лева (яких ми їм не визнаємо), так усі їх, однак, утратили за законами війни саме тоді, коли захоплена воєнним шляхом Русь разом із містом Львовом перейшла до Казимира в 1340 р., так що заснування міста Львова слід уже відносити до наказу його [Казимира], а не цих первісних князів Русі. Що й визнається першим привілеєм Казимира, наданим у Сандомирі 1356 р.»).

²⁹ Привілеї національних громад... – С.304–305.

³⁰ Див. докл.: *Осіп'ян О.* «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, наративні стратегії // Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.192–222; *Його ж.* Запрошення вірмен до Львова галицькими князями Данилом та Левом Даниловичем у «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека: особливості ренесансного історієписання // Там само. – 2012. – №6. – С.145–168.

а також двома широкими та глибокими ровами. [Лев] поселив у Львові вірмен, азійських воїнів, [зі] зброєю, одягом і мовою [як у] татар, під чийм пануванням колись між горами Тавру та Кавказу зросли, [і] колись Кілікію зайняли, [за те, що] їхніми зусиллями батько (тобто Данило – О.О.) ворожі угруповання князів руських або знищив, або до своєї волі схилив, унаслідок чого набув великої влади й монархію в Південній Русі утворив. 1280 р. Лев не дуже вдало вів війну з поляками, а саме з Лешком Чорним, князем краківським та сандомирським, і з того часу русини з поляками неодноразово змагалися між собою у ворожих набігах та спустошенні [земель]»³¹.

І.Алембек зазначає, що ці «воїни вірмени» перебували на службі в Данила та Лева Даниловича та що останній воював із польським князем Лешком, утім автор ніяким чином не звинувачує вірмен щодо участі у цій війні. Чому так? По-перше, твір І.Алембека призначався не для судового процесу, а для західно-європейського читача – скорочену його версію включили до шостого тому відомого атласу Георга Брауна «Міста земного кола» («*Civitates Orbis Terrarum*»)»³². По-друге, саме тоді І.Алембек конфліктував із магістратом Львова й навіть зазнавав переслідувань, зокрема був позбавлений міського громадянства. Отже порівняння скарги 1597 р. і «Потрійного Львова» Ю.Б.Зиморовича з твором І.Алембека дозволяє зробити висновок, що поєднання уривків із різних праць задля створення цілісного оповідання про вигадану службу вірмен у татарському війську було можливим лише коли автори ставили собі за мету скомпанувати їх у діях, котрих ті ніколи не вчиняли.

Соціальний конфлікт і приниження статусу конкурентів

До другої групи можна віднести джерела, автори яких не приховували свого негативного ставлення до вірмен, проте ніяким чином не пов'язували їх із татарами. Архієпископ Я.Д.Соліковський, коментуючи королівський декрет 1578 р., натякав, що багатство і торговельні зв'язки вірменів із турками небезпечні для Львова, який із католицького може перетворитися на місто «еретиків»³³. Інший львівський архієпископ, Ян Анджей Прухницький (1614–1633 рр.), у своєму звіті до Риму в 1622 р. писав: «Насправді вони

³¹ *Alnpekius I. Topographia civitatis Leopolitanae // Rachwał S. Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. – Lwów, 1930. – S.10 («Leo, Danielis Russorum Australium Regis Potentissimi filius, Romani Wladimiriensium et Haliciensium ducis nepos, Leopolim circa annum salutis nostrae instauratae MCCLXX condidit cum duabus arcibus, quarum unam in oppido, aliam vero in eminentissimo scopulo extra oppidum pendente, ligneas tamen, quales et nunc in Septentrione fabricantur, extruxit. Oppidum vallo et fossis duabus latis et profundis circumdedit. Armenos Asiaticos milites armis, vestitu et lingua Tartarorum, sub quorum imperio aliquando inter Taurum et Caucasm montes ortos, quondam Ciliciam occupatos quorum opera pater adversae factionis duces Russorum vel domuit, vel in suam sententiam adduxit, ob idque magnam sibi potentiam et fere Monarchiam in Russis Australibus faciebat, Leopoli locavit. Anno MCCLXXX Leo cum Polonis et Lescone Nigro, Principe Cracoviensi et Sendomiriensi minus prospere belligeratus est, a quo tempore Russi cum Polonis crebris inter se odiis incursionibus, depopulationibus certabant»).*

³² *Braun G. Civitates orbis terrarum: Urbium praeciparum totius mundi. – Vol.6. – №49. – Coloniae Agrippinae, 1617.*

³³ *Solicovii I.D. Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti. – Dantisci, 1647. – P.108.*

(вірмени – *О.О.*) переселилися у ці краї з Вірменії триста років тому на запрошення руського князя Лева для військової служби, але згодом перетворилися на купців та вивідників»³⁴. У жодних спільних із татарами діях, ворожих щодо Польщі, він вірмен не звинувачував.

Нарешті, доктор медицини і професор Краківського університету Себастьян Петрици, який мешкав у Львові в 1591–1601 рр., у своєму антивірменському памфлеті (1605 р.) безпідставно заявляв, що «вірмен у Львові прийняли до міста як вивідників та дрібних торгівців, а зараз вони виштовхують звідси польську націю»³⁵. В іншому місці С.Петрици писав про обставини прибуття вірмен до Львова: «Вірмени з бідних перекупників, які прибули до нас із далеких країн, із турків, спочатку малими речами торгували, потім більшими, прийшли до могутності й багатства»³⁶. У такому ж дусі ще раз про «невдячних» вірмен: «Міщан і добродіїв своїх із міста витискають, які їх за предківських часів як чужоземців, що тулилися для заробітку, до міста прийняли»³⁷. С.Петрици також звинуватив вірменських купців у тому, нібито вони імпортують до Польщі предмети розкоші з Персії та Османської імперії, і тим сприяють відтоку грошей із держави³⁸. І жодної згадки про «злочинне співробітництво» вірменських воїнів із татарами у часи князя Лева.

Слід зазначити, що подібний наратив – характеристика предків торговельних конкурентів як «зайшлих чужинців», «дрібних перекупників» та навіть «волоцюг» – використовувався тоді ж міщанами-католиками та прихильними до них краківськими інтелектуалами проти шотландців або євреїв³⁹.

Апологетичні версії прибуття вірмен до Львова

До третьої групи ми відносимо ті джерела, автори яких ставилися до вірменів більш-менш позитивно й наводили різні версії щодо часу та обставин прибуття їх у Русь/до Львова. Перше відоме нам джерело, автор якого зацікавився цими питаннями, пов'язане з візитом до Львова папського нунція кардинала Джованні Франческо Коммендоні в 1564 р. Пізніше його секретар А.М.Граціані написав біографію свого патрона. У цьому творі, зокрема, ішлося і про львівських вірменів:

«Вірменська нація, яка перебуває у цьому місті, має архієпископа. Вони, пригнічені турецькою неволею, [полишили] свої старі місця проживання, переправились через Чорне море й від устя Дунаю через Волощину⁴⁰ в Русь⁴¹ перейшли та з королівського

³⁴ *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*. – Vol.1 (1600–1640). – Romae, 1972. – P.87.

³⁵ *Petrici S. Polityki Aristotelesowey, to iest rządu Rzeczypospolitey z dokładem ksiąg osmiuro*. – Kraków, 1605. – S.14.

³⁶ *Ibid.* – S.CXXX.

³⁷ *Ibid.* – S.CXXXI.

³⁸ *Ibid.* – S.CXXXII.

³⁹ Докл. на тему звинувачень проти шотландських торговців та обмеження їхніх прав як у сеймових конституціях 1562 та 1565 рр., так і в окремих польських містах див.: *Bajer P.P. Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th–18th centuries: The formation and disappearance of an ethnic group*. – Leiden; Boston, 2012. – P.173–176.

⁴⁰ Так у тодішній Польщі називали Молдавське князівство.

⁴¹ Тут під «Руссю» мається на увазі «Червона Русь», тобто Руське воеводство.

дозволу там осіли. І вірмени приносять користь Русі, оскільки займаються торгівлею з турками та персами, [і] з іншими мешканцями Причорномор'я торгують, іноземні товари у великій кількості до Польщі постачають»⁴².

У даному випадку не йдеться про вояків – лише про купців. Щодо маршруту міграції вірмен не згадуються ані Крим, ані степи Північного Причорномор'я («Татарія»), навпаки, мовиться про шлях, яким львівські вірмени зазвичай їздили торгувати до османських володінь. Згадка про турків і королів (а не татар та князів) указує, що інформатори А.М.Граціані відносили прибуття вірмен до часів, коли Русь уже була у складі Польського королівства.

Мартін Груневеґ, німець-лютеранин, уродженець Гданська, у 1582–1588 рр. перебував у Львові на службі у вірменського купця Асвадура. Близько зійшовся з вірменами. Коли ж вони запропонували йому одружитися з донькою одного з купців, він навернувся на католицтво й пішов у ченці. Із 1602 р. М.Груневеґ мешкав у домініканському монастирі у Кракові. Тут він упорядковував щоденникові записи, які вів упродовж свого життя. Про початок вірменської громади у Львові автор повідомляє так: «За часів цього Казимира⁴³ вперше безпосередньо в Русі, перш за все у цьому місті, з'явилися вірмени, яким він дарував особливі привілеї та призначив окрему вулицю, у межах якої вони й досі мешкають»⁴⁴. Отже про князів Данила та Лева, тим паче про татар тут не йдеться. Можливо, що цю версію М.Груневеґ почув від самих вірменів.

Гораціо Вісконті, папський нунцій у Польщі (1630–1636 рр.), у своєму звіті кардиналові Людовіко Людовізі, префектові римської Конгрегації поширення віри від 7 червня 1631 р., навів розгорнуте оповідання про обставини прибуття вірмен у Русь:

«Отже у провінціях Русі вірмени знаходилися вже близько 500 років. Їхній прихід, спершу обговорений цими правителями з нацією, був остаточно укладений у часи князя Данила, і затверджений за його наступника Лева, у той час правителя Русі, який збудував місто Львів. Кажуть, що буцімто ці князі бажали їхнього переселення, щоб відділити їх від татар із Кафи, з котрими вони межували, і з якими вони спустошували постійно цю країну; що потім вони були великою допомогою русинам проти цих варварів, і виправили збитки, яких у товаристві з невірними завдали християнам. Число, котре охопило це переселення, було великим, вони розселилися в понад 15 містах Русі. Отримали

⁴² *Gratiani A.M. De vita Jannis Francisci Commendonis cardinalis libri quatuor.* – Parisii, 1669. – P.166–167 («Armeniorum natio suum in ea civitate Archiepiscoporum habet. Ea Turcarum pressa servitio sedibus suis relictis, cum Euxinum transmisisset ab hostio Danubii per Valachiam in Russiam transgressa permissu Regum ibi conседит, usique sunt Armeni Russis, quod dediti mercaturae cum Turcis, Persisque, et aliis Euxini accolis negotiantur, externaque multa in Polonium inferunt, et immunitatem vectigalium inter Barbaros habere dicuntur datam iis a Mahomete, quem Turcae, multaeque Orientis nationes relatum inter caelestes pro Deo colunt»).

⁴³ Короля Казимира III (1333–1370 рр.).

⁴⁴ *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618): über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen / Hg. A.Bues.* – Bd.2. – Wiesbaden, 2008. – S.666 («Untter diesem Kazimiro sein erst die Armenier recht in Reussen, tzumale in diese statt gekommen, welche er sonderliche privilegien gemacht hatt, auch ihnen eine eigne gasse abgesondert, welcher sie sich bis in heuttigenn tag haltten»).

вони всі привілеї місцевих мешканців, а також привілеї посідати земельні добра, іншими словами привілеї нобілітету/шляхти»⁴⁵.

Наведений опис має дві виразних риси – апологія та глорифікація «давніх предків» львівських вірмен. Проживання у Криму (Кафа) та їх військове співробітництво з татарами згадано певно тому, що ця версія вже була знаною у Львові після судового процесу 1600 р. Утім немає прямого відсилання про участь у нападах на Польщу. Навпаки, наголос робиться на спільній обороні Русі від «варварів» (татар). Підкреслення масштабів переселення та географія розселення «предків» вірмен у XIII ст. («15 міст Русі») насправді відбиває реалії станом на 1631 р., адже наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. вірмени зі Львова й Кам'янця (а також нові прибульці з Молдавії та Близького Сходу) активно розселялися у приватних містечках Руського, Подільського воєводств. Більше того, цей опис відбиває соціальні аспірації купецької верхівки вірменської діаспори – прагнення нобілітації. Саме так потрібно розуміти згадку, що їхні «предки» отримали «привілеї шляхти». Уважаємо, що в основі цієї частини звіту Г.Вісконті – його спілкування з представниками львівських вірменів, які мали в нього аудієнцію у Варшаві навесні 1631 р.⁴⁶ Далі у звіті нунція йшлося про те, що після приєднання Русі до Корони привілеї вірменам було підтверджено. Згодом, утомлені війнами, ці шляхетні «предки» вірмен перетворилися на купців та міщан. Цей сюжет не тільки має пояснити, де поділися вірмени-шляхтичі та звідки взялися вірмени-міщани – він легітимізує прагнення вірменського купецтва до нобілітації, адже якщо «предки» були шляхтичами, то й нащадки мають більше підстав бути нобілітованими⁴⁷.

Якщо автор був налаштований неупереджено щодо вірмен або, принаймні, не мав намірів звинуватити їх у тому, чого вони не робили, то факт військового співробітництва з монголами на Близькому Сході міг бути представлений як позитивне явище, навіть гіперболізований. Прикладом може слугувати трактат польського єзуїта Матеуша Бембуса «Вірменське богослужіння й заклик до єдності у вірі та любові народу того шляхетного від костелу святого римокатолицького» (1630 р.)⁴⁸. Закликаючи польських вірмен до унії з католицькою церквою, автор наводив приклади вірмен-католиків із минулого. Він згадував вірменського короля Гайто (правитель Кілікії Гетум II, який насправді був ченцем-францисканцем), що «провадив чимало воєн із татарами, персами, султаном вавілонським та єгипетським»⁴⁹. Дочка Гайто (імені якої М.Бембус

⁴⁵ Acta nuntiaturae Polonae. – T.XXIV (1630–1636). – Vol.1 (1630–1631) / Ed. A.Biliński. – Romae, 1992. – P.278.

⁴⁶ Про це згадується в листі, якого львівські та кам'янецькі вірмени написали 25 липня 1631 р. католикові всіх вірмен Мовсесові III (див.: Українсько-армянские связи в XVII в.: Сб. док. / Подг. Я.Р.Дашкевич. – К., 1969. – С.52).

⁴⁷ Детальний аналіз оповідання про прибуття вірменів до Русі у звіті Г.Вісконті див.: Osipian A. The lasting echo of the battle of Grunwald: the uses of the past in the trials between the Armenian community of Lemberg and the Catholic patricians in 1578–1631 // Russian History. – 2011. – Vol.38. – №2. – P.243–280.

⁴⁸ *Bembus M. Ormianskie nabozenstwo; y wzywanie Ludzi Narodu tego zacnego, do Jedności w Wierze y w Miłości Kościoła ś. Katholickiego Rzymskiego.* – Kraków, 1630. – 162 s.

⁴⁹ *Ibid.* – S.139.

не назвав), відома своєю надзвичайною вродою, була змушена вийти заміж за татарського хана Казана. Вона народила йому сина й, за допомогою чуда, навернула свого чоловіка на християнство. Згодом Гайто віддав престол внукові – Левону, а сам пішов у францисканський монастир. Коли ж останній не зміг відбити напад сарацинів на королівство, Гайто покинув монастир, очолив військо та загинув на полі битви⁵⁰.

Це скорочений переспів численних пізньосередньовічних оповідань про красуню-принцесу, яка змушена вийти заміж за варварського/сарацинського правителя, котрого вона переконує охреститися⁵¹. Такі перекази, поширені у Західній Європі, базувалися на сподіваннях близькосхідних християн (та деяких католицьких місіонерів) у XIII ст. навести монгольських правителів до християнської віри⁵². Справді, степові завойовники відзначалися віротерпимістю, деякі знатні монголи, іноді навіть хани, а надто їхні дружини, були християнами (переважно несторіанами). Утім оповідання про Гайто та його доньку не має нічого спільного з реальністю. Ільхан Газан був охрещений у дитинстві, але зійшовши на престол 1295 р. прийняв іслам під ім'ям Магмуд. Він був одружений із монгольською принцесою Кокечин, яку йому вислав великий хан Хубілай, монгольський правитель Китаю⁵³. Гетум II (із 1304 р. був регентом) та його малолітній племінник король Левон 17 листопада 1307 р. були вбиті за наказом монгольського полководця мусульманина Біларгу (за цей злочин останнього стратили за наказом ільхана Олджейту)⁵⁴.

У випадку з трактатом М.Бембуса показує те, що він навіть згадане оповідання про близькі стосунки вірмен із татарами як позитивний приклад. Автор сподівався, що його книгу читатимуть як польське католицьке духовництво⁵⁵, так і місцеві вірмени, і вона має посприяти справі релігійної унії, а не виграшу у судовому процесі, як це було 1600 р. Отже інтерпретація тих чи тих уявлень про минуле залежить від мети, якої прагне досягти автор у сьогоденні.

Традиційна (клерикальна) та інноваційні (патриціанські) версії минулого у вірменському середовищі Львова

Нарешті до четвертої групи джерел ми віднесли свідчення самих вірмен щодо початків їхньої громади у Львові. До судового процесу 1578 р. вірмени

⁵⁰ Ibid. – S.139–140.

⁵¹ Див. докл.: *Hornstein L.H.* Historical Background of *The King of Tars* // *Speculum*. – 1941. – Vol.16. – №4. – P.404–414. У скороченому варіанті це оповідання було відоме й М.Бельському (див.: *Bielski M.* *Kronika wszystkiego swyata...* – S.311).

⁵² *Jackson P.* Hülegü Khan and the Christians: the Making of a Myth // *The Experience of Crusading* / Ed. by P.Edbury, J.Philips. – Vol.2. – Cambridge, 2008. – P.196–213; *Idem.* *The Mongols and the Faith of the Conquered* // *Mongols, Turks and Others – Eurasian Nomads and the Sedentary World* / Ed. by R.Amitai, M.Biran. – Leiden, 2005; *Fiey J.M.* *Chrétiens Syriaques sous les Mongols (Il-Khanat de Perse, XIIIe – XIVe s.)*. – Louvain, 1975.

⁵³ Із Китаю до Персії принцеса подорожувала на судні у супроводі Марко Поло, який тоді перебував на службі у Хубілая й виконував його доручення.

⁵⁴ *Stewart A.* *The Assassination of King Het'um II: The Conversion of The Ilkhans and the Armenians* // *Journal of the Royal Asiatic Society*. – 2005. – Vol.15. – №1. – P.45–61.

⁵⁵ Свій трактат М.Бембус присвятив львівському католицькому архієпископові Я.А.Прухницькому.

не виявляли інтересу до цієї теми. Судячи з проаналізованих вище проекту архієпископа Я.Д.Соліковського та скарги міщан-католиків, представники вірменської львівської громади 1578 р. продемонстрували на суді грамоту/лист від руського князя «Данила Федоровича», отже прив'язували появу своїх предків у Галицькій Русі саме до князя Данила та його сина Лева. Утім виглядає, що цю версію було сконструйовано спеціально для судового процесу. Очевидно, більшість місцевих вірмен тоді не переймалася питанням «початків». Згаданий вище М.Груневеґ, котрий саме тоді декілька років працював у вірменських купців Львова, зазначав, що живуть вони в місті з часів короля Казимира III. Безумовно, якби вірмени розповіли допитливому німцеві іншу версію, він неодмінно б зафіксував її (так само, як навів дві легенди про заснування міста). Принаймні вперше в документальному джерелі вірменську громаду у Львові згадано саме у грамоті Казимира III від 1356 р. З іншого боку, від першої половини XIV ст. для історії Галицької Русі джерел майже не збереглося (деякі було сфальсифіковано пізніше)⁵⁶.

У той самий час, коли верхівка вірменської громади прив'язувала появу вірмен у Львові з запрошенням/поселенням їх князями Данилом і Левом, місцеве вірменське духовництво мало свою, відмінну, версію. Її сформулював Симеон Лехаці в «Дорожніх нотатках». Він народився у Замості 1584 р. Навчався у вірменській школі, отримавши духовний ступінь «дпір» (писар). Із 1608 по 1619 рр. подорожував по різних регіонах Османської імперії (Балкани, Мала Азія, Вірменія, Свята Земля, Єгипет), відвідав Венецію й Рим. Після повернення Симеон не затримався у Замості, а переїхав 1623 р. до Львова, де обійняв посаду вчителя у вірменській школі. У розлоговому описі львівської вірменської громади С.Лехаці так писав про її початки:

«Казали, що місцеві вірмени переселилися з Ані; згідно з істориками, вони (анійці) розділилися на дві групи: одна прийшла до Кафи та Аккерману⁵⁷, і до сих пір їх [нащадки] мешкають у Сулуманастрі⁵⁸ й розмовляють вірменською; інша – в Анкурію⁵⁹ та звідти до Польщі. Це не ганьба, що вони анійці, адже хоча місто й тих, хто там залишився, Він (Бог) прокляв, проте, тих, що вийшли [звідти] благословив; як у давнину [Бог] прокляв Содом і Гоморру, а Лота з його близькими врятував, так само Він знищив Ані разом із нечестивими мешканцями, а добродішних вивів із нього, [або ж] як [Він] залишив жити Ноя, а весь світ віддав на погибель. Для розумних цього досить»⁶⁰.

Версія С.Лехаці вкладається у традиційну модель церковного оповідання, в якому причинно-наслідкові зв'язки побудовані за схемою «гріх – покарання».

⁵⁶ Див. докл.: *Інкін В.Ф.* Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Льва Даниловича? // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.24. – Л., 1988. – С.55–63; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. – Л., 2004.

⁵⁷ Аккерман – Білгород-Дністровський.

⁵⁸ Сулуманастир – район Константинополя/Стамбула, в якому мешкало чимало вірмен.

⁵⁹ Анкурія – Анкара.

⁶⁰ *Лехаці С.* Путевые заметки. – Москва, 1965. – С.248–249.

Місто Ані було багатим торговельним центром у Вірменії. У 1239 р. монголи здобули його та зруйнували, а населення винищили. Відтоді у середньовічній вірменській історіографії формується наратив про заможне Ані, грішних мешканців котрого покарав Бог. У вивчених нами джерелах XIII–XIV ст., що стосуються вірменської діаспори на землях сучасної України, жодного разу не згадуються вірмени з Ані (в тих випадках, коли в документах зафіксоване не тільки ім'я, а також і місце походження особи). Проте С.Лехаці взяв на озброєння цей наратив «гріха й покарання». З іншого боку, оскільки саме львівські вірмени прийняли його на посаду вчителя, автор вважає за потрібне якось виправдати своїх добродіїв. Тому він наводить відомі біблійні паралелі, коли Господь знищував грішників та рятував праведників. У даному випадку для нас важливо, що С.Лехаці не згадує Данила, Лева чи когось із руських князів, котрі нібито запросили вірменів до Русі.

Релігійний конфлікт, що розпочався 1630 р., мав стимулювати зацікавлення вірмен минушиною своєї діаспори на українських землях. Унаслідок протистояння з верхівкою вірменських громад Львова та Кам'яця львівський вірменський єпископ Нікол Торосович заявив про унію з католицькою церквою. Його підтримали єзуїти, католицький архієпископ Я.А.Прухницький та король Сигізмунд III. Конфлікт між громадою та єпископом-уніатом затягнувся на довгі десятиліття. Вірмени подавали петиції, справа розглядалась у судах та на сеймах. Відповідно збільшилась увага до обставин появи вірменських громад у Польському королівстві, їхніх привілеїв, релігійних прав тощо.

20 жовтня 1632 р., коли петиція вірмен щодо незаконних дій єпископа Н.Торосовича розглядалась у рицарському колі на сеймі, вірменська делегація заявила послам: «[...] як найнижчі та вірні піддані в[ашим] м[илостя]м, які від 400 років у цій славетній Короні завжди вірне підданство королям їх м[илостя]м і Р[е]ч[і]п[осполи]тій до цього часу зберегли й ні у чому не були ми підозрювані»⁶¹. Звертають на себе увагу дві обставини. По-перше, прагнення задавити прибуття вірмен на ці землі. Згідно з тогочасною польською історіографією, Львів було завойовано 1340 р., отже 300 років тому. Однак вірмени написали в петиції, що вже 400 років є підданими короля. Це явно вказує на часи князів Данила та Лева Даниловича. Утім обох князів у документі не згадано. Скоріше за все, це сталося тому, що вірменська верхівка, добре ознайоmlена з польською історією (на той час серед вірменів уже було чимало випускників Замойської академії), розуміла, що князі Данило та Лев Данилович – однозначно негативні персонажі в польському баченні минулого. Отже укладачі петиції вирішили за краще не згадувати їх, щоб не дратувати панів-послів. А зроблене вірменами застереження «у цій славетній Короні завжди вірне підданство королям їх м[илостя]м і Р[е]ч[і]п[осполи]тій до цього часу зберегли й ні у чому не були ми підозрювані» явно вказує на побоювання, що їх можуть звинуватити у співробітництві з ворогами держави, хоча б і в минулому, так, як це сталося у ході судового процесу 1600 р., коли предків вірмен виставили учасниками татарських набігів на Польщу.

⁶¹ Biblioteka Muzeum Narodowego Książąt Czartoryskich w Krakowie. – 366. – K.162 (Petycja Ormian lwowskich, publiczne odczytana w kole rycerskim 20.X.1632).

Згодом вірмени остаточно відмовляються від князів Данила та Лева Даниловича. У 1641 р. вони подали до королівської канцелярії грамоту від «великого князя Русі Федора Дмитровича», який нібито в 1062 р. запросив вірмен до себе на службу й дозволив селитися в його володіннях⁶². Грамоту було перекладено латиною та вписано до Коронної метрики, а вірменам видано випис, який вони в подальшому використовували на судових процесах. На відміну від «дискредитованих» князів Данила та Лева Даниловича, загадковий «Федір Дмитрович» не мав негативного іміджу в польській історіографії. Випис латинського перекладу «грамоти Федора Дмитровича» з Коронної метрики львівські вірмени представили під час судового процесу з міським магістратом у 1654 р. Грамота згадується в королівському декреті, який визнав за львівськими вірменами рівні права з міщанами-католиками. Щоправда укладці декрету припустилися помилки й замість «Федора Дмитровича» приписали грамоту «Дмитрові»: «По-перше, показали привілей князя Дмитра року 1062, коли вперше вірменську націю прийняли та покликали для військової допомоги та громадської потреби в край Русі в кількості значного війська, і у цьому спеціальному привілеї того князя Русі був дозвіл мешкати й селитися їм у будь-якому місці»⁶³.

Утім на цю помилку, здається, ніхто не звернув уваги. Головне, що 1653 р. було знайдено певний компроміс між вірменами та єпископом Н.Торосовичем. Більше того, з огляду на складну військову обстановку король Ян Казимир хотів заспокоїти ситуацію у Львові та віддячити вірменам за їхні послуги в попередні роки. Отже декрет 1654 р. зробив версію про запрошення вірменів до Русі «князем Федором Дмитровичем» офіційною, адже поставити її під сумнів після видання декрету значило б підважити авторитет королівської влади.

Проте за десять років після цього Ю.Б.Зиморович у «Потрійному Львові» повертається до версії про князів Данила та Лева Даниловича й жодним словом не згадує «Федора Дмитровича», так, ніби не було ніякого королівського декрету 1654 р. Цікаво, що того року Ю.Б.Зиморович був війтом. Утім тоді він чомусь не поставив під сумнів достовірність «грамоти Федора Дмитровича». Перш ніж спробувати відповісти на питання, чому Ю.Б.Зиморович пише про службу вірмен у татар, а згодом у Лева Даниловича, ігноруючи «Федора Дмитровича», узагальнимо основні відмінності між версіями у виділених нами чотирьох групах.

Сконструйоване минуле як засіб контролю та регуляції соціальних відносин

Що спільного у джерел із перших двох груп, автори яких негативно ставляться до вірмен у Польському королівстві? Усі вони вважають їх зайшлими

⁶² Див. докл.: *Осіян О.* Новий зміст старих грамот... – С.517–540.

⁶³ Привілеї національних громад... – С.334 («Imprimis autem privilegium Demetrii ducis anno millesimo sexagesimo secundo, quo primum tempore natio Armenica in subsidium belli et ex necessitate publica in provinciam Russiae in quantitate notabilis exercitus adscita et vocata fuerit, privilegiumque ipsis speciale ab eodem duce Russiae ubivis locorum habitandi et incolendi concessum fuerit producerent»).

чужинцями, відмовляючи в рівних правах із міщанами-католиками. Вірмени підозрілі, оскільки розмовляють татарською/турецькою мовою й часто їздять до турецьких володінь у торговельних справах (дехто навіть намагався налякати на те, що вірменські купці можуть бути османськими шпигунами)⁶⁴. Нарешті вірменів звинувачували в тому, що вони, завдяки великим грошам від торгівлі та протекції магнатів, занадто зміцніли, тож якщо дати їм рівні права, вони спробують витіснити міщан-католиків із міста (вже позбавляють їх прибутків, скуповують нерухомість на площі Ринок тощо). Отже звинувачення предків вірмен у «співробітництві» з татарами у XIII ст., сформульоване у скарзі 1597 р., мало слугувати підсилювачем до інших інкримінацій, висунутих проти вірменів, додатковим аргументом у судовому процесі 1600 р.

Звинувачення представників торгівельної діаспори у співробітництві з зовнішнім ворогом не було винаходом львівського магістрату. Подібні закиди неодноразово висувалися проти єврейської діаспори. Так, у Західній Європі в 1241–1242 рр. євреїв звинуватили у військовому співробітництві з татарами – результат паніки, викликаной вторгненням військ хана Бату до Польщі й Угорщини та апокаліптичних очікувань⁶⁵. Безперечно, уже готовий сценарій можна було застосувати проти львівських вірмен, тим паче, що за умов Реформації та Контрреформації зростала підозра й ворожнеча щодо іновірців, а вигнання євреїв із країн Західної Європи у XVI ст. та прибуття багатьох із них до Речі Посполитої сприяло сплеску антиюдейських настроїв у міщанському середовищі. Із кінця XVI ст. починається видання польською мовою відповідних памфлетів⁶⁶. Зокрема Себастьян Шлешковський у творі «Відкриття зрад [...] юдейських» (1621 р.) стверджував, що саме євреї допомагали туркам завоювати Угорщину, показуючи ворожому війську зручні шляхи та вигідні місця для битви⁶⁷. Більш того, автор зазначав, що євреї прагнуть «нас» (тобто поляків) «віддати до рук турецьких»⁶⁸. Він стверджував, що рабини розповідають євреям про десять колін юдейських, які мають своє королівство за «Каспійськими горами», звідки колись війська їхні вийдуть, з'єднаються з євреями, що живуть під владою християн, на яких нападуть разом із турками, щоб далі попрямувати до своєї Батьківщини⁶⁹. Оскільки вірмени демонструва-

⁶⁴ Анонімний автор антиюдейської брошури «Гайдук Міклош виміное орт у жида» (Краків, 1622 р.) прямо звинувачував євреїв та вірмен, які провадили торгівлю з Османською імперією, у тому, що вони шпигують на користь турків та вивозять гроші з Польщі. До вуст «жида» автор вклав таку фразу: «Кажуть, що ми з вірменами секрети видаємо братії нашій турецькій, а їм (туркам) золото даємо» (див.: Hayduk Mikłusz odmienia ort u Zyda / Z oryginału wydał Karol Badecki // Pamiętnik Literacki: Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1916. – Т.14. – №1/4. – С.114).

⁶⁵ Див. докл.: *Menache S. Tartars, Jews, Saracens and the Jewish-Mongol 'Plot' of 1241 // History.* – 1996. – Vol.81. – P.319–342; *Schmieder F. Christians, Jews, Muslims – and Mongols: Fitting a Foreign People into Western Christian Apocalyptic Scenario // Medieval Encounters.* – 2006. – Vol.12 – №2.

⁶⁶ Див.: *Teter M. Jews and Heretics in Catholic Poland: A Beleaguered Church in the Post-Reformation Era.* – New York, 2006.

⁶⁷ *Śleszkowski S. Odkrycie zrad, zlosliwych ceremoniy, tajemnych rad, praktyk szkodliwych Rzeczypospolitey, y straszliwych zamyslow Zydzowskich.* – Brunsberg, 1621. – S.XXII zwr.

⁶⁸ *Ibid.* – S.21 zwr.

⁶⁹ *Ibid.* – S.22. Більше на цю тему див.: *Gow A. The Red Jews: Antisemitism in an Apocalyptic Age, 1200–1600.* – Leiden, 1994. – 420 p.; *Idem. Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition // Journal of Early Modern History.* – 1998. – Vol.2. – №1. – P.1–28.

ли свою відданість Польщі як королівські посланці, перекладачі, вивідники та під час облог Львова 1648 і 1655 рр., звинувачувати їх у співробітництві з татарами/турками було б абсурдом. Тому Ю.Б.Зиморович використав уже добре розроблений та широко відомий антиюдейський шаблон, застосувавши його проти «предків» вірмен, ставлячи під сумнів вірність короні їхніх «нащадків».

Сконструйоване минуле як засіб захисту прав та обґрунтування соціального просування

Попри суттєві відмінності між різними версіями у третій і четвертій групах джерел, можна визначити три тенденції. Перша з них не каже про час, обставини та причину прибуття вірменів до Русі/до Польщі. До цієї групи належать матеріали, незаангажовані у судовий та релігійний конфлікти. Отже їхні автори (А.М.Граціані, М.Ґруневер, С.Лехаці) не мали потреби звинувачувати чи виправдовувати вірмен. Для цієї групи характерна відсутність мотиву запрошення правителем. Автори цих джерел не пишуть про заняття перших вірменських переселенців, скоріше за все тому, що вважали, нібито в давнину вірмени так само були купцями, як і їхні нащадки у Львові, Кам'янці, інших містах. Відповідно не існувало потреби згадувати час переселення, адже не було ніякого масового руху, оскільки купці завжди переїздили окремими родинами чи невеличкими групами, коли вважали це корисним для власної справи.

Друга важлива тенденція – майже повне уникнення згадок про військове співробітництво вірмен із татарами в Русі (адже його ніколи не було) та навіть на Близькому Сході (де воно мало місце у XIII ст.). Вірмени добре розуміли, що явне або уявне співробітництво з татарами в минулому дискредитує їх зараз в очах польських можновладців, до яких вони апелювали під час судових і релігійних конфліктів. Виняток становлять реляція нунція Г.Вісконті та книга єзуїта М.Бембуса, написані на початку релігійного конфлікту. Обидва автори дотримувалися апологетичної лінії, у різний спосіб виправдовуючи вірменів, оскільки сподівалися на успішне приєднання їх до унії з католицькою церквою.

Нарешті третя, найважливіша, тенденція – джерела підкреслюють військовий характер міграції та робиться акцент на запрошенні вірмен правителем. Простежується чітка динаміка більшого й більшого наголосу на тому, що перші вірменські переселенці були військовими. Якщо на судовому процесі 1578 р. (судячи з пізніших згадок) вірмени стверджували, що їхніх предків запросив князь Данило, і тільки згодом міщани-католики звинуватили вірмен, що їх було запрошено для участі в нападах на Польщу, то у звіті Г.Вісконті йдеться про «участь» вірмен із Кафи у нападах кримських татар на Русь, переселення цих вірмен на запрошення князів Данила та Лева до Львова, оборона Русі від татар, згодом захист Польщі від її ворогів і, нарешті, заява про те, що, виснажені війнами, вони віддали перевагу купецькому ремеслу. «Грамота Федора Дмитровича» в 1641 р. та королівський декрет 1654 р. підкреслюють, що вірмени були запрошені для військової підтримки («прийдуть мені на

допомогу»; «покликали для військової допомоги та громадської потреби в край Русі»). Реляція Г.Вісконті та королівський декрет 1654 р. вказують на масовість переселення вояків-вірмен («Цифра, яку охопило це переселення, була великою»; «в кількості значного війська»). Також простежується тенденція до задавнення переселення вірменів до Русі – від середини XIII ст. до «400 років» та «500 років тому» й «1062 р.». Усі три джерела підкреслюють, що від правителів вірмени отримали привілеї, а Г.Вісконті (певно, зі слів самих вірмен) навіть пише, що це були шляхетські привілеї. У наративах змінюється ім'я монарха, який нібито запросив вірменів – Данило, Лев, «Федір Дмитрович», «Дмитро», утім провідна ідея залишається незмінною – предки вірмен були шляхетними вояками, яких правитель закликав для військової допомоги й обдарував привілеями (а не купцями, котрі прибули до Русі в пошуку прибутків).

На нашу думку, ці концепти (запрошення, масовість, задавнення, військо, привілеї) в наративах указують на ті зміни, які відбулись у сприйнятті та використанні минулого львівськими вірменами від другої половини XVI ст. до середини XVII ст. Якщо спочатку вони виборювали рівні права з міщанами-католиками, то згодом верхівка вірменської громади вже прагнула нобілітації (одночасно цього жадав і католицькій патриціат міста). Релігійний конфлікт, що розпочався 1630 р., також стимулював створення апологетичних наративів про предків вірмен і прагнення нобілітації, адже насправді в Польському королівстві рівні права незалежно від віросповідання були гарантованими лише шляхті (втім з 1650-х рр. релігійна терпимість почала швидко звужуватися навіть у шляхетському середовищі)⁷⁰.

У джерелах, автори яких негативно ставилися до львівських вірменів, помітна тенденція до приниження соціального статусу їхніх предків. Так, С.Петрици заявляв, що «вірмени з бідних перекупників, які прибули до нас із далеких країн, із турків, спочатку малими речами торгували»⁷¹. Архієпископ Я.А.Прухницький, який хоч і вважав, що вірмени прибули до Львова «на запрошення руського князя Лева для військової служби», усе ж таки підкреслював їх соціальну деградацію («згодом перетворилися на купців та вивідників») ⁷². Ю.Б.Зиморович пішов далі від інших, написавши, що нібито вірмени були в татар «спершу як слуги між пастухів на низькій службі»⁷³. Метою приниження соціального статусу предків львівських вірменів було недопущення соціального просування вгору авторових сучасників, адже у традиційному становому суспільстві статус індивіда та горизонт його соціальних амбіцій залежав від його походження (предків) і належності до певної групи. Приниження статусу предків та/або цілої групи автоматично принижувало статус індивіда й підважувало його амбіції щодо соціального просування нагору. За десятиліття, яке передувало написанню «Потрійного Львова», король Ян Казимир нобілізував близько десятка львівських вірмен. Отже ушляхетнені вірменські купці

⁷⁰ Сучасники вважали різновір'я причиною політичних потрясінь. Так, В.Коховський звинувачував польських протестантів у зраді короля Яна Казимира та переході кварцяного війська на бік шведів у 1655 р. (див.: *Kochowski W.H. Nieproznujące proznowanie...* – S.36–42).

⁷¹ *Petrici S. Polityki Aristotelesowej.* – S.CXXX.

⁷² *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes.* – P.87.

⁷³ *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.43.

становили конкуренцію католицькому патриціату Львова, представники якого теж прагнули нобілітації або були нещодавно нобілітованими. Саме тому Ю.Б.Зиморович спробував максимально принизити соціальний статус предків львівських вірмен – мовляв, вони були пастухами, та ще й у татар.

Осучаснення минулого задля відновлення соціальної ієрархії, утраченої внаслідок масштабних потрясінь

Отже в Ю.Б.Зиморовича бачимо яскравий приклад вирішення сучасних завдань за допомогою минулого. У даному випадку минуле сконструйоване з метою подальшого використання для контролю та регуляції соціальних відносин. Ю.Б.Зиморович також осучаснює сконструйоване ним минуле для більшої переконливості й максимального впливу на почуття сучасників – читацької аудиторії його «Потрійного Львова».

Негативні епітети, якими Ю.Б.Зиморович наділяє давніх галицьких князів, скоріше адресовані Б.Хмельницькому, котрий широко відкрив ворота «на Русь» своїм татарським союзникам, а ті як плату за свою допомогу грабували західноукраїнські землі, забираючи населення в ясир («Однак і такими послугами [князь Лев] не зміг утамувати пожадливість скіфів, які вважають ганьбою жити інакше, ніж грабунком; оскільки й на Русі забирали з собою худобу, людей і все, що їм траплялося на шляху, не роблячи винятку навіть для церков») ⁷⁴. Показово, що про татар/скіфів Ю.Б.Зиморович пише у теперішньому часі, отже мова тут про сучасних йому кримських татар.

Описуючи співробітництво руських князів Данила та Лева Даниловича з татарами задля грабіжницьких нападів на Польщу, Ю.Б.Зиморович фактично пише про спільні дії гетьмана Б.Хмельницького та кримського хана Іслама Гірея проти Польщі в 1648–1653 рр. Сюжет про заселення щойно заснованого Львова натовпом селян – утікачів від татар, мав нагадувати сучасникам автора драматичні сцени втечі населення під захист міських мурів Львова в 1648 й 1655 рр. Опис захоплення татарами здобичі в Польщі та її розподілу в Русі, яка перетворилася на «розбійницьке лігво», відсилають до козацько-татарського табору під стінами міста під час його облоги у вересні – жовтні 1648 р. Мешканці Львова спостерігали за ворожими військами з міських мурів, а представники міста декілька разів бували в таборі для ведення переговорів із Б.Хмельницьким і Туґай-беєм. Отже особистий травматичний досвід Ю.Б.Зиморовича та містян мав осучаснювати опис подій далекого XIII ст. Як письменник автор цілком упорався з цим завданням. У читача викликають огиду опис жорстоких і розбещених татар, забобонних та підступних русинів, ненадійних вірмен, не кажучи вже про «еврейських п'явок» ⁷⁵ та «содомитів-сарацінів».

Помістивши предків вірмен у цей максимально негативний контекст, Ю.Б.Зиморович прагнув дискредитувати заслуги сучасних йому львівських

⁷⁴ Ibid. – Р.40.

⁷⁵ Масштабний єврейський погром відбувся у Львові в 1664 р.

вірменів, за які вони були нобілітовані королем⁷⁶. Під час трагічних подій 1648–1660 рр. вони залишалися лояльними королеві Янові Казимирові. Представники вірменської громади Львова брали участь у переговорах із козацьким гетьманом, а громада зробила вельми суттєвий внесок у викуп, який місто двічі сплатило Б.Хмельницькому – у 1648 та 1655 рр. Вірменські купці виконували дипломатичні функції у взаємовідносинах Корони із Військом Запорозьким, Кримським ханством та Османською імперією⁷⁷, вони ж приносили до Львова важливу інформацію про події, що відбувалися «на Україні», у Молдавії, Криму та у Стамбулі.

Нам видається доречним порівняти цю ситуацію з іншою країною, яка у середині XVII ст. пережила громадянську війну та зазнала соціальних потрясінь. Професор Д.Вулф зазначав, що у другій половині XVII ст. відбувалися зміни у ставленні англійського дворянства до власних предків та принципів укладання генеалогій. Якщо раніше головну увагу звертали на давність і тяглість/неперервність родоводу, то після війни й реставрації Стюартів на перший план виходять заслуги предків, вписані в національний історичний мастер-нарратив. На його думку, цьому сприяли два чинники – страждання, яких зазнали лояльні Стюартам дворяни у часи громадянської війни та протекторату О.Кромвеля, а також ознайомлення вищих і середніх прошарків суспільства з історією Англії впродовж XVII ст. Отже тепер більше значення мала не давність роду, а заслуги предків, причому заслуги, які мали суспільне значення, тобто були пов'язаними з ключовими подіями та особами англійської історії, визначеними національною історичною традицією⁷⁸.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. в Польському королівстві спостерігався зростаючий інтерес до національної історії. Відповідно, як верхівка львівських вірмен, так і католицький патриціат міста, прагнучі нобілітації, намагалися сконструювати вигідні їхнім групам колективні генеалогії, приписуючи своїм «предкам» славні діяння на користь Корони. Успіхи вірмен Львова з нобілітацією 1654–1662 рр. непокоїли міський патриціат. Тому Ю.Б.Зиморович у своїй монументальній історії міста спробував дискредитувати «предків» львівських вірменів, аби зупинити їх просування

⁷⁶ За нашими підрахунками, упродовж 1654–1662 рр. Ян Казимир нобілітував 12 вірменів. Підрахунки базуються на вид.: *Juško E.* Nobilitacje i indygenaty jako droga awansu społecznego w Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku. – Tarnów, 2006; *Korwin L.* Ormiańskie rody szlacheckie. – Kraków, 1934; *Wdowiszewski Z.* Regesty nobilitacji w Polsce (1404–1794): Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej. – Buenos Aires; Sztokholm, 1987.

⁷⁷ *Baranowski B.* Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej // *Myśl Karaimska: Rocznik naukowo-społeczny: Seria Nowa.* – T.I (1945–1946). – Rok XXIII. – Wrocław, 1946. – S.119–137; *Dyplomaci w dawnych czasach: Relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia / Oprac. A.Przyboś, R.Żelewski.* – Kraków, 1959. – S.179–183; *Dorobisz J.* Epilog wielkiej legacji Krzysztofa Zbarskiego do Sztambułu – misja Krzysztofa Serebkowicza z 1623 roku // *Region nadczarnomorski w polityce europejskiej: Przeszłość – dzień dzisiejszy / Pod red. T.Ciesielskiego, W.Kusznira.* – Odessa 2008. – S.52–57; *Milewski D.* Wyjście hetmanów koronnych z niewoli tatarskiej w 1650 r. // *Rzeczpospolita wobec Orientu w epoce nowożytnej.* – Zabrze, 2011. – S.54–67; *Idem.* Ucieczka z Krymu AD 1652 // *Mówią wieki.* – 2011. – №01/11 (612). – S.40–44; *Wróbel-Lipowa K.* Działalność dyplomatyczna Ormian polskich w XVI–XVII w. // *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich / Pod red. M.Zakrzewskiej-Dubasowej.* – Lublin, 1983. – S.107–117.

⁷⁸ *Woolf D.* The social circulation of the past: English historical culture, 1500–1730. – Oxford, 2003. – P.134.

нагору соціальною драбиною, адже це загрожувало владній монополії патриціату. Саме тому поселення вірмен у Львові Ю.Б.Зиморович прив'язав до дискредитованих у польському історичному мастер-нарративі князів Данила й Лева Даниловича, та осучаснив описом спільних злодіянь татар і русинів проти Польщі, які мали розбудити негативні емоції читачів, викликавши в їхній пам'яті травматичний досвід подій недавнього минулого. Якщо наше припущення, що Ю.Б.Зиморович писав свій твір для представлення Янові Казимирові, справедливе, то, відповідно, звинувачення предків вірмен у співробітництві з татарами могло бути непрямим натяком королеві надалі не нобілізувати їхніх нащадків.

This article investigates the reasons why the imaginary narrative of the Armenian-Tatar comradeship-in-arms in the service of the Halychyna princes was constructed and introduced into the seventeenth-century historical writing. It also examines how in the aftermath of the litigation of 1578 the city magistrate and the Armenians of L'viv started referring to the distant past as a source of the additional arguments. At the core of the social conflict between the wealthy Armenian merchants and the Catholic patricians was the aspiration of both groups for ennoblement and reluctance of the patricians to lose their dominant position in the city. The paper delineates four main groups of sources authors of which investigated the issue of the origins of Armenian settlement in Rus', and in L'viv in particular. The article reveals the dependence of various explanatory models on the authors' engagement into the conflict, as well as the dynamics of the narrative changes in the course of several decades. It also uncovers the impact of the dramatic events of 1648–1660 on the narrative of founding L'viv in the writing of J.B.Zimorowicz. The case study of how the imaginary ancestors of the Armenians of L'viv were discredited in Zimorowicz's "Leopolis triplex" reveals that his work was designed as a tool to control and regulate social relations in the city.

Keywords: *inventing the past, social conflict, historical imagination, actualizing the past, social hierarchy.*

Т.Ф.Литвинова*

РОЗДУМИ НАД «МАЛОЮ УКРАЇНСЬКОЮ ТРИЛОГІЄЮ» Д.БОВУА**

Під враженням перепрочитання російськомовного варіанту «малої української трилогії» Д.Бовуа зроблено спробу звернути увагу на деякі історіографічні стереотипи польсько-російсько-українських відносин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку ХХ ст., яких не вдалося уникнути відомому французькому дослідникові. При цьому українська сторона окресленого трикутника протистояння розглядається не як об'єкт докладання зусиль російської влади й польської шляхти, а як активний самостійний гравець.

Ключові слова: Бовуа, українське селянство, польська шляхта, російська влада, Правобережна Україна, Російська імперія, етика історіографічних репрезентацій.

Творчість Данієля Бовуа присвячена Україні. Так вважає, напевно, кожен український історик. Можна з упевненістю сказати, що більшість вітчизняних фахівців, навіть якщо вони не займаються вивченням ХІХ ст., знають ім'я цього французького славіста, одна з книг якого побачила світ у Києві 1996 р.¹ Вона була «конвойована» іменами вже тоді авторитетних не тільки в Україні дослідників В.Шандри та Н.Яковенко, які взяли на себе наукову редакцію, і передмовою Я.Дашкевича, що познайомив читача й з творчою біографією автора так званої «малої української трилогії», і з реакцією на неї насамперед польської наукової громадськості. Причому перерахування суперлативів першорозрядних істориків і публіцистів, які оцінили видані польською мовою в 1987 і 1989 рр. книги Д.Бовуа як наукову сенсацію, тональність самої вступної статті, розставлені в ній акценти щодо польсько-українських відносин, а також презентація французького фахівця як незалежного історика сприяли міцному утвердженню його імені у сучасній українській історіографії. А дві наступних монографії Д.Бовуа, що вишли в Україні 1998 і 2007 рр.², і хронологічно ніби розширювали проблему

---

* Литвинова Тетяна Федорівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
E-mail: litvinova.tf@i.ua

** Цей текст написано у серпні 2013 р. на пропозицію головного редактора журналу «Российская история» І.Христофорова, який планував організувати на шпальтах цього видання дискусію за монографією Д.Бовуа. Однак різноманітні обставини, у тому числі й солідний обсяг матеріалу, так і не дозволи йому з'явитися в московському часопису. Натомість у початковому варіанті він побачив світ у збірнику «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі» (Дніпропетровськ, 2013 р., с.302–332). В «Українському історичному журналі» текст подається з незначними змінами, в авторському перекладі.

¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – 415 с.

² Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 334 с.; Його ж. Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830 рр. – Л., 2007. – 296 с.

українсько-польсько-російських взаємин, тільки закріпили за їх автором статус незаперечного авторитету у вивченні історії Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Підтвердили це й українські рецензії³. Щоправда на відміну, наприклад, від польської історіографії та суспільної думки, в нашій країні активне обговорення праць Д.Бовуа так і не розгорнулося. Серед понад півсотні рецензій на них, що з'явилися в науковій та суспільно-політичній періодиці різних держав, відгуки українських авторів, переважно компліментарні, займають доволі скромне місце.

Таке ставлення до творчості Д.Бовуа в Україні та безумовне його зарахування до кола провідних українців цілком зрозуміле. Але справа тут не в «низькопоклонстві» перед зарубіжними авторитетами (хоча і в такому «гріху» українські історики могли б іноді зізнатися), і не тільки в новизні запропонованого матеріалу. Так уже сталося, що через цілком зрозумілі причини, які тут не місце обговорювати, українська історична наука на початку 1990-х рр. опинилася перед необхідністю надолужувати згаяне, відновлювати історіографічну цілісність, наново освоювати дореволюційну спадщину, знайомитися з вітчизняною й зарубіжною науковою продукцією, заповнювати так звані «білі плями», створювати, точніше відтворювати, національний наратив. Тому «наздоганяльна» українська історіографія, часто не встигаючи аналізувати, запозичувала синтетику й концепти, які залишалося тільки ілюструвати.

Із цієї перспективи перші книги Д.Бовуа з'явилися в Україні як ніколи вчасно. Можна сказати, вони виявилися конгеніальними українській історіографії з її яскраво вираженою національною орієнтацією. Д.Бовуа завоював симпатії не тільки тим, що своєю титанічною працею зробив те, чого не зробили, не змогли зробити українські історики, – увів до обігу цілий ряд нових проблем і сюжетів, порушив складні питання, накресливши, таким чином, цілу програму подальшого дослідження Правобережжя. Але «незалежний історик», як це не буде здаватися дивним, виявився концептуально надзвичайно близьким українській національній історіографії, на чому ще зупинюся нижче. Тому він відразу ж став класиком, на якого орієнтуються, цитують, використовують, в якого запозичують матеріал та оцінки, але з яким, на жаль, не дискутують. Чи добре це для самої української історіографії, чи призводить це до консервації історіографічної ситуації у вивченні історії не тільки одного з регіонів, але й України у цілому, задуматися важливо. Публікація в 2011 р.

³ Вушко І. Даніель Бовуа і його польське питання: Beauvois D. Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukrain 1793–1830. – Paris, CNRS Editions, 2003. 240 р. // Україна модерна. – Ч.10. – К., 2006. – С.214–220; Гудь Б. Міф «східних кресів» у сучасній польській історіографії // Historia – mentalność – tożsamość: Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2008. – S.575–589; Карліна О. Кінець міфів про Україну-Аркадію: Даніель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998 // Український гуманітарний огляд. – Вип.1. – К., 1999. – С.60–69; Її ж. Даніель Бовуа проти «спокуси красивих історій»: Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830 рр. – Львів: Кальварія, 2007. 296 с. // Там само. – Вип.13. – К., 2008. – С.84–94; Кравченко Я. Проблеми польської та української історії кінця XVIII–XIX ст. у працях французького історика Данієля Бовуа [Електронний ресурс]: <http://vuzlib.com/content/view/1734/52/>; Портнов А. Изобретая Речь Посполитую // Ab Imperio. – 2007. – №1. – С.4–62; Портнов А. Уявляючи Річ Посполиту // Критика. – 2006. – №9. – С.22–24 та ін.

в Росії «трилогії» Д.Бовуа, що вийшла під однією обкладинкою з промовистою назвою⁴, думаю, може бути для цього і приводом, і прекрасною можливістю.

Російськомовний виклад досліджень Д.Бовуа з'явився порівняно пізно. Але це має й свої переваги. Велика книга дозволяє прочитати цю працю у цілісному вигляді та, що важливо, у хронологічній послідовності, чого був позбавлений україномовний читач. Таким чином, уся грандіозність задуму, масштабність виконаної роботи, її новаторство стають ще більш очевидними. Але водночас оголюються й «слабкі місця», неминучі в таких обширних працях.

Зауважу, що цю книгу вже було представлено науковій громадськості, у тому числі й російській публіці, самим автором, прокоментовано й високо оцінено, наприклад, відомими істориками О.Міллером і М.Дмитрієвим⁵, що дозволяє детально не зупинятися на її змісті та основних ідеях. Немає необхідності спеціально звертати увагу й на такі важливі, на мій погляд, для історіографії та суспільної думки питання, як імперія/імперіалізм, колонізація/колоніалізм, полонізація/русифікація, нація/націоналізм і т.п., уже порушені фахівцями при обговоренні «трикутника розбратів»: Польща – Україна – Росія, окресленого у книзі Д.Бовуа. Зупинюся, насамперед, на його «українській» грані, попередньо дещо пояснивши свої позиції: чому «зсередини», «з іншого берега», і чому взагалі зважилася публічно поміркувати про творчість історика, до якого відчуваю ширий пієтет.

Усі тексти, що стосуються України, із цілком зрозумілих причин, не можу сприймати відсторонено, нібито ззовні. Але «зсередини» стосується не тільки України, оскільки, розглядаючи регіональний підхід як можливість через одиничне побачити ціле, вважаю неможливим історію якогось українського регіону вивчати герметично. При цьому, не поділяючи думку частини вітчизняних фахівців і політиків про колоніальний статус нашої країни у складі польської або російської держав і, звичайно ж, жодним чином не порівнюючи її, як це іноді робиться, з Алжиром, імперський період української історії сприймаю як найважливіший. Саме тоді під російським «дахом» формувалося головне територіальне ядро сучасної України, єдиний економічний і культурний простір, модерна національна самосвідомість, національна «програма». Тому свою позицію визначаю як внутрішню, але без будь-якого національного забарвлення.

Так сталося, що в XIX ст., яке в історіографії представляється у хронологічних рамках, що відповідають зазначеним у книзі Д.Бовуа, українські регіони вступили не як цілісність, а як конгломерат земель із «різною історією», довгий час мало пов'язаних між собою, що мали соціально-політичну, правову та культурну специфіку, жили своїм життям, у тому числі й у складі різних держав. Тому, коли йдеться про «феномен інтеграції»⁶, важливо враховувати не тільки процес вписування в російський імперський простір,

⁴ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва, 2011. – 1008 с.

⁵ Треугольник раздоров: Польша – Россия – Украина [Електронний ресурс]: <http://polit.ru/article/2011/12/20/Beauvois>

⁶ Бовуа Д. Гордиев узел... – С.25. Далі в дужках посилання на сторінки цього видання.

але й внутрішньоукраїнську інтеграцію, «знайомство» регіонів один з одним або «пригадування» колишньої єдності, як у випадку з Правобережною (предметом уваги Д.Бовуа) і Лівобережною Україною, колишньою Гетьманщиною, у термінології XVIII–XIX ст. «Малоросією» (предметом моїх наукових інтересів)⁷.

Так само, як і французький фахівець, звертаючись, насамперед, до історії еліти, але лівобережної, малоросійської, не могла обійти трикутник, який чітко прочитується й за російсько-польсько-українським «національним» трикутником Д.Бовуа. Звичайно, цей трикутник – «влада – поміщик – селянин» – дещо по-іншому виглядає на лівому березі Дніпра. Але, урахувуючи попередню спільну історію Правобережжя та Лівобережжя України, деяку інерційність соціальних і ментальних процесів, погляд «з іншого берега» все ж дає можливість проводити деякі аналогії, по-іншому оцінюючи ситуацію й у так званих польських українських губерніях Росії. Дозволяє це зробити також досвід тривалого викладання студентам-історикам різних курсів з історії України другої половини XVII–XIX ст., де обійти яскраво виражені у цей період регіональні особливості було неможливо, і плідне дослідження в останні роки різноманітних аспектів, насамперед ранньомодерної соціальної та інтелектуальної історії, проведене українськими авторами, орієнтованими на стандарти школи Н.Яковенко.

Перепрочитання творчості Д.Бовуа в російськомовному варіанті загострило для мене й проблему презентації історії України імперського періоду⁸. На жаль, або на щастя, назовні її проводять переважно не «материкові» українські історики. Саме через «окуляри» цілком правомірно визнаних зарубіжних україністів Д.Бовуа, А.Капелера, З.Когута, О.Міллера, Р.Шпорлюка та інших сприймається й образ історії України XIX ст. Не скажу, що це погано. Навпаки, у руках читачів і дослідників, для яких сюжети української історії є попутними, опиняється, як правило, добротна наукова продукція. Але, переконана, така ситуація не на користь самій українській історичній науці. Усе це й підштовхнуло не стільки включитися в обговорення серйозної, що вимагає величезної ерудиції, книги шанованого французького історика, відзначаючи її численні достоїнства, скільки під враженням тексту та загострених автором питань спробувати звернути увагу на деякі аспекти польсько-російсько-українського переплетення на Правобережжі. Але насамперед необхідно зрозуміти деякі методологічні та історіографічні підстави, на яких вибудовувалася загальна картина «Гордиева узла».

Професор Д.Бовуа визначає свою працю як «неупереджену» (с.13) й «наднаціональну» (с.7), що без сумніву можна розцінювати як методологічну позицію, згідно з якою автор нейтральний, він – над процесом. Однак деякі сумніви у цьому породжують уже коментатори, що цікаво, в основному як позитивний

⁷ Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда»: Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). – Дніпропетровськ, 2011. – 732 с.

⁸ «Довге» українське дев'ятнадцяте століття практично не представлено в російському історичному академічному та суспільно-політичному дискурсі (див.: Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К., 2013. – 128 с.).

момент, відзначаючи авторську упередженість. Наприклад, Н.Яковенко, презентуючи одну з монографій Д.Бовуа, підкреслила, що її «стилістично розкутий і пронизаний ідеєю соціальної справедливості текст (тут і далі курсив мій – Т.Л.) не залишить байдужим ні того історика, який вважає за недоцільне виставляти минулому моральний рахунок за сучасними розцінками, ні того, хто шукає в минулому соціальних правд»⁹. О.Міллер також вважає, що Д.Бовуа «до матеріалу ставиться надто емоційно, не нейтрально. І до честі його треба сказати, що він завжди стає на бік слабкого – як він його розуміє». Але ця, на думку російського історика, по-людськи «дуже симпатична позиція», може бути й корисна «для широкого читача»¹⁰, але, здається, не свідчить про рівновіддаленості від усіх складових об'єкту дослідження. Доволі експресивна лексика – «брехлива історіографія XIX–XX ст.» (с.7), «польсько-російська колаборація» (у російській та українській мовах це поняття має яскраві негативні конотації), «козли відпущення» (про дрібну шляхту Правобережжя, с.366), «безумство», що охопило царську владу (с.368), «соціотехнічне маніпулювання» (с.81), «депортація», «нелюдські рішення» (про плани російського уряду щодо шляхетської проблеми, с.80–81) тощо – також видає небайдужість та яскраве авторське переживання.

Ставлячи під сумнів існуючі в рамках польського й російського національних наративів образи тристоронніх відносин у XIX ст., прагнучи зруйнувати «цю подвійну міфологію» (с.11) і «відтворити хоча б частину понівеченої й так довго фальсифікованої історії» (с.937), автор намагається, орієнтуючись на права людини, що не без задоволення відзначив відомий український історик Я.Дашкевич¹¹. Але в такому випадку виникає питання: чи можемо ми адекватно оцінювати минуле, виходячи з його нормальності, із тих прав і системи взаємовідносин, які існували у XVIII або XIX ст.? Звичайно, ніякий фахівець не може бути повністю вільним від ретроспекції. Однак чи доцільно вибудовувати наукове дослідження, будучи стурбованим сучасними добросусідськими відносинами трьох народів? Чи можливий при цьому суто історичний підхід?

Сама постановка проблеми «зіткнення трьох ідентичностей: російської, української й польської та зіставлення джерел, що походять від цих трьох сторін» (с.7) має найважливіше наукове значення. Але, спрямована в річище «російсько-польської боротьби за владу над українськими душами» (с.346), тобто кріпаками, вона, на мій погляд, також набуває певної методологічної заданості, яка виключає побудову рівностороннього трикутника. З очевидністю його «українська» сторона бачиться або як гіпотенуза, тому що йдеться про Правобережну Україну та про все, що там відбувалося, або як найкоротший катет, оскільки ця грань представлена селянством, «німою більшістю», що не говорить від свого імені, є об'єктом докладання чийось зусиль, пасивним гравцем, котрий виявляє себе тільки у соціальних протестах. Та оскільки, як

⁹ Яковенко Н. Від редактора // Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні... – С.9.

¹⁰ Треугольник раздоров: Польша – Россия – Украина.

¹¹ Дашкевич Я. Даниель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С.35.

помітили історики, Д.Бовуа «стає на бік слабкого», його дослідження, на мій погляд, виявляється селяно-, а значить – україноцентричним¹².

Не випадково книги французького фахівця мають такий величезний вплив на сучасну українську історичну науку, яка у соціальній проблематиці продовжує сповідувати традиції народницької історіографії ХІХ ст. Її спрямованість ще в 1846 р. чітко визначив М.Костомаров: «Усякий розсудливий мислитель, досліджуючи боротьбу козацтва з польським дворянством, скаже, що правда була на боці козаків, як стану, що мав завданням своїх дій звільнення нещасного, пригніченого класу від убивчої олігархії»¹³. Мені здається, Д.Бовуа та українська історіографія виявилися залежними один від одного. Французький історик стоїть на тих самих позиціях, що й батьки-засновники вітчизняної історіографії, ніби забуваючи, що «провину» за катаклізми початку ХХ ст., якщо вже оперувати такими категоріями, могла б узяти на себе й народницька наука, тим більше різнонаціональна художня література, яка представляла елітні групи в карикатурному вигляді.

Характерно, що й самі дворяни, «ідучи як вівці на заклання», повірили, що вони не «герої чеснот», а «герої вад»¹⁴, що вони не народ. Із цієї перспективи російська назва книги Д.Бовуа дуже показова – ані влада, ані шляхта (остання ще у ХVІІІ ст. вважала себе народом) тут народом не є. Народ – це тільки селяни. Належність до народу – це своєрідна моральна індульгенція. Звідси така амбівалентність мислячих інтелектуалів ХІХ ст., котрі з задоволенням побутовали як елітні групи, демонструючи при цьому своє народолюбство, що своєю чергою породжувало найгостріші морально-етичні проблеми, пов'язані з кардинальними розбіжностями способів існування, способів мислення та поведінки. У цьому сенсі реальна шляхта/дворянство по відношенню до трудового народу була значно чеснішою, аніж уся народницька історіографічна традиція з її «наративом народних страждань», центральними темами-ідеями якого виступали кріпосне право, похмура темна епоха грубого насильства, приниження, наруги над особистістю та її гідністю, мотив соціального гноблення.

У рамки такого наративу вписується й образ українського селянина, і образ поміщика з Правобережжя, які постають зі сторінок книги Д.Бовуа: «закріпачений люд і польські колонізатори» (с.561), які здавна ненавиділи один одного. Українське селянство показане як щось монолітне. І справа навіть не в тому, що, цілком зрозуміло, виходячи з авторського задуму, не враховуються, нехай і не численні, але різні групи державних селян. Кріпосне селянство, якщо не зважати на згадки про чумаків як категорії привілейованих селян (с.315; щоправда з'явилися вони не близько 1850 р., а значно раніше), показане узагальнено – пригнічене, знедолене, бідне,

¹² Про витоки ототожнення «українського» з селянським та інтелектуальне походження міфу «селянської», «народної» української нації див.: Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в ХІХ веке. – К., 2012. – 256 с.

¹³ [Костомаров Н.]. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – Т.78. – Отд.: Науки и искусства. – Санкт-Петербург, 1846. – С.31.

¹⁴ Харківський поміщик К.Марков у листі до М.Гоголя від 24 листопада 1849 р. дорікнув письменникові в тому, що в «Мертвих душах» він зобразив не російську людину в її повсякденній праці та житті, а виняткових осіб, щодо яких автор листа й ужив вислів «герої вад» (див.: Соколов Б.В. Расшифрованный Гоголь: Вий. Тарас Бульба. Ревизор. Мёртвые души. – Москва, 2007. – С.263).

безземельне, безпорадне, безправне, затиснене між двох лих – польським поміщиком і російською владою. Не випадково, на відміну від О.Міллера, котрому як історика нікого не шкода, М.Дмитрієв зглянувся саме над українськими селянами, поставивши у заслугу Д.Бовуа, серед іншого, демонстрацію «страшної драми [...] цього українського селянства»¹⁵. Автор говорить про об'єктивізм і «сухий» підхід, а презентація українських селян викликає лише гіркі сльози.

Звісно, до соціальної гармонії у ХІХ ст. було далеко, але не можу погодитися з такою спрощеною картинкою. Водночас розумію та співчуваю авторові книги. Руйнуючи «міфологічний образ України» (с.9) і різні стереотипи, він був змушений спиратися на них, у цілому ряді питань ідучи дуже хитким історіографічним ґрунтом. Не надто приязно відгукуючись про радянську історичну науку (як, утім, і про російську дореволюційну), французький історик в «українських питаннях» виявився «в полоні» українських радянських авторів. Наприклад у розділі «Кріпак та його пани» часто трапляються посилання на праці 1950–1960-х рр. (А.Барабой, В.Дядиченко, Г.Сергієнко, М.Лещенко, І.Слабеев, В.Теплицький). Серед найбільш повних досліджень з історії інвентарної реформи на Правобережжі названо монографію І.Гуржія «Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.» (1954 р.). Основою сюжету про Кирило-Мефодіївське товариство, члени котрого, як уважає Д.Бовуа, «справили вплив на селянство» (с.337), стали, перш за все, праці П.Зайончковського (1959 р.) та М.Возняка (1921 р.). Такі приклади можна продовжувати.

Щоправда, у російському виданні Д.Бовуа врахував і деякі досягнення недавньої української історіографії у вивченні Правобережної України. Але, на жаль, незважаючи на доволі велику кількість статей, дисертацій і навіть монографій, що з'явилися в останні роки, концептуально вони картину не змінили. Очевидно тут позначився потужний вплив попередньої історіографічної традиції і творчості Д.Бовуа. Звичайно ж, це не докір шановному професорові. Це – вирок українській історіографії. Вітчизняні дослідники, незважаючи на шквал публікацій із різних аспектів історії ХVІІІ–ХІХ ст., досі так і не наважилися по-новому представити дуже багато проблем та сюжетів.

Попри підвищену увагу до вивчення національного відродження ХІХ ст., характерну для сучасної української новістики, усе ще відсутні якісні дослідження навіть із такого центрального сюжету, як Кирило-Мефодіївське товариство. Із підручника в підручник, із книжки у книжку повторюється одноманітна інформація, згідно з якою, наприклад, Т.Шевченко нібито повернувся до Києва, щоб створити цю організацію та представляв у ній так зване «революційне крило»; члени товариства немовби прагнули «розбудити» українську національну самосвідомість селянства й т.п.

Причому тоді, коли стереотипи вже поставлено під сумнів і розкрито прирону та витоки міфу, як у випадку з У.Кармалюком, чия «боротьба» на основі вивчення широкого комплексу джерел кваліфікується як «соціальний розбій,

¹⁵ Треугольник раздоров: Польша – Россия – Украина.

бандитизм» (В.Дячок), буває дуже важко скидати з п'єдесталу народних героїв, навіть якщо вони такими не були. Тим більше, що закріплені в науковому та громадському дискурсі уявлення про більш ніж двотисячний загін У.Кармалюка, який тероризував поміщиків Волині та Поділля з 1812 по 1835 рр. (с.309), так добре вписуються в національний наратив. Усі ці сюжети, як і багато інших, вимагають перепрочитання. Але не завжди тут допомагає й опора на джерела, що, як відомо, може призвести до деконструкції, а може допомогти підтримати життя старого міфу.

Повертаючись до «української» сторони трикутника, зауважу, що включаю до неї не тільки селянство, але й, як мінімум, шляхту, оскільки взаємодія саме цих груп значною мірою визначала соціальну картину в розглянутий період. Презентуючи досліджуваний регіон, Д.Бовуа називає його «сплячим царством», маючи на увазі економічний стан (с.36) і зазначає, що «порівнюючи з рештою земель давньої Речі Посполитої Правобережна Україна, поза сумнівом, була найбільш відсталою у соціальному плані» (с.319). І це не дивно. Але щоб зрозуміти, чому так сталося та збагнути похідну від цього специфіку соціальної взаємодії, необхідно згадати, по-перше, про субрегіональність краю; по-друге, що значна частина його території, так само, як і Лівобережна Україна, відносилася до земель «нового заселення». Причому активна колонізація (у сенсі заселення) припала на першу половину XVII ст. і, звичайно ж, проходила за значної підтримки польської держави, але переважно за рахунок напруження та внутрішніх ресурсів «українського суспільства»¹⁶, коли і шляхтич, і селянин із Волині, Галичини, Західного Поділля рушили освоювати Подніпров'я. Тут складалася особлива система землеволодіння, землекористування та взаємин, заснована на «займанщині», «слободах», патронаті й т.п. Активна людність завжди була готова знятися з тільки-но насиджених місць і рушити далі.

Рівень географічної, а також соціальної мобільності надзвичайно виріс у період Хмельниччини та Руїни, тобто в той драматичний час другої половини XVII ст., який, окрім іншого, характеризувався масовими міграціями, реформатуванням соціальної структури, великими демографічними зрушеннями (щоб не сказати катастрофою). До початку XVIII ст. Росія, Річ Посполита, Османська держава з Кримським ханством вели боротьбу за ці землі, яка супроводжувалася «громадянською війною», тобто боротьбою козацьких лідерів, що призвело до обезлюднення значної частини Правобережжя. Тому, нарешті, закріпивши за собою правий берег Дніпра без Києва, Польща знову опинилася перед проблемою його заселення та відновлення господарського життя. І знову рух, «слободи» і турбота землевласників про збереження робочих рук. Важливо враховувати також у цьому вже некозацькому краї не тільки живу пам'ять про козацтво, а й близькість Запорізької Січі. Запорожці й у XVIII ст., не зважаючи на те, чи були вони підданими кримських ханів або потім російських монархів,

¹⁶ Навмисно не зупиняюся на таких важливих для вивчення самоідентифікації, перехресних ідентичностей речах, як тонке термінологічне опрацювання. Розуміючи, що не тільки у XVII, а й у XIX ст. більшість населення даного регіону не визначала себе як українців, у даному випадку вдаюся до такої модернізації слідом за Д.Бовуа. Це ж відноситься й до поняття «селянин».

продовжували розглядати Правобережжя як свій край і не зупинялися перед польським кордоном, доволі легко долаючи його для і гайдамакування, і торгівельної діяльності, про що знову, через більш ніж півтора століття після А.Скальковського, почали писати українські історики (В.Мільчев). Своєю чергою правобережні селяни шукали виходу зі складних ситуацій, переселяючись на Запоріжжя, а з кінця XVIII ст. – на південь України.

Ще радянські дослідники, наприклад В.Маркіна, відзначали специфіку вотчинних відносин на Правобережжі у XVIII ст., викликану, серед іншого, природно-кліматичними факторами, малолюдністю краю, боротьбою землевласників за працівників. Звертають на це увагу й деякі сучасні українські історики (Ю.Овсинський, О.Петренко та ін.). Тому, говорячи про жахливе становище правобережних селян, важливо враховувати не тільки тиск на них із боку землевласників, а й економічні (наприклад ринкова кон'юнктура) та позаекономічні фактори (неврожай, падіж худоби, війни, грабежі), що впливали на селянське господарство як самостійний організм. Це могло призвести й до зміни статусу господарства (з «тяглою» на «пшіше»), до обезземелення та як наслідок – соціального розшарування.

Звичайно, землевласники змушені були, щоб не втратити підданих, уживати різних заходів. Безтяглові селяни переводилися на відкупну або чиншову системи оплати повинностей, на нові слободи, що передбачало податкові пільги на декілька років, надання житла або позики на будівництво, на обзаведення посівним матеріалом, інвентарем і т.п. Іноді також установлювалася «вартість» панщинного дня, що робилося для пом'якшення тиску з боку орендарів. Челядь для виконання дворових послуг наймалася з без- і мало-земельних підданих, які отримували за це натуральні та грошові виплати зі звільненням від виконання інших повинностей і т.д. Співвідношення відробіткової та грошової ренти на Правобережжі не було уніфікованим і могло відрізнитися навіть у межах одного фільварку. І в першій половині XIX ст. багато що залежало від місцевих умов, у тому числі й від співвідношення населення та наявності оброблюваної землі, від традиції. Не випадково бібіковська інвентарна реформа передбачала уніфікацію, яка, утім, викликала невдоволення селян тих маєтків, де норми ренти були нижчими за встановлені новими правилами.

До того ж ставлення до ефективності форм ренти, як відомо, змінювалося у часі. В умовах малоземелля, яке було характерним для багатьох районів і Лівобережжя, і Правобережжя України, панщина стала одним зі способів утримати селян на місцях, забезпечивши їх при цьому можливим заробітком. Нагадаю і про традицію селян Подніпров'я віддавати свої наділи в оренду, працюючи при цьому на панському полі за 3–4-й сніп і таким чином забезпечуючи свої родини – особливо вона поширилася з кінця XVIII ст. у зв'язку з частими епізоотіями. Те, що називалося «місячиною» й у радянській історіографії виглядало мало не лайкою, по-перше, було формою забезпечення кріпаків в умовах малоземелля; по-друге, мало доволі незначне поширення.

Незважаючи на серйозні зміни, що відбулися з включенням Правобережної України до складу Російської імперії, немає підстав говорити про їх швидкі

темпи у системі соціально-економічних взаємин поміщиків і селян. Це підкреслив і Д.Бовуа: «Упродовж 1797–1830 рр. понад десять тисяч польських землевласників на Україні справді практично не зауважили перемін і жили згідно з усталеними ще у часи їхніх предків моделями» (с.241). Приблизно так само виглядала ситуація й у Лівобережній Україні. Більш динамічні зміни принесло нове покоління поміщиків, економічний підйом, «цукровий бум», що почався на Правобережжі з 1830-х рр. Але, на мій погляд, тут, як і в інших українських регіонах, активна інтеграція яких в імперську систему почалася з кінця XVIII ст., і шляхта, і її піддані все ж повинні були звикати до нових для них кріпосницьких відносин. Попри те, що Правобережна Україна була краєм із давнім кріпосним правом, норми Литовського статуту, що мав чинність тут до 1840 р., дещо відрізнялися у цьому сенсі й від російського права, і від російських традицій.

Цей процес адаптації все ще залишається невивченим, більше того, проблема щодо Правобережжя навіть не поставлена. Але, без сумніву, досліджувати її необхідно з урахуванням різноманіття ступенів залежності, множинності соціально-правових розрядів і груп селян, що мали різні майнові та особисті права, з урахуванням не тільки ролі права, але й звичаю, значної дистанції між указом та дійсністю, усе ще високої географічної мобільності населення, економічних змін першої половини XIX ст. і спроб раціоналізації поміщицьких господарств, а також зважаючи на стурбованість російської влади щодо вирішення «селянського питання», особливо в миколаївську епоху. Тут змушена не погодитися з Д.Бовуа, що «царські власті, не реформуючи кріпосницькі відносини у самій Росії, намагалися добитися їх послаблення саме у цьому регіоні» (с.320). На жаль, цей стереотип, незважаючи на численні дослідження русистів, починаючи ще з пізньорадянського часу, українській історіографії все ще не вдається подолати.

Ще одним доволі стійким стереотипом є уявлення про «споконвічну» ворожнечу українського селянства до «польської шляхти». Підтримує його й Д.Бовуа. Посилаючись на збірник документів «Селянський рух на Україні», тенденційність добору матеріалів якого очевидна та повинна була б насторожити, «Історію селянства Української РСР» (1967 р.), розкритиковану журналом «Український історик», автор «Гордієва узла...» дивується безперервності селянських повстань (с.307–308), пояснюючи це ненавистю до поляків. Тут слід зробити застереження. Якщо не брати до уваги У.Кармалюка й «Київську козаччину» 1855 р., котра багато у чому пов'язана з Кримською війною та інспірована київськими студентами, великих селянських рухів на Правобережжі, подібних гайдамаччині, Коліївщині XVIII ст., в усякому разі в дореформений період, не було. Звичайно, у цьому краї народ традиційно був готовий до опору, як, утім, і в інших українських регіонах. Саме тому поміщики тут часто побоювалися занадто сильного тиску на підданих.

Важливо згадати також, що ще на початку 1980-х рр. Б.Литвак поставив під сумнів поширене в історіографії переконання про прямий зв'язок між становищем селян у першій половині XIX ст. і їхніми протестами. Історик зазначав, що, незважаючи на можливе погіршення становища, «найбільшу

соціальну активність проявляють ті групи селян, чий юридичний статус ще не визначився або, якщо вже визначився, не встиг зміцнитися. Натомість там, де він стійкий та освячений традицією, “больові точки” виявляються, коли виникають ситуації, що погіршують цей статус». Селяни тонко реагували на будь-які зміни в поміщицькій вотчині й піднімалися проти нового власника або опікуна, як правило, приховуючи справжні причини протесту: «Своє небажання підкорятися новому власникові, уважаючи, що разом зі старим власником зникало й саме кріпосне право на них»¹⁷.

На матеріалах Лівобережної, Південної та Слобідської України це добре проглядається. Наведений Д.Бовуа приклад заворушень селян після смерті власника маєтку Собанського (с.339) підтверджує можливість такого трактування й відносно Правобережжя. Тому відмову селян від виконання панщини або інші прояви непокори, на мій погляд, навряд чи варто жорстко ставити у площину етнічних/національних відносин – «ігри між трьома учасниками – поляком, українцем і росіянином», де останній розпалював ненависть до першого (с.307). А коли йдеться про те, що українське селянство не підтримало шляхетське повстання 1830 р. через «ненависть» до поляків, важливо згадати, що його не підтримало й польське селянство, і не тільки на Правобережжі. Із кожним випадком селянського протесту, мені здається, потрібно розбиратися окремо. Хоча й розумію, що це може бути лише масштабним завданням на майбутнє. Але тільки тоді буде можливе створення більш адекватної соціальної картини.

Це саме стосується жорстокості поміщиків щодо підданих. На основі аналізу судової документації Д.Бовуа наводить не один такий випадок, зауважуючи, що «приклади винесених вироків *сьогодні* видаються абсолютно обурливими» (с.324). Похмуру картину селянського побутування доповнюють і цифри самогубств серед кріпаків, смертність від епідемій, відсутність належної медичної допомоги й т.п. Ці найважливіші аспекти селянського життя, безумовно, вимагають пильної уваги. Але при цьому виникає безліч питань. Чи можна розглядати становище селян у маєтках божевільних поміщиків як норму? Чи підраховано кількість самогубств серед правобережної шляхти? Як виглядала ця картина серед інших податних категорій населення краю? Наприклад, вивчення цієї проблеми одним із повітових предводителів дворянства Чернігівської губернії показало, що за 1842–1852 рр. самогубств кріпаків було не більше, а в деякі роки й менше, аніж козаків і державних селян. Це підтверджує й газетна хроніка. Епідемії ж узагалі не розбирали статусів, що, посилаючись на Ю.Крашевського, підтверджує й сам автор, говорячи про смерті в містах Кременці, Дубні, Луцьку, Торчині. Що ж стосується медицини, її рівень на той час був, найімовірніше, подібним і в інших регіонах Російської імперії. До того ж, якщо згадати зауваження Д.Бовуа про високий відсоток дрібнопомісної шляхти Правобережжя, правомірно поставити

¹⁷ Литвак Б.Г. Сословно-групповые особенности крестьянского движения в период кризиса крепостничества // Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи: Мат. XVII сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории. – Ростов, 1980. – С.138, 140–145.

питання: чи у змозі вона була допомогти своїм підданам, тим більше так, як це робили графині Дзялинська та Ожаровська, княгиня Радзивілл?

Ряд питань виникає й з приводу видів/жанрів джерел та беззастережної довіри до них. Наприклад, чи можна на основі офіційної документації, судових матеріалів вивести норму? Чи достатньо для цього свідчень мемуаристів і популярних авторів художніх творів, подібних С.Гоцинському, Ю.Крашевському, які «відбивають сумну дійсність того часу» (с.318)? І чому не слід довіряти «Пану Тадеушу» А.Міцкевича або О.Бальзаку, котрий не мав «бодай дрібки співчуття до кріпосних» (с.341) та одночасно писав у 1847 р. про їх добробут? Чи не будемо ми, навіть за значної кількості судово-слідчих заходів, мати справу з екстраординарними випадками? (Цифри самі по собі без порівняння говорять небагато). З яких джерел можна зрозуміти мотиви, стратегії поведінки? У зв'язку з цим пригадується застереження визнаного джерелознавця Б.Литвака про труднощі виявлення справжніх мотивів учинків селян на основі документів, оскільки такі джерела відклалися насамперед у фондах каральних установ, а складено їх було під впливом специфічних інтересів фондоутворювачів.

За всієї інформативної насиченості дослідження Д.Бовуа, думаю, потрібно шукати інші групи джерел для вивчення специфіки соціальної взаємодії на Правобережжі, проблем ідентифікації, самосвідомості. Необхідно все ж «почути» й голос не романтизованого письменника, а звичайного поміщика з Правобережжя. Попередні спостереження показують, що тут не вичерпано навіть ресурс опублікованих джерел, до яких практично ніколи не зверталися дослідники. Годі й говорити про архівні матеріали.

Ще один «гравець» «трійки» також проявив себе відносно більшості населення Правобережної України не кращим чином: «російські чиновники, як і польська шляхта, ставилися до українських селян здебільшого як до *дикої черні*, з якою слід бути напоготові» (с.312), людяність із польського або російського боків була «радше винятком, аніж правилом» (с.313). У зв'язку з цим коротко зверну увагу на два моменти: образ селянства та ставлення до нього держави.

Проблему образу(ів) селянина, у тому числі й кріпака, не можна віднести до числа вивчених. Окрім дослідження Т.Портнової про сприйняття селянства українськими інтелектуалами другої половини XIX ст., комплексно цим в нашій країні історики не займаються, використовуючи лише поодинокі «свідчення» для ілюстрації тих чи інших положень. Але навряд чи окремі ілюстрації, наприклад правобережного поміщика К.Бжозовського, у цьому питанні можуть претендувати на повноту. Важливо також, в який контекст уміщено свідчення та як воно прочитується. Так, наведена автором цитата зі щоденника К.Бжозовського, на мій погляд, радше говорить про сприйняття селянина не стільки як «розумово неповноцінного», скільки як непрацелюбного, ледачого (с.316). І тут, здається, виникає інша проблема, або цілий ряд проблем, що потребують вивчення. Чи дає позиція історіографічного виправдовування можливість більш адекватно представити селянський світ? Як селяни ставилися до праці? Чи був селянин насправді «ледачим», і чому? Коли селянин став таким у

сприйнятті поміщика або влади? Чи пов'язано це з модернізацією, «споживчою революцією», раціоналізацією поміщицьких господарств? Як усе це корелюється з дворянськими та селянськими уявленнями про бідність і багатство, про добробут, про залежність і свободу? Щодо останнього, з урахуванням специфіки регіону, особливо південної його частини, думаю, швидше слід говорити не про свободу, а про волю, навіть вольницю, козацьку вольницю, яка у цьому колись козацькому краї вступала у суперечність і з логікою господарювання будь-якого поміщика (чи то поляк, росіянин або українець), і з логікою держави.

У такому сенсі Правобережжя не дуже-то відрізнялося від інших козацьких регіонів України, близьких, до того ж, до районів нової колонізації. Д.Бовуа не задовольняють пояснення предводителя дворянства Вінницького повіту, дані генерал-губернаторові Д.Бібікову з приводу крадіжок і самогубств кріпаків – надмірне пияцтво, а не жорстокість поміщиків. Але подібні пояснення звучали й на Лівобережжі. Це ж підтверджує поліцейська та газетна хроніка. Більше того, про це злегка проговорювалися й самі селяни. Наприклад, у 1845 р. окремою брошуркою було надруковано розповідь, відправлену на конкурс у вчений комітет міністерства державного майна козаком Чернігівської губернії Мойсеєм Осьмаком. Пояснюючи, як йому вдалося, залишившись сиротою, подолати власну скруту й поліпшити побут державних селян Гоголівській волості, він зазначав, що причинами бідності були здебільшого лінь, недбальство та пияцтво¹⁸.

Що ж стосується позиції влади, то її можна звинувачувати у чому завгодно – у незнанні ситуації, нерозумінні того, що потрібно зробити, у суперечливості підходів до вирішення різних питань у цьому новому для неї краї, але навряд чи у злому намірі, оскільки держава не була зацікавлена в дестабілізації. Влада вирішувала одночасно безліч нових зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань, у тому числі й селянське питання. Цілком зрозуміло, в абсолютистській державі селяни розглядалися не тільки як безкоштовна робоча сила для поміщиків, але і як джерело державних доходів і поповнення армії. Тому влада не могла байдуже ставитися до цього джерела та, як давно про це пишуть історики, природно, конкурувала з поміщиками за частку доходів від селянської праці. Звідси й заходи щодо зміцнення селянських господарств, щодо обмеження кріпосного права, щодо захисту селян від дворянського свавілля та бажання будь-що підвищити ренту в умовах раціоналізації маєтків. Але це стосувалося території всієї Росії. Малоросійський генерал-губернатор М.Репнін так само, як і київський генерал-губернатор Д.Бібіков, волав до дворян і карав їх за зловживання. Це була практика, яка свідчить про позицію держави у селянському питанні. Інша справа, що головний начальник краю, прагнучи розібратися у суті конфлікту, не завжди міг прийняти сторону селянина. Напевно, можна тут говорити і про «класову солідарність», і про те, що в умовах модернізації держава «принесла у жертву» саме інтереси селян¹⁹. Незалежно від регіону влада не могла не реагувати й на заклики приборкати

¹⁸ Рассказ казака Моисея Осьмака. – Санкт-Петербург, 1845. – 34 с.

¹⁹ Див., напр.: *Мионов Б.Н.* Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. – Москва, 2010. – С.203.

непокірних підданих. Тому навряд чи варто розглядати як «відновлення російсько-польського союзу», як об'єднання «антагоністичних сил» проти селянства, наприклад, швидку відправку Д.Бібіковим військового загону для придушення заворушень у маєтках Собанського (с.339).

Як би Д.Бовуа, підкреслюючи специфіку своєї роботи, не попереджав читачів про те, що «загальна інформація з окремих аспектів життя України даватиметься вибірково», книга являє собою найширшу панораму з безліччю об'єктів уваги, доволі докладно прописаних. Але головним об'єктом, звичайно ж, виступає шляхта. Саме їй присвячено основний простір праці. І тут, безумовно, підкуповує велике сюжетне розмаїття, увага до різних сторін та обставин побутування шляхти. З упевненістю можна відзначити, що в українській історіографії в такому синтезованому вигляді «шляхетське питання» ХІХ ст. було представлено вперше. Судячи з усього, саме ця панорама викликала численні реакції польських рецензентів. Не залишили без уваги шляхетську тему й українські фахівці. Тому висловлю лише декілька коротких міркувань.

Д.Бовуа, не претендуючи на вичерпну відповідь, порушив дуже важливу проблему шляхетської солідарності й того, як вона могла реалізовуватися в умовах Правобережної України. І хоча міфологема рівності, що утвердилась у свідомості в період консолідації шляхти ще в ХVІ ст. і довгий час мирно існувала поряд із поняттям клієнтели, ленної шляхти, в історіографії сприймалася як конструкт, що вимагає перевірки, Д.Бовуа ще раз зупинився на цьому, поставивши проблему в контекст інтеграції шляхти у систему імперії й російської політики у цьому питанні.

Як уважає історик, особливо жорстку, «божевільну» політику Росія проводила щодо дрібної, насамперед безземельною шляхти, яка і стала «козлом відпущення». Ця політика в першу чергу проявилася в таких заходах, як декласація й депортація, що призвели до значного скорочення шляхетського стану краю: «Ідеться про знищення цілого суспільства певного типу цивілізації, [...] котрому була підготована така доля лише тому, що воно було вільним і польським» (с.410).

Не заперечуючи можливу опозиційність дрібної шляхти, яка, не тільки на думку Д.Бовуа, але й, згідно з історіографічним каноном, найбільше постраждала від русифікаторської політики, усе ж хочу зауважити, що російський уряд лише завершив те, що розпочав, але не встиг зробити уряд Речі Посполитої. Шляхта-голова була проблемою ще для польської держави. Боротьба за «чистоту рядів» еліти та, відповідно, позбавлення прав дрібної шляхти, голосами якої можна було маніпулювати у сеймі та на сеймиках, велася ще у ХVІ ст. й не раз активізувалася у другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст. Зрозуміло, Росія опинилася перед необхідністю вписування шляхти «польських» земель у нову соціальну систему та процедура нобілітації була одним із механізмів цього процесу. Причому Д.Бовуа доволі переконливо показав, що ініціатором декласації виступила ще до повстання 1830–1831 рр. сама ж польська землевласницька шляхта. Тому, думаю, не варто розглядати російську політику у цьому питанні суто під кутом зору застосування репресивних санкцій до дрібної шляхти через її польськість та опозиційність.

Звичайно, Правобережна Україна у «дворянському питанні» мала свою специфіку. Але, зауважу, що через нобілітацію наприкінці XVIII – на початку XIX ст. проходили й еліти інших українських регіонів, де це питання також стояло вельми гостро, хоча спеціальна «національна» політика там не проводилася. Історик цілком точно зазначив, що російський уряд у 1790-х рр. не уявляв собі «істинних масштабів феномена безземельної шляхти» (с.98), як, додам, і феномена козацької старшини/шляхти Лівобережної України й Запоріжжя. Влада, вирішуючи одночасно проблему еліт, а також проблему безпеки та господарського освоєння Новоросії, намащувала різні варіанти. Звідси і спроби відновлення козацьких військово-адміністративних структур, а потім їх ліквідація, та надання можливості вирішити проблему малоземелля шляхом отримання наділів у південних губерніях. Тому, на відміну від Д.Бовуа (с.84), не дивуюся, що П.Зубов об'єднував питання про шляхту Правобережжя з козацьким питанням і заселенням південних губерній.

До слова сказати, можливістю отримати землі на новопроданих Росією територіях скористалася не тільки лівобережна еліта, склавши доволі відчутний «малоросійський потік» у Новоросії, а й правобережна, у тому числі безземельна шляхта, яка ще до поділів Речі Посполитої, особливо після Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., попрямувала на південь. Щоправда, отримуючи там наділи, шляхта не поспішала злитися з російським дворянством і, у всякому разі до початку XIX ст., не прагнула вступати до катеринославської й херсонської дворянських корпорацій. Серед безлічі нобілітаційних справ по цих губерніях, як показали дослідження дніпропетровського історика Д.Каюка, польські претенденти на російське дворянство становили незначний відсоток. Тут, напевно, можна було б згадати настрої поляків на початку XIX ст. щодо необхідності документального підтвердження свого шляхетського статусу в умовах російської дійсності, які передав А.Мицкевич через розмову в корчмі в поемі «Пан Тадеуш»:

«Но к воле золотой привыкли мы из млада!
И шляхтич у себя, скажу при всём народе»
«Да! – подхватили все, – он равен воеводе!»
«Меж тем приходится изыскивать нам средства
И документами доказывать шляхетство!»
«Пускай москаль пойдёт и спросит у дубравы
Кто ей давал патент перерасти все травь»²⁰.

Що ж стосується нобілітації козацької старшини інших українських регіонів, то і для колишніх запорожців вона мала свої труднощі, хоча й проходила за «полегшеною процедурою». А малоросійське дворянство, слідом за одним зі своїх ідеологів – Г.Полетикою, вважаючи за можливе дати право на підтвердження благородства не тільки старшині, а й рядовому козацтву, яке проливало кров за Батьківщину, укладало різні записки по інстанціях і вело боротьбу

²⁰ *Мицкевич А.* Пан Тадеуш, или Последний наезд на Литве. – Москва, 1985. – С.133.

за права нащадків старшини низового рівня до 1830-х рр. Частково питання було вирішене тільки у середині 1850-х рр. Остаточну ж крапку поставлено лише селянською реформою 1861 р., коли для «претендентів» це вже не мало вирішального значення.

Співчуваючи емоційному ставленню Д.Бовуа до проблеми переселення шляхти на південь України або на Кавказ, не можу погодитися з визначенням цього напрямку російської політики в термінах депортації, з порівнянням царської та сталінської влади (с.86). На мій погляд, переселенська політика в Росії й депортація – це різні речі. Більшість із розглянутих Д.Бовуа «екстремістських» переселенських проектів не припускали насильства. Влада прагнула, звичайно, не з любові або нелюбові до поляків, вирішивши проблему безземельної шляхти, розрядити ситуацію на Правобережжі та збільшити кількість населення, у тому числі й податного, на Півдні імперії. При цьому вона могла не розуміти, чому чиншова шляхта, яка несла не такий уже й легкий тягар зобов'язань щодо своїх же братів по класу – землевласницької шляхти – і часто не просто не могла знайти, але й не поспішала шукати докази своєї шляхетності, не погоджується на переселення та на більш вигідні економічні умови.

Якщо ж говорити про те, що «історія знає зовсім мало прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи» (с.411), то, не дивлячись «ушир» і «вглиб», слід згадати хоча б козацтво українських регіонів, яке перестало існувати в колишньому статусі, перетворившись на специфічні групи державних селян, що зберегли частину економічних привілеїв. Однак, зауважу, козацька гетьманська система в тому вигляді, в якому вона існувала до кінця XVIII ст., так само, як і середньовічна система чиншових відносин шляхти, представляла собою анахронізм, що, до речі, розуміли й «українські патріоти» кінця XVIII – початку XIX ст. Звісно, при цьому «хід історії» призводить до трагедії окремої людини. Але чи завжди можливо соціальну політику визначати в категоріях «соціотехнічного маніпулювання», надаючи цьому негативних конотацій?

Якщо у соціальному плані правобережну шляхту представлено Д.Бовуа доволі розмаїто, то цього не можна сказати про її національне/етнічне обличчя. Саме на це звернув увагу В.Балушок, закинувши французькому історикові, що той не помітив українську шляхту Правобережжя. Точніше, помітив, але відносно більш раннього періоду. При цьому рецензент порушив важливу проблему шляхетської колонізації Подніпров'я і співвідношення етнічних елементів, проблему асиміляції шляхти, ставлячи під сумнів саму можливість поглинання поляками чисельно потужнішої української еліти, котра існувала ще в допольський період. Але цю ранню непольську шляхту і Д.Бовуа, і В.Балушок визначають як українську. Лише іноді рецензент робить застереження щодо її русинської самосвідомості²¹.

Важливим показником при цьому стає мова. Проте вживання в імперський період «руської мови» з деякими польськими словами для Д.Бовуа є

²¹ *Балушок. В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників) // Український гуманітарний огляд. – Вип.12. – К., 2006. – С.188.*

свідченням деградації польської шляхти, для Я.Дашкевича – денационалізації української шляхти²², а для В.Балушка – підтвердженням її українськості, оскільки польська шляхта не могла українізуватися в умовах домінування престижності польської культури, яка зберігалася до середини ХІХ ст. Відсутність визначення «українець» у лексиконі при цьому не є підставою для оголошення правобережної шляхти цілковито польською, оскільки цей етнонім не існував у той час як загальноукраїнська самоназва²³.

Цікаво, що Д.Бовуа, очевидно, звернув увагу на міркування рецензента. На відміну від україномовного тексту, говорячи про повість Ю.Крашевського «Будник», написану в 1847 р., де акцентується увага на залишках прихильності околичної шляхти до польської культури, у російськомовному варіанті автор задався питанням: може Ю.Крашевський помилився? «Чи були насправді предки цих людей колись поляками? Чи не були це нащадки руських путних бояр?» (с.392). Але чи стануть ці запитання авторитетного історика поштовхом для роздумів українських дослідників, керівництвом до дії, до філігранного відточування термінології при вивченні проблем ідентифікації й до дискусій із цього приводу, необхідність чого гостро відчувається²⁴, – поки що неясно.

Зазначу, що В.Балушок порушив і такі важливі питання, як ступінь колонізації української шляхти, її прояви не тільки на мовному рівні, а й у самосвідомості, релігії, побуті та інших етнографічних реаліях, у тому числі в регіональному, а б сказала субрегіональному, вимірі. Важливо також, що український історик вважає неправомірним зараховувати й усіх селян до «українців», оскільки вони, як правило, не мали чіткої етнічної ідентифікації. Таким чином, фактично актуалізується найважливіша для українського дев'ятнадцятого століття проблема самоідентифікації, перехресних ідентифікацій, яка не може не враховуватися, коли йдеться в тому числі й про міжетнічні відносини, як у випадку Правобережної України. Але, на мій погляд, у цьому, мабуть, чи не найбільш прикордонному з усіх українських регіонів, де все неустояне, мінливе, хитке, межі проходили не тільки між соціальними чи національними групами, а й усередині їх. Звичайно з часом, з урахуванням масового окатоличення та колонізації правобережної еліти у ХVІІІ ст., про що писали ще В.Антонович і М.Юзефович, зміни у самосвідомості не могли не відбуватися. І якщо навіть не враховувати православну шляхту, про яку зазначав В.Балушок, то щодо шляхтичів-католиків даного регіону слід вести мову хоча б про систему подвійних лояльностей, мати на увазі ситуативність ідентифікацій, місцевий патріотизм, любов до своєї «малої Батьківщини», нормальне ставлення шляхти до російського підданства, латентну польську або руську чи, якщо хочете, українську ідентичність.

Що ж стосується прагнення зберегти свої маєтки в момент поділів Речі Посполитої, у чому дорікнув шляхті Д.Бовуа, то, очевидно, в екстремальній ситуації базові складові ідентифікації відігравали провідну роль. Важко собі

²² Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин. – С.26.

²³ Балушок. В. «Непомічена» соціальна верства... – С.184–185.

²⁴ Портнов А. Изображая Речь Посполитую. – С.57.

уявити будь-яку соціальну еліту, яка прагне забути про відповідальність перед сім'єю, своєї Вітчизною, предками, що накопичували родове майно, зрештою підданими, і відмовитися від усього заради «національних» інтересів.

Тут закономірно виникає питання: чи завжди (в усі часи й у будь-яких ситуаціях) національне домінує в ієрархії ідентичностей? У всякому разі аналіз Н.Яковенко щоденника правобережного шляхтича Яна/Йоакима Єрлича, що відображає реалії середини – другої половини XVII ст., показує, як на запитання: «Ким себе відчував його автор?», можна дати п'ять варіантів відповіді: «киянин», «українець» (в Єрлича – житель України, ототожнюється ним суто з Київщиною, Подніпров'ям), член локального «співтовариства своїх», православний русин, шляхтич Речі Посполитої. При цьому один із провідних українських істориків вагається у визначенні ієрархій цих ситуативних ідентичностей, обережно припускаючи, що провідним виглядає належність до «співтовариства своїх». Що ж стосується шляхетської самосвідомості, вона, на думку Н.Яковенко, обмежувалася вірою у вроджену перевагу шляхтича над простолюдином і практично не стосувалася тодішніх доктрин шляхетського народовладдя²⁵. При цьому дослідниця акцентує увагу на мозаїчності моделювання «себе» та «своєї» групи в «донаціональний» період, на різючих відмінностях картини світу Єрлича і «княжої», закликаючи істориків до обережного ставлення щодо «гучних декларацій інтелектуалів і полемістів XVII ст.»²⁶. Ураховуючи динамічну, мінливу політичну, конфесійну, соціальну ситуацію на Правобережжі в XVIII – на початку XIX ст., думаю, спостереження Н.Яковенко можна перенести й на імперський період. Але, безумовно, це вимагає подальших глибоких студій.

Одним з основних і різючих для Д.Бовуа результатів його дослідження став висновок про те, що російській владі не вдалася політика інтеграції Правобережної України (с.939). На мій погляд, висновок доволі прямолінійний і спірний. Якщо мати на увазі польське суспільство, то про це можна вести мову, із певними застереженнями, згадуючи вірне служіння на російській службі батьків-засновників «українського проекту» В.Антоновича, Т.Рильського, С.Подолінського та ін. Але щодо більшості населення й території у цілому навряд чи про це можна говорити, оскільки інтеграція «по-українськи» все ж удалася. Показником того, що вона виявилася успішною, є хоча б визнання влітку 1917 р. Тимчасовим урядом Правобережної України аж ніяк не польською, а українською територією. Але якщо це й не здається таким уже дивним, то (беручи логіку Д.Бовуа) здивування викликає визнання непопольського статусу цього краю та української держави керівництвом відродженої Польщі в 1920 р. Правда, на цій підставі навряд чи можна вважати, що російська влада з успіхом реалізовувала й реалізувала цей проект.

І все ж тут виникає безліч питань. Чому на Правобережжі політика русифікації призводить до українізації? Чому Правобережжя перетворилося в «опорний пункт» «українського проекту»? Яку роль у цьому відіграв

²⁵ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.91, 103.

²⁶ Там само. – С.104.

«малоросійський інтелектуальний потік», що буквально хлинув за Дніпро? І т.д., і т.д. Українські історики поки що не дали на них відповідей. На жаль, немає їх і в, здавалося б, спеціально присвячених цьому дослідженнях, наприклад одного з моїх перших дипломників Ю.Земського, книжка якого так сподобалася Д.Бовуа²⁷, оскільки ситуація тристоронньої взаємодії продовжує розглядатися тільки в категоріях змагання, боротьби, що не допомагає розібратися з «Гордієвим вузлом». Якщо сприймати назву російського видання книги французького історика не просто як бажання дати яскраву упаковку, що саме по собі й непогано, а як принципову авторську позицію, то, на мій погляд, Д.Бовуа фактично також не дав відповіді, хто ж той Александр Македонський і як він повинен учинити: розрубати вузол або виїняти з переднього кінця дишла «гестор», гак, що ним закріплюється яремний ремінь, звільнивши тим самим віз, прив'язаний селянином Гордієм?

Цікаво, що вирішення складної «українсько-польсько-російської» проблеми інтеграції Правобережжя не тільки в російській, а й у народжуваний малоросійський/український етнічний простір запропонував малоросійський інтелектуал, великий поміщик Г.Галаган у своєму проекті адміністративної реформи, направленому міністрові С.Ланському в 1857 р. Тут не місце вдаватися в подробиці цього документа, хоча він і заслуговує на пильну увагу²⁸. Але важливо відзначити, що Григорій Павлович, палко переживаючи за долю милої його серцю Малоросії, «острова, оточеного морем – Росією», не міг не бачити, що цей «острів» поступово розширювався за межі Лівобережжя, колишньої Гетьманщини, перетворюючись на етнічну, а не адміністративну територію. Однак «відкриваючи» для себе Правобережжя, він, як й інші малоросійські патріоти, відчував загрозу цьому перетворенню з боку саме поляків.

Знаючи про урядові проекти адміністративних перетворень, Г.Галаган представив свій варіант, який передбачав таке членування «українських» губерній, яке сприяло б «розмиванню» польського суспільства малоросійським і новоросійським дворянством, чиновництвом, торговим людом та ефективному залученню поляків в імперську систему. Саме адміністративна реорганізація, вирішуючи й політичні, і економічні завдання, представлялася «найбільш мирним і надійним шляхом» «абсолютного злиття зі всією Росією» Західного краю. Г.Галаган пропонував такі кордони ліво-, правобережних і новоросійських губерній, які фактично руйнували східний річчеполітський кордон 1772 р., мимоволі конструюючи, тим самим, новий простір і нову історичну пам'ять не тільки поляків. Але, як би там не було, інтеграційний за своєю суттю проект Г.Галагана в першу чергу цікавий із погляду «збирання» України, своєрідним символом і можливістю якого став для нього Миколаївський міст через Дніпро, закладений у 1848 та освячений 1853 рр. – в один день із пам'ятником князеві Володимирові Великому в Києві²⁹.

²⁷ Див.: Треугольник раздоров: Польша – Россия – Украина.

²⁸ Литвинова Т.Ф. Российская региональная политика и украинский интеграционный проект середины XIX в. // Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: Влада і суспільство: механізми взаємодії: Зб. наук. ст. – Чернігів, 2014. – С.349–359.

²⁹ Показово, що 9 червня 1920 р. відступаючи польські війська за наказом генерала Е.Ридза-Смігли підірвали перший від правого берега проліт мосту, що й викликало руйнування всієї

І у цьому сенсі національну політику російської влади можна вважати цілком продуктивною. Так, русифікація всього простору імперії не зовсім виїшла. Але ця політика багато у чому зіграла роль національної мобілізації для всіх учасників «гри». Польська шляхетська нація, долаючи станові межі, поступово перетворювалася на етнічну націю, у боротьбі різних національних проєктів сформувалася модерна українська ідентичність, як, утім, і російський націоналізм. Чи розхитало «польське питання», а також різні «ізми» імперію? У всякому разі, як зауважив А.Каппелер, до 1900 р. Російська імперія, як і Австро-Угорська, представляла собою по-справжньому стабільне державне утворення, незважаючи на зростаючий національний рух і соціальні суперечності³⁰.

Як ішлося вище, в останні роки багато що зроблено у вивченні «польського» регіону України. Але, на жаль, конфронтаційний дискурс тут переважає. Магічний вплив на українських істориків творчості Д.Бовуа все ще підштовхує їх наполягати на актуальності проблематики «етносоціального конфлікту» у студіюванні Правобережжя³¹. Тому, сприймаючи як методологічний орієнтир думку французького фахівця про першочерговість у дослідженні українсько-польських відносин ХІХ – першої половини ХХ ст. визначення масштабів страждань українців у кріпацькій неволі, навіть у докторських працях, незважаючи на застереження деяких українських істориків, поки що повторюються давно знайомі положення і про жорстоке пригнічення селян, котрі відповідали бунтами, найбільшим з яких було повстання У.Кармалюка, і про збереження державою за поляками-землевласниками всієї повноти влади над кріпаками, і про лицемірство російської адміністрації, що представляла себе захисником селян і одночасно негласно сприяла загостренню конфлікту між селянами-українцями та землевласниками-поляками, і про історичну вкоріненість, непримиренність українсько-польського конфлікту³².

Однак за такого підходу завжди неминучий пошук відповіді на питання: хто ж винен? Думаю, подібний погляд на історію може породжувати комплекс неповноцінності, меншовартості, а також власної безвідповідальності як за минуле, так і за сьогодення й майбутнє. Демонізація сусіда як ворога призводить до спокуси перекласти провину на когось – на кочівників, поляків, росіян, імперії, комуністів і т.д. Мені ж видається необхідним, не забуваючи про конфліктологію, відійти від вивчення процесів соціальної та етнічної/національної взаємодії у цьому складному регіоні під кутом зору тристороннього протистояння та історичної відповідальності. Здається, пора вже дещо вирівняти цей перекис. Якщо ж міркувати в таких категоріях, за те, що відбувалося на Правобережжі (як і в інших українських регіонах) у ХVІІІ–ХІХ ст., українці несуть не меншу відповідальність. Це різнобічно активний гравець, незважаючи

споруди (див.: *Карпинский М.* Восстановление цепного моста в Киеве // *Строитель.* – 1923. – №4. – С.28–29).

³⁰ *Каппелер А.* Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) // *Ab Imperio.* – 2007. – №2. – С.56.

³¹ *Гудь Б.* Міф «східних кресів»... – С.585.

³² Див.: *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ ст.: етносоціальний аспект: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 2008. – 34 с.

на відсутність «підтримки» з боку неіснуючої тоді власної держави. Відмова від жорсткого протиставлення, можливо, спростить написання *нормальної історії* взаємодії по різних лініях. Натомість праці Д.Бовуа, які будять думку й дають ґрунт, безсумнівно, залишаться класикою української історіографії. Але хотілося б побажати історикам-співвітчизникам, вставши «на потужні плечі» французького метра, серйозно розсунути горизонти у вивченні Правобережжя, полегшуючи, таким чином, можливість і для подальшого синтезу.

Under the impression of re-reading of D.Beauvois's issue of "small Ukrainian trilogy" translated into Russian, author attempted to draw attention on some historiographical stereotypes made by famous French researcher. These stereotypes concerning the Polish-Russian-Ukrainian relationships at the Right-Bank Ukraine on the late 18 – early 20th centuries. Moreover, Ukrainian side of this triad displaying not as influenced by Russian authorities and Polish gentry, but as an active independent player.

Keywords: *Beauvois, Ukrainian peasantry, Polish gentry, Russian authorities, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, ethics historiographical representations.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК (100) 355.018

С.В.Віднянський*

ЧОМУ ТА ЯК УКРАЇНЬСЬКА РСР СТАЛА ОДНІЄЮ З КРАЇН-ЗАСНОВНИЦЬ ООН? (ДО 70-РІЧЧЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ І ЧЛЕНСТВА В НІЙ УКРАЇНИ)**

Розглядаються питання, пов'язані з історією створення Організації Об'єднаних Націй та набуттям Українською РСР членства в ній, значенням цієї події для українського народу. Висвітлюються передумови й особливості виходу України на міжнародну арену як суб'єкта наприкінці Другої світової війни, дипломатична боротьба навколо цього питання на Ялтинській конференції лідерів трьох держав антигітлерівської коаліції й після неї та діяльність української делегації на установчій конференції ООН у Сан-Франциско в 1945 р.

Ключові слова: Друга світова війна, Організація Об'єднаних Націй, Українська РСР (Україна), міжнародні конференції, дипломатична боротьба, Рузвельт, Черчилль, Сталін, Корнійчук, Мануїльський.

Українське питання на Ялтинській конференції 1945 р.

4–11 лютого 1945 р. в Ялті, у Лівадійському палаці (колишній резиденції російських імператорів) відбулася друга зустріч лідерів трьох великих держав – союзників по антигітлерівській коаліції – Й.Сталіна, Ф.Д.Рузвельта й В.Черчилля за участю керівників зовнішньополітичних відомств СРСР, США та Великобританії, начальників штабів союзницьких армій, радників. Ялтинська (Кримська) конференція стала символом нового світоустрою, що ввійшов в історію як Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин. Із ним, зокрема, пов'язують становлення нової наддержави – СРСР, який за роки війни перетворився, за визначенням американського тижневика «Look Magazine»,

---

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ
E-mail: stepanvid@ukr.net

** Закінчення; першу частину статті див.: Український історичний журнал. – 2015. – №5. – С.172–185

на «високоефективну й добре організовану сучасну державу»¹. І, мабуть, важко не погодитися з твердженням радянської історіографії та окремих сучасних авторів про те, що «Ялта-1945 стала найбільшим зовнішньополітичним успіхом Радянського Союзу, котрий дозволив закріпити його воєнні, стратегічні й геополітичні досягнення в період 1939–1945 рр.»². Нині чимало російських істориків, у тому числі на форумах, присвячених ювілею Кримської конференції, схвально оцінюють дипломатичне мистецтво Й.Сталіна, забувши про те, що саме в Ялті в лютому 1945 р. було ухвалено по суті тристоронній контракт, який на майже півстоліття вирішив долю багатьох європейських народів, котрих Ф.Д.Рузвельт і В.Черчилль із різних причин відділи на поталу радянському тоталітарному режимові. А незабаром, після капітуляції Японії, така ж доля спіткає Північну Корею, В'єтнам, куди ввійдуть радянські танки. Прихопив Й.Сталін також південь Сахаліну та острови Курильської гряди, розширивши межі своєї імперії далеко за кордони імперії Романових.

Зазначимо, що смертельно хворий Ф.Д.Рузвельт, якому лікарі категорично не радили летіти в таку далечінь, пропонував зібратися десь поближче, приміром на півночі Африки. Але Й.Сталін, котрий панічно боявся виїжджати за межі СРСР, наполягав на тому, щоб конференція проходила саме на Кримському півострові. Американському президентові вкрай потрібно було домовитися з радянським диктатором про спільні дії проти Японії на Далекому Сході, навіть ціною суверенітету країн Центральної та Південно-Східної Європи. Він пустився у цю виснажливу та, як згодом виявилось, останню для нього подорож з однією метою: переконати Й.Сталіна в найшвидшому вступі у війну проти острівної імперії. На цей крок президента США підштовхнули великі втрати американських військ під час штурмів далеких від метрополії островів. До того ж слід зауважити, що впродовж виснажливої дискусії в Ялті Ф.Д.Рузвельт почувався недобре. Можливо, саме це стало однією з причин його пошупливості у задоволенні територіальних та інших вимог Й.Сталіна.

В.Черчилля, навпаки, найбільше турбувало ймовірне просування радянських танків углиб Європи (на час зустрічі вони зупинилися на лінії Берлін – Прага – Відень – Белград – Софія). Тому ще у жовтні 1944 р. він спеціально прибув до Москви, щоб виторгувати певний відсоток впливу західних союзників у балканських і дунайських державах (про ці попередні домовленості Й.Сталін в Ялті забув).

Радянський «вождь» не просто приймав гостей – він був господарем становища у відносинах між союзниками, а Ф.Д.Рузвельт і В.Черчилль, за влучним зауваженням самого президента США, стали «прямими нащадками аргонавтів», котрі, як і герої давньогрецьких міфів, вирушили по «золоте руно» – тільки не в Колхиду, а на Крим³. За словами американського політолога З.Бжезинського, Кримська конференція виявилася головним геополітичним чинником, який визначив той факт, що частина Європи переходила

¹ Цит. за: Холодная война: 1945–1963 гг.: Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Отв. ред. Н.И.Егорова, А.О.Чубарьян. – Москва, 2003. – С.21–22.

² Лозунько С. Ялта-1945: становление супердержавы // 2000 (Киев). – 2005. – 28 января. – С.4.

³ Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. – К., 1997. – С.194–195.

під політичне домінування Москви, котра поширювала свій вплив у самому центрі континенту. Він кваліфікує Ялту-45 як самообман, своєрідну історичну амнезію та стратегічну міопію, оскільки в той час мало хто уявляв собі, що феномен тоталітаризму не обмежувався нацизмом, а з повним правом міг бути розширений і на комунізм. За цей самообман лідерів Заходу, за домінуючи тогочасні настрої – якнайшвидше досягти перемоги над агресором навіть у союзі з дияволом – народи світу заплатили дорогу ціну⁴.

Осмислюючи ялтинський повоєнний світовий устрій, слід насамперед констатувати, що на поступливість позиції західних союзників стосовно претензій СРСР владно впливав воєнний фактор – перемоги Червоної армії на фронтах, зокрема те, що радянські війська на початку лютого 1945 р., коли відкрилася конференція, перебували за 60 км від столиці Третього Райху, а англо-американські – ще тільки збиралися форсувати Райн. «Могутність радянської військової машини, – як справедливо наголошував український історик М.Коваль, – яка ще недавно безнадійно, здавалося б, забуксувала, не викликала вже ніяких сумнівів і змушувала союзників дедалі більше рахуватися з СРСР та його зрослими зовнішньополітичними претензіями»⁵.

Водночас не менш важливим, але малозгадуваним у вітчизняній історіографії є й безперечний факт, що на той час стратегічна ініціатива вже остаточно перейшла до рук майбутніх переможців. Японський флот після нищівної поразки біля атолу Мідуей (червень 1942 р.) стояв у портах метрополії та змушений був захищатися від нальотів американських бомбардувальників. Розгромивши німецько-італійські війська на півночі Африки, союзники висадилися в Італії й дійшли до останніх рубежів оборони вермахту – «республіки Сало», де переховувався скинутий королем Віктором Еммануїлом II та маршалом П.Бадольйо колишній диктатор Б.Муссоліні. Після успішної висадки англо-франко-американських військ у Нормандії та на півдні Франції й невіддалого контрнаступу німців у районі Арденської ущелини союзники впритул наблизилися до кордонів Райху.

Отже на початок лютого 1945 р. гітлерівські армії, по суті, виявилися затиснутими в межах власної території, за винятком ненадійних позицій, що вони мали в Угорщині, Чехословаччині та Північній Італії. Щодо політичного становища, зокрема у Східній Європі, то воно напередодні конференції лідерів трьох великих держав було далеко не настільки однозначним. Саме Кримська (Ялтинська) конференція, як наголошував В.Черчилль у своїх мемуарах, мала дати відповіді на надзвичайно складні питання, у тому числі як ставитися до Німеччини після знищення нацизму; якої допомоги можна очікувати від СРСР для остаточного розгрому Японії; що зможуть запропонувати три великих союзника для забезпечення майбутнього миру та «правильного управління» ним тощо⁶. Близька перемога спонукала до ухвалення виважених стратегічних рішень.

⁴ Бжезінський З. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. – Л., 2000. – С.122.

⁵ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.315.

⁶ Черчилль У. Вторая мировая война: В 3 кн. – Кн.3. – Т.5/6. – Москва, 1991. – С.503.

13 лютого 1945 р. вийшло спільне комюніке, в якому учасники Кримської конференції зобов'язувалися узгоджувати свої військові плани з метою остаточного розгрому спільного ворога, детально спланували терміни й обсяги нових ударів, зокрема щодо гітлерівської Німеччини з метою завдання їй повної поразки за умов беззастережної капітуляції нацистського режиму та створення гарантій, які назавжди убезпечать світ від агресії з цієї країни, але водночас підкреслили, що їхня мета – не знищення німецького народу, а лише викорінення нацизму та милітаризму. Важливе значення мала узгоджена союзниками «Декларація про визволену Європу», яка передбачала погодження політики трьох держав у вирішенні економічних та політичних проблем визволених європейських країн, формування в них демократичних урядів шляхом проведення вільних виборів, до завершення яких мав діяти тристоронній контроль держав-союзників. Слід зазначити, що з усіх питань, котрі обговорювалися на конференції, відбувалися гострі, тривалі дискусії, а її рішення стали результатом компромісів, на які змушені були йти учасники, насамперед США та Великобританія. Щодо українських інтересів в Ялті, то вони виявлялися насамперед у двох сферах – кордони та участь у майбутній міжнародній організації з безпеки.

Польське та, власне, українське питання стояли в Ялті найгостріше, оскільки Й.Сталін вимагав визнати західні рубежі СРСР, установлені за радянсько-німецькими пактом про ненапад від 23 серпня й договором про дружбу та кордони від 28 вересня 1939 р. Дискусії з «польського питання», які у широкому контексті його розв'язання було започатковано союзниками ще в Тегерані та відбувалися, як згадував В.Черчилль, не менш, ніж на семи чи восьми пленарних засіданнях Ялтинської конференції, торкалися переважно двох головних проблем: польських кордонів і створення й визнання польського уряду. 6 лютого 1945 р., під час обговорення питання про східний польський кордон, після гострих дебатів глави урядів трьох держав – СРСР, США, Великобританії – урешті-решт погодилися з радянським планом і схвалили рішення, що «східний кордон Польщі проходитьиме вздовж лінії Керзона з відхиленням від неї в деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі»⁷. Згодом це було офіційно підтверджено в Потсдамі на останній зустрічі трьох лідерів антигітлерівської коаліції.

Це рішення, незважаючи на те, що частина земель, заселених українцями, залишилася за Польщею, відкривало перспективу остаточного узгодження лінії радянсько-польського кордону з самими поляками, зокрема з новим варшавським урядом. 16 серпня 1945 р. договір про дружбу між СРСР і Польщею від 21 квітня було доповнено новим документом – про державний кордон між обома країнами, який встановлювався по «лінії Керзона» з відхиленням від неї у деяких районах до 5–8 км на польську користь. Крім того, «сателітній» Польщі за рахунок УРСР було додатково передано територію до р. Західний Буг і р. Солокія на південь від м. Крилув (відхилення від «лінії Керзона» на

⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. IV: Крымская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.): Сб. док. – Москва, 1979. – С. 270.

30 км)⁸. Цим міжнародним актом Кремль ще раз підкреслив, хто є справжнім хазяїном в українському домі.

Звичайно, відстоюючи визнання лідерами країн антигітлерівської коаліції нових західних кордонів СРСР, тобто легітимність приєднання до складу радянської України етнічних українських земель у 1939 р., Й.Сталін вирішував питання не української соборності, а великоросійської цілісності. Утім саме в Ялті заклали міжнародно-правові основи нинішнього українсько-польського кордону, що було, безперечно, на користь України, адже «це означало міжнародно-правове визнання возз'єднання українських земель, [...] забезпечило остаточне формування єдиної української нації й справило вирішальний вплив на завершення процесів її консолідації»⁹.

Однією з провідних тем на конференції керівників СРСР, США та Великобританії в Ялті стало обговорення аспектів створення Організації Об'єднаних Націй, які залишилися невирішеними після зустрічі в Думбартон-Оксі 1944 р. Так, щодо принципового питання про голосування в Раді Безпеки делегації зійшлися на компромісній пропозиції США, за якою міжнародні конфлікти й суперечки поділялися на дві категорії – з використанням воєнних, політичних та економічних санкцій і суто мирних процедурних засобів. У першому випадку постійні члени Радбезу ООН мали право вето, у другому – учасникові суперечки належало утриматися від голосування, питання вирішувалося простою більшістю голосів. Тобто, фактично було прийнято радянську позицію з урахуванням американської пропозиції.

Із метою остаточного опрацювання та прийняття Статуту ООН, проект якого виробили ще в Думбартон-Оксі, було вирішено 25 квітня 1945 р. скликати у Сан-Франциско міжнародну конференцію за участю країн, які підписали «Декларацію Об'єднаних Націй» або до 1 березня 1945 р. оголосять війну державам гітлерівського блоку.

7 лютого 1945 р., на четвертому пленарному засіданні Ялтинської конференції, нарком закордонних справ СРСР В.Молотов знову порушив питання про «участь радянських республік у міжнародній організації як членів-засновників». Знаючи про категоричне заперечення з боку союзників, і особливо США, щодо раніше висловленої пропозиції стосовно включення до числа країн-засновників ООН усіх республік СРСР (про що Кремль інформував посол СРСР у США А.Громико), радянська делегація змінила тактику й виступила з новим планом: вона «вважає правильним і справедливим, щоб три або принаймні дві з радянських республік перебували серед ініціаторів міжнародної організації». Ішлося про Україну, Білорусію та Литву. Аргументуючи цю нову пропозицію СРСР, В.Молотов, зокрема, наголошував, що «немає потреби говорити про значення України, про те, яке населення вона має і які економічні ресурси. Це всім відомо». У такому ж ключі було схарактеризовано Білорусію та Литву, а також наголошено, що «названі республіки зазнали найбільших

⁸ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. – Т.3. – Москва, 1947. – С.386.

⁹ Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. – С.198.

жертв у війні і були першими територіями, на які вторглися німці»¹⁰. Щодо включення Литви до формули «три або дві» радянських республіки, то це, мабуть, мало за мету прозондувати ставлення західних союзників до інкорпорації Москвою прибалтійських держав: під час подальшого обговорення питання литовську «кандидатуру» радянська сторона вже не пропонувала.

На цей раз, попри заперечення Ф.Д.Рузвельта (адже порушувалося правило, що «кожен член організації повинен мати тільки один голос»), обговорення проходило в більш конструктивному руслі. Позиція США полягала в тому, що питанням про первинне членство можна буде зайнятися лише після створення організації, хоча сам американський президент назвав його «дуже цікавим». Прем'єр-міністр Великобританії В.Черчилль більш прихильно, «з почуттям глибокої симпатії» поставився до радянської пропозиції в надії на поступливість союзників у питанні членства в організації британських домініонів, зокрема Австралії, Канади, Нової Зеландії, Південно-Африканського Союзу та Індії. Підтримка Лондоном прохання радянського керівництва створила більш сприятливу обстановку для позитивного його вирішення, зокрема після того, як Й.Сталін погодився зняти з обговорення питання про Литву.

Після декількох нарад і консультацій американської та британської делегацій, ознайомлення Ф.Д.Рузвельта зі змінами в Конституції СРСР щодо повноважень союзних республік у зовнішньополітичній сфері, позиція США з цього питання зазнала певних змін. Уже 8 лютого 1945 р., на черговому пленарному засіданні конференції, міністр закордонних справ Великобританії А.Іден заявив, що делегації союзників підтримають СРСР у тому, щоб серед первинних членів організації були дві радянських республіки¹¹. У відповідь В.Молотов виголосив довгу промову, лейтмотивом котрої було твердження про те, що «розвиток у Радянському Союзі йде в бік розширення прав союзних республік», і знову згадував про Україну й Білорусію. Показовим став ще один аргумент наркома закордонних справ СРСР. Він, зокрема, зауважив, що британські домініони наближалися до незалежності «поступово й терпляче», і «це було прикладом для Росії»¹². Й.Сталін, своєю чергою, поцікавився думкою союзників щодо можливості України та Білорусії підписати Декларацію Об'єднаних Націй до 1 березня, що автоматично надавало б їм право взяти участь у конференції країн-засновників ООН, і чи не заважатиме їм у цьому те, що вони не підпишуть декларацію до зазначеного терміну. Союзники заявили, що підписувати декларацію поки що не треба та запевнили Й.Сталіна у цілковитій підтримці запрошення цих радянських республік на конференцію у Сан-Франциско.

Подібні заяви радянського керівництва переслідували, мабуть, мету посягти на Заході ілюзії про те, що вступ, приміром, України до ООН є першим кроком до її незалежності. Можливо, цей прийом до певної міри спрацьовував, адже певний романтизм щодо справедливого облаштування світу після розгрому нацизму, зокрема повоєнного реформування й демократизації СРСР,

¹⁰ Советский Союз на международных конференциях... – Т.IV. – С.121.

¹¹ Там же. – С.122.

¹² Там же. – С.123.

тоді був доволі поширений. Принаймні Ф.Д.Рузвельт теж змінив свою позицію й у письмовому зверненні до Й.Сталіна від 10 лютого 1945 р. дав обіцянку підтримати радянську пропозицію про запрошення України й Білорусії на установчу конференцію Об'єднаних Націй як первинних членів – взамін на підтримку з боку союзників американської пропозиції щодо надання Сполученим Штатам в організації трьох голосів, якщо таке питання буде порушене¹³. Щоправда, пізніше Ф.Д.Рузвельт відмовився від цієї ідеї, оскільки вона порушувала б американську конституцію й не мала, до того ж, для США принципового значення.

Отже для Ф.Д.Рузвельта питання про членство України (як і Білорусії) в ООН не було принципово важливим: його цікавило насамперед те, щоб у майбутній організації СРСР не мав перед США жодної переваги. Він, зокрема, добре розумів, що фактична влада в організації належатиме Раді Безпеки й тому наявність у СРСР двох додаткових голосів у Генасамблеї не вважав небезпечним для своєї країни. До того ж американський президент зі зрозумінням сприйняв прохання Й.Сталіна, що голос для України необхідний для збереження «радянської єдності», монолітності багатонаціональної держави. Та й радянський «вождь» навіть не намагався приховувати, що голос України (як і Білорусії) в ООН буде лише голосом Москви. У листі до Ф.Д.Рузвельта від 11 лютого 1945 р. він ужив вираз, який красномовно ілюстрував «суверенність» цих союзних республік в Об'єднаних Націях: «Я цілком згоден із Вами, що оскільки число голосів Радянського Союзу збільшується до трьох у зв'язку зі включенням до списку членів Асамблеї радянської України й радянської Білорусії, варто також збільшити число голосів для США»¹⁴.

Для Й.Сталіна позитивне вирішення питання про членство України в ООН було вкрай важливим з огляду на той негативний резонанс, який виник у світі у зв'язку з геноцидом, розв'язаним ним у Західній Україні. Варварські акції проти мирного населення та безуспішна боротьба проти УПА свідчили про те, що поки США лаштувалися стати «всесвітнім поліцейським», Й.Сталін уже став «всеукраїнським поліцаєм». Тому йому конче потрібно було створити видимість особливої турботи про Україну, чий внесок у спільну боротьбу антигітлерівської коаліції проти нацизму був добре відомий на Заході. Залучення України до ООН убачалося Й.Сталіну своєрідною індульгенцією перед її народом за минулі та майбутні злочини проти нього¹⁵.

Останній раз питання про членство радянських республік в ООН було порушене в Ялті на восьмому пленарному засіданні 11 лютого 1945 р. При обговоренні проекту комюніке конференції радянська делегація запропонувала додати до розділу IV («Конференція Об'єднаних Націй») новий абзац такого змісту: «Було також рекомендовано конференції запросити як членів-засновників міжнародної організації безпеки Україну та Білорусію»¹⁶.

¹³ Див.: Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т.2. – Москва, 1976. – С.202–203.

¹⁴ Там же. – С.205.

¹⁵ XX століття: Історія, економіка, політика, ідеологія. – Кн.3: Україна у Другій світовій війні. – К., 1997. – С.381.

¹⁶ Советский Союз на международных конференциях... – Т.IV. – С.205.

Але Ф.Д.Рузвельт заперечив проти такого запису, заявивши, що оприлюднення цього рішення створило б для нього політичні труднощі вдома, зокрема викликавши протест американського суспільства, і запропонував не виносити спеціальної письмової ухвали, а обмежитися усною домовленістю. Проти опублікування в офіційному комюніке рішення щодо України та Білорусії виступив також В.Черчилль, посилаючись на можливі протести британських домініонів, які, мовляв, слід підготувати до такого рішення союзників.

Утім і в цьому питанні компроміс між Й.Сталіним, з одного боку, та Ф.Д.Рузвельтом і В.Черчиллем – з іншого, було зрештою знайдено: у підсумковому таємному протоколі засідання глав урядів СРСР, США та Великобританії від 11 лютого 1945 р., підписаному керівниками зовнішньополітичних відомств цих країн В.Молотовим, Е.Стеттініусом та А.Іденом, у розділі 1 («Всесвітня організація») окремим пунктом було зазначено, що під час роботи установчої конференції Об'єднаних Націй «делегати Об'єднаного Королівства і Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про допущення до первинного членства двох радянських соціалістичних республік, а саме Україну й Білорусію»¹⁷.

Таким чином, за менш ніж півроку СРСР, США та Великобританії вдалося знайти вихід із глухого кута в питанні про первинне членство радянських республік (нехай лише двох) у міжнародній організації з безпеки. В основу досягнення домовленості лягли ряд факторів. Це, перш за все, цілеспрямована дипломатична та пропагандистська робота, політичний тиск і вміння йти на певні компроміси радянського керівництва, яке спиралося у власних діях на успіхи Червоної армії у війні, підтримку своєї пропозиції Великобританією, зацікавленістю представництвом у майбутній організації членів Британської Співдружності та велика зацікавленість США щодо якнайшвидшого вступу СРСР у війну проти Японії на Далекому Сході, про що теж було досягнуто домовленості в Ялті.

Водночас не варто скидати з рахунку й той факт, що Ф.Д.Рузвельт і В.Черчилль розглядали пропозицію Й.Сталіна щодо включення України та Білорусії до числа країн-засновників ООН з урахуванням широкого розуміння міжнародної політики. Вони вважали своїм моральним обов'язком допустити у світову організацію дві радянських республіки, які першими прийняли на себе удар гітлерівської Німеччини та зробили значний внесок у загальну справу антигітлерівської коаліції.

Щодо України, то таке ставлення до неї було цілком справедливим і виправданим. Хоча, як відомо, вихід республіки на міжнародну арену відбувся вольовим порядком, переслідуючи насамперед утилітарні цілі сталінського керівництва – посилити вплив СРСР у міжнародних справах, цей процес усе ж спирався, як уже згадувалося, на історичні традиції українського народу, а також, за слушним зауваженням М.Ковалю, на об'єктивно зумовлену базу, що сформувалася у кризовий та переломний військовий період¹⁸.

¹⁷ Советский Союз на международных конференциях... – Т.IV. – С.274.

¹⁸ Див.: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С.316–318.

Насамперед слід підкреслити, що на перебіг воєнних подій особливо впливав український геостратегічний фактор. Нагадаємо, що українці були втягнутими в горнило війни ще на початку 1939 р. 15 березня того року Сейм Карпатської України у м. Хуст проголосив державну незалежність на цій невеликій, найбільш західній частині українських земель, після чого війська Угорщини – союзниці Німеччини – за згодою А.Гітлера перейшли кордон новоутвореної української держави. Закарпатські українці, на допомогу яким поспішили патріоти й бійці ОУН із Галичини, створили військоове формування «Карпатську Січ» та вступили в нерівний бій з агресором. Чимало дослідників вважають цей короткочасний збройний опір, що тривав усього декілька днів і забрав життя не однієї сотні українських патріотів, узагалі першою спробою збройного опору фашистському агресорові в Європі. А у вересні 1939 р., під час нападу Німеччини на Польщу, тисячі українців, що перебували у складі польських збройних сил, брали участь у кровопролитних боях із загарбниками. Також чимало українців, яким удалося втекти з нацистських концтаборів, приєдналися до рухів опору у Франції, Італії, Чехословаччині та інших європейських країнах.

Щодо УРСР, то впродовж 40 місяців – від початку німецько-радянської війни й до завершення визволення республіки, вона була чи не найважливішим театром воєнних дій в Європі. Тут, за даними фахівців, відбувалися найбільші, вирішальні за своїми наслідками операції: 29 з усіх 76 стратегічних і фронтових оборонних та наступальних операцій Другої світової війни. Український напрям і його продовження – південноросійський – постійно були центральними на радянсько-німецькому фронті й узагалі на європейському театрі воєнних дій. Тут було зосереджено від 57% до понад 76% загальної кількості німецьких дивізій, причому розгромлено 606 із них, тоді як на інших фронтах – 176 дивізій ворога. Дії регулярних радянських військ на українському театрі (за останніми даними, кількість українців, які брали участь у війні у складі збройних сил СРСР, становила близько 6 млн осіб) поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою як радянського (від 70 до 200 тис. учасників), так і національно-визвольного (від 100 до понад 300 тис. бійців ОУН та УПА у Західній Україні) характеру.

Успіхи на фронті забезпечувалися військово-промисловою базою, яка внаслідок евакуації у глибокий тил СРСР збагатилася цінним устаткуванням понад 550 українських підприємств та працею близько 2 млн робітників і спеціалістів (із сім'ями), вивезених з України. У зв'язку з цим важливо наголосити, що хоч УРСР і перебувала у складі унітарної держави, а її економіка була складовою загальносоюзної, слава про неї як про високорозвинену у промисловому й аграрному відношеннях республіку сягала далеко за її межі. Не випадково на Україну, її економічний потенціал і людські ресурси особливо розраховували обидві воюючі сторони. Ані Й.Сталін, ані А.Гітлер не мислили без України остаточного успіху у війні. Це, зокрема, і зумовило вкрай безкомпромісний, запеклий характер бойових дій на території республіки, унаслідок чого вона особливо постраждала, втративши кожного п'ятого свого мешканця і значну частину економічного потенціалу. Однак навіть за цих умов Україна

завдяки своїй розвинутій інфраструктурі залишалася помітною величиною європейського масштабу.

До всього наведеного вище слід додати ще один фактор, який ставив Україну врівень з іншими європейськими країнами – древня, багата й самобутня українська культура як складова світової цивілізації. У роки війни, зокрема, стали широко відомими твори О.Довженка, В.Сосюри, О.Теліги, О.Ольжича, В.Касіяна, Л.Ревуцького на інших українських діячів культури, що сприймалися у країнах антигітлерівської коаліції як прояв масового антифашизму, величі й непоборності духу українського народу. Саме в роки війни здобули всесвітнє визнання результати роботи багатьох українських учених, відкриттям для зарубіжного наукового світу стали імена М.Боголюбова, О.Богомольца, Є.Патона, В.Філатова та багатьох інших, які своїм доробком збагатили не тільки вітчизняну, а й світову науку. Відомий британський учений Дж.Рассел, наприклад, на початку 1944 р. писав, що «висока репутація Академії наук України ще більше підвищилася її великими зусиллями допомоги для розгрому нашого спільного ворога»¹⁹.

Повага й симпатії до України та її народу з боку світової громадськості посилювалися, набувши характеру масового співчуття, коли після вигнання нацистських загарбників стало відомо про величезні масштаби руйнувань і збитків. Україну по праву зараховували до тих країн і народів, які найбільше постраждали від Другої світової війни. Про жахливі наслідки воєнних років свідчать такі дані: від 8 до 10 млн загиблих, понад 2 млн примусово вивезених на рабську працю до Німеччини, 30 тис. зруйнованих сіл і 870 міст, понад 45% знищеної економіки республіки. Це, а також нагородження за мужність у боротьбі з ворогом орденами й медалями 2,5 млн мешканців України, присвоєння понад 2 тис. із них звання Героя Радянського Союзу, у тому числі 33 – двічі, а льотчиків І.Кожедубу, котрий збив 64 німецьких літаки – тричі, справедливо розцінювалося в усьому світі як свідчення безкомпромісного ставлення українського народу до нацизму, вагомий внесок у загальну перемогу.

Таким чином, насамперед через сукупність вагомих об'єктивних факторів – воєнно-стратегічного, геополітичного, економічного, демографічного, історико-культурного, морально-етичного, Україна у ході війни стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому отримала цілком законне право перебувати серед країн-фундаторів майбутнього міжнародного органу безпеки – Організації Об'єднаних Націй.

Звичайно, порушуючи в Ялті на цих законних фактичних та юридичних підставах питання про членство Української РСР в ООН, сталінське керівництво, як уже наголошувалося, мало на увазі аж ніяк не інтереси власне України, а переслідувало мету посилити міжнародний вплив Москви після війни загалом. Це ж саме стосується й питання західних кордонів СРСР, власне УРСР. Проте з позицій сьогодення слід визнати, що ці дві складових так званого «українського питання» – української державності – були принципово й реально розв'язані у складі СРСР, і саме в період Другої світової війни.

¹⁹ Історія Української РСР. – Т.7. – К., 1977. – С.490.

Зокрема історичні рішення та домовленості Ялтинської конференції лідерів трьох великих держав у лютому 1945 р. стосовно України, а саме – щодо західних кордонів СРСР (що стало фактом легітимності входження до складу республіки західноукраїнських земель) і щодо оформлення України як члена-засновника майбутньої міжнародної організації, – одні з небагатьох, які реалізувалися й пішли на користь українському народові та світовій співдружності. А щодо іншого, то з цього приводу нагадаємо невтішний висновок, який зробив у приватній бесіді незадовго до своєї смерті президент США Ф.Д.Рузвельт: «Ми не можемо вести справи зі Сталіним. Він порушив усі до одної обіцянки, котрі дав в Ялті», маючи на увазі насамперед політику «радянізації» Східної Європи, що розцінювалося Заходом як порушення Москвою Декларації про визволену Європу²⁰. Такого ж висновку незабаром дійшов і новий господар Білого дому – Г.Трумен.

Сьогодні безперечним залишається той факт, що рішення Ялтинської конференції, заклавши підвалини повоєнного світоустрою, а точніше – біполярного світу, були водночас кульмінаційним моментом у поступовому надбанні Україною історично вистражданої державності, основних рис суб'єкта міжнародного права. Вихід УРСР на міжнародну арену наприкінці Другої світової війни став закономірним наслідком тривалого й суперечливого процесу оформлення української державності, наповнення її реальним змістом. Нарешті, символічним і водночас цілком природним було те, що поява нового суб'єкта міжнародного права – України – набула характеру визнання її великого внеску в розгром блоку агресивних держав на чолі з нацистською Німеччиною.

Україна – співзасновниця Організації Об'єднаних Націй

В історичній літературі, зокрема в ряді публікацій вітчизняних дослідників, стверджується, що питання про первісне членство України й Білорусії в ООН було вирішене на Кримській конференції глав держав антигітлерівської коаліції. Із цим навряд чи можна погодитись. Адже в Ялті було досягнуто принципової домовленості лише про гарантії США та Великобританії в питанні підтримки пропозиції СРСР щодо запрошення цих республік на установчу конференцію Об'єднаних Націй у Сан-Франциско. Боротьбу за визнання УРСР та БРСР повноправними членами-засновниками ООН ще не було завершено, адже залишалося відкритим питання про їх участь у Сан-Франциському форумі.

Не випадково в період від Ялти до Сан-Франциско питання про статус України й Білорусії як членів-засновників міжнародної організації з безпеки було предметом переговорів і дискусій по дипломатичних каналах у зв'язку з різною інтерпретацією рішень Кримської конференції радянською та американсько-британською дипломатією. Так, коли 5 березня 1945 р. уряд США від свого та від імені урядів Великобританії, СРСР і Китаю (запрошуючі держави) надіслав 42 країнам світу (тим, що підписали Декларацію Об'єднаних Націй

²⁰ Див.: Холодная война: 1945–1963 гг. ... – С.76.

за станом на 8 лютого 1945 р., а також «союзним націям», які оголосили війну Німеччині до 1 березня 1945 р., а це 19 латиноамериканських країн, 5 домініонів Великобританії, 10 європейських, 3 африканські та 5 азіатських держав) запрошення взяти участь в установчій конференції ООН у Сан-Франциско, то серед цих країн були відсутні дві, що стали предметом тривалих дискусій в Ялті, але щодо яких вдалося досягти позитивних домовленостей, а саме – Україна та Білорусія.

Радянське керівництво розцінило цей факт як спробу ревізії рішень Ялтинської конференції, тим більше, воно вважало, що оскільки УРСР та БРСР перебували у стані війни з Німеччиною, то вони автоматично повинні бути запрошеними до Сан-Франциско. Так, у ноті на ім'я державного секретаря США Е.Стеттініуса від 25 березня 1945 р. посол СРСР у Сполучених Штатах А.Громико рішуче доводив необхідність виконання схвалених рішень, а саме: УРСР і БРСР мають стати поряд з іншими країнами «ініціаторами міжнародної організації»²¹, тобто членами-фундаторами ООН. Обурення й наполегливість Москви у цьому питанні можна зрозуміти, адже відсутність України та Білорусії на установчій конференції у Сан-Франциско позбавила б їх права підписати Статут ООН, а це фактично робило статус країн-засновників неповноцінним. Тому радянська дипломатія зробила несподіваний хід: уряди УРСР та БРСР за вказівкою з Москви оприлюднили заяви про те, що вони направлять у Сан-Франциско свої делегації навіть не отримавши офіційного запрошення²².

Це викликало велику занепокоєність в уряді США, розпалило атмосферу навколо підготовки конференції, загостривши розбіжності між СРСР та західними союзниками. Наприклад, у розмові А.Громико з помічником держсекретаря США Д.Данном останній повідомив, що допущення двох радянських республік може бути здійснено не у формі їх запрошення на конференцію, а наступного приєднання до Статуту вже після форуму. Посол СРСР у США, своєю чергою, висловив незадоволення подібною інтерпретацією цього питання й наполягав на тому, що вступ України та Білорусії до міжнародної організації можливий лише за умови їх участі в роботі конференції. А нарком закордонних справ СРСР В.Молотов навіть заявив, що якщо делегації радянських республік не будуть запрошені на до Сан-Франциско, він також не приїде.

Перспективи реалізації ялтинських домовленостей ще більше ускладнилися після того, як Ф.Д.Рузвельт 25 березня 1945 р. у виступі перед американською делегацією, котра готувалася до участі в конференції у Сан-Франциско, конфіденційно повідомив, що США, як і Великобританія, підтримує надання СРСР трьох місць у міжнародній організації в обмін на додаткові голоси для Сполучених Штатів. Ця інформація потрапила у пресу й викликала шквал критики на адресу американської адміністрації. Вибухнув політичний скандал. Супротивники Ф.Д.Рузвельта з оточення республіканців відкидали у

²¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. V: Конференция Объединённых Наций в Сан-Франциско (25 апреля – 26 июня 1945 г.): Сб. док. – Москва, 1980. – С. 77–78.

²² *Забигайло К.С.* К истории участия Украинской ССР в выработке Устава ООН // Советский ежегодник международного права: 1964–1965. – Москва, 1966. – С. 127.

принципі ідею додаткових голосів, уважаючи, що це суперечить природі міжнародної організації та принципу суверенної рівності держав. Політики й публіцисти вказували, зокрема, на те, що Україна та Білорусія не є суверенними державами. Навіть соратники Ф.Д.Рузвельта вважали помилкою його вимогу щодо двох додаткових голосів для США²³.

Американська адміністрація змушена була вдатися до публічних пояснень. Торкаючись цього питання, державний секретар США інформував громадськість про бажання СРСР прилучити Україну та Білорусію до майбутньої міжнародної організації таким чином: «З уваги на важливість, яку прикладав радянський уряд, американська делегація в Ялті – сповнена пошани до героїчної ролі, що її відіграли народи цих республік своїм зятятим опором проти спільного ворога, та мужністю, з якою вони переносили великі страждання під час війни, – погодилася, що уряд США підтримає цю радянську пропозицію у Сан-Франциско, якщо її буде там висунуто. Але в Ялті не укладено жодної угоди щодо питання участі цих республік у конференції у Сан-Франциско»²⁴. Ф.Д.Рузвельт за тиждень до своєї смерті (12 квітня 1945 р.) на останній пресконференції 5 квітня змушений був детально зупинитися на проблемі додаткових голосів для України та Білорусії. Він, зокрема, заявив, що остаточне рішення з цього питання ухвалюватиметься на установчій конференції ООН. А щодо додаткових голосів для США, то американський президент повідомив, що його уряд відмовляється від цього прохання, позаяк вони нічого не вирішують²⁵.

Отже адміністрація Сполучених Штатів доволі вільно інтерпретувала ялтинські домовленості щодо запрошення УРСР та БРСР, через що в дипломатичних колах та в американському суспільстві широкого розповсюдження набувала думка про приєднання України й Білорусії до міжнародної організації після установчої конференції. Щоправда, у відповідності до основної лінії поведінки щодо цього питання, США трактували домовленості в Ялті згідно з буквою закону. З юридичного погляду Вашингтон дійсно не давав офіційних зобов'язань запрошувати радянські республіки на конференцію.

Узагалі у світі інформацію про таємні домовленості союзників в Ялті було сприйнято з доволі великим незадоволенням. Офіційний Париж, наприклад, уважав власну непоінформованість образливою. А невеликі країни взагалі розцінювали це, як порушення суверенної рівності держав. Лише у Великобританії реакція була більш стриманою, що можна пояснити прагненнями отримати місця в ООН для власних домініонів. На конференції країн Британської Співдружності було вирішено підтримати прохання СРСР щодо членства України та Білорусії в ООН.

Цікаво зазначити, що в Радянському Союзі, у тому числі й в УРСР, про досягнуту в Ялті домовленість керівників держав антигітлерівської коаліції щодо міжнародної організації громадськість довідалася майже через два місяці після

²³ Див.: Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс: Глазами очевидца. – Т.2. – Москва, 1976. – С.597.

²⁴ Цит. за: Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.538.

²⁵ The Public Papers and Addresses of Franklin Delano Roosevelt. – Vol.XIII: 1944–1945. – New York, 1950. – P.610–611.

конференції. Так, лише в повідомленні ТАРС від 2 квітня 1945 р. «Про участь Української РСР та Білоруської РСР у міжнародній організації з підтримки миру й безпеки» вперше офіційно зазначалося, що «на Кримській конференції було досягнуто угоди про те, що на наступній конференції у Сан-Франциско делегації Великобританії та Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про запрошення Української РСР і Білоруської РСР брати участь у зазначеній міжнародній організації як первісних членів-засновників»²⁶.

Таким чином, Україна та Білорусія, котрі, за сталінською термінологією, кваліфікувалися як «дві основних республіки-сестри СРСР», стали об'єктом дипломатичної гри великих держав. Москва провадила свою гру за спиною республік, мотивуючи це саме турботою про них – про домовленості в Ялті між союзниками з приводу створення ООН у Радянському Союзі до відповідного повідомлення ТАРС було відомо лише дуже вузькому колу вищого керівництва.

Остаточо питання про членство України та Білорусії в міжнародній організації було вирішено на установчій конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско (25 квітня – 26 червня 1945 р.). За день до відкриття форуму нарком закордонних справ СРСР В.Молотов (він очолював радянську делегацію до 10 травня, після його від'їзду керівником союзного представництва став А.Громико) в ультимативній формі ще раз виклав радянську вимогу про автоматичне визнання УРСР та БРСР членами ООН. І вже на другий день роботи конференції – 26 квітня, на першому засіданні глав делегацій за наполяганням радянської сторони до порядку денного було внесено пункт щодо запрошення УРСР та БРСР приєднатися до кола первинних членів міжнародної організації. Того ж дня всі делегації отримали відповідні довідкові матеріали, у тому числі заяви й меморандуми урядів обох республік, відомості про їх історичний розвиток, здобутки за роки «соціалістичного будівництва», збитки, завдані війною народному господарству й населенню²⁷.

На наступному пленарному засіданні глав делегацій, 27 квітня, В.Молотов від імені урядів УРСР та БРСР виступив із заявою. Так, уряд Української РСР у своєму зверненні до конференції від 26 квітня 1945 р., підписаному головою Ради народних комісарів республіки М.Хрущовим і наркомом закордонних справ Д.Мануїльським, зазначивши про відновлення права УРСР на встановлення безпосередніх відносин з іноземними державами, укладення угод із ними, незалежне представництво на міжнародних конференціях та в органах, створених ними, про внесок України у справу розгрому спільного ворога Об'єднаних Націй і жертви, яких зазнав український народ у цій війні, повідомляв, що «керований бажанням сприяти встановленню гарантій миру і безпеки після війни як для власного народу, так і для інших народів, вирішив звернутися до конференції Об'єднаних Націй з заявою, повідомляючи про своє бажання приєднатися до загальної Організації Безпеки, як одна з держав-засновників, а також взяти участь в конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско»²⁸.

²⁶ Радянська Україна. – 1945. – 3 квітня.

²⁷ Советский Союз на международных конференциях... – Т. V. – С. 324.

²⁸ Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів: 1944–1961 pp. – К., 1963. – С. 78.

Пропозицію В.Молотова про запрошення УРСР і БРСР на конференцію і включення їх до складу членів-засновників ООН підтримали, згідно з попередньою домовленістю, держсекретар США Е.Стеттініус, міністри закордонних справ Великобританії (А.Іден), Китаю (Сунь Цзивень), а також глави делегацій Іраку, Франції, Бразилії, Чехословаччини й Австралії. Керівний комітет форуму одногосно ухвалив постанову про те, щоб включити дві радянських республіки до числа первісних членів міжнародної організації²⁹. Рішення про запрошення України та Білорусії до участі в конференції, поставлене на голосування 30 квітня 1945 р., одностайно підтримали делегати всіх 47 країн-учасниць із рекомендацією Керівному комітетові «дозволити представникам цих республік негайно зайняти свої місця на конференції, як вони просили про це через представника Радянського Союзу»³⁰. За це рішення, зокрема, голосували країни Латинської Америки в обмін на зобов'язання СРСР підтримати запрошення на конференцію Аргентини, чий уряд тільки 27 березня 1945 р. оголосив війну Німеччині.

30 квітня 1945 р. генеральний секретар конференції А.Гісс надіслав наркомові закордонних справ республіки телеграму з пропозицією українській делегації прибути на форум. Але вже напередодні Президія Верховної Ради УРСР уповноважила осіб, котрі мали представляти радянську Україну на важливому міжнародному форумі. Це були Д.Мануїльський (заступник голови Ради народних комісарів і народний комісар закордонних справ УРСР, глава делегації), І.Сенін (заступник голови Раднаркому УРСР), О.Палладін (академік, віце-президент АН УРСР, директор академічного Інституту біохімії), В.Бондарчук (професор, ректор Київського державного університету ім. Т.Шевченка), П.Погребняк (професор, учений секретар Президії АН УРСР), М.Петровський (професор, директор Інституту історії України АН УРСР). Роботу забезпечували секретар делегації О.Война та помічник глави П.Удовиченко. Усього до складу представництва входило 12 осіб, у тому числі за ініціативи Д.Мануїльського, якого самого в 1945 р. обрали академіком АН УРСР, – чимало відомих учених республіки. Один із молодих тоді дипломатів – О.Война – пізніше згадував, що запрошення до Києва надійшло 1 травня 1945 р., коли члени уряду, у тому числі Д.Мануїльський, стояли на трибуні й вітали першотравневу демонстрацію. Делегація збиралася поспіхом, після чого вирушила літаком у далеку дорогу через Сибір, Чукотку, Аляску, Ванкувер до Каліфорнії. 6 травня представників радянської України вітали у Сан-Франциско³¹.

У цей час 282 делегати конференції та близько 1500 радників працювали над основоположними документами майбутньої організації – статутом, регламентом тощо. Зокрема запрошені країни представили майже 1200 поправок і зауважень до проекту Статуту ООН, надруковані окремим томом обсягом понад 400 сторінок³². Вони розглядалися на 9 пленарних і близько 400 засіданнях

²⁹ Советский Союз на международных конференциях... – Т.V. – С.325–327.

³⁰ Там же. – С.336.

³¹ Див.: Нариси з історії дипломатії України. – С.539.

³² Крылов С.Б. История создания Организации Объединённых Наций: Разработка текста Устава Организации Объединённых Наций (1944–1945). – Москва, 1960. – С.76–81.

різних комісій та комітетів, що відбулися впродовж двомісячної роботи конференції у Сан-Франциско. Делегація УРСР відразу ж включилася в роботу.

У відповідності з розподілом посаду комісіях і підкомітетах Д.Мануїльського було рекомендовано головою комітету №1 комісії №1 з вироблення проекту преамбули статуту створюваної організації, тобто найважливішого розділу, що визначав цілі та принципи ООН. Крім того, він входив до Керівного комітету та брав участь у роботі комітету №1 комісії №3, котрий обговорював структуру і процедуру Ради Безпеки – головного органу майбутньої міжнародної організації.

Активно працювали в комісіях і комітетах конференції й інші члени української радянської делегації. О.Палладін, наприклад, брав участь у роботі комітетів №1 і №2 комісії №1, які займалися питаннями складу та членства держав в організації, відстоюючи необхідність обов'язкового дотримання принципу єдності великих держав та одностайного вирішення ними найважливіших питань. М.Петровський працював у комітетах №2 і №3, а В.Бондарчук – №1 та №4 комісії №2, в якій розроблялися питання діяльності Генеральної Асамблеї, зокрема її повноважень, економічного та соціального співробітництва, системи опіки. І.Сенін брав участь у роботі комітетів комісії №3, котра займалася структурою, процедурою й повноваженнями Ради Безпеки, а П.Погребняк був членом комітетів комісії №4, яка працювала над положеннями про міжнародний суд і правовими питаннями.

Отже делегація УРСР упродовж майже двох місяців брала участь у роботі конференції, зробивши значний внесок у вироблення основоположних документів Організації Об'єднаних Націй, зокрема її статуту. Так, 14 травня 1945 р. членами українського радянського представництва було внесено поправку до параграфу А розділу 1 глави ІХ Статуту ООН про те, що «організація повинна сприяти розв'язанню міжнародних економічних, соціальних, культурних та інших гуманітарних проблем і заохочувати поважання людських прав, права на працю й основних свобод для всіх без різниці рас, мови, релігії та статі»³³, – положення, яке не ввійшло до проекту цього параграфу, розробленого в Думбартон-Оксі. Разом із Кубою УРСР виступила з важливою поправкою до розділу ІV статті 3 щодо невстановлення жодних обмежень прав чоловіків і жінок бути обраними для участі в роботі головних і допоміжних органів ООН³⁴. Було внесено ряд інших поправок до статуту, більшість з яких розвивали його демократичні принципи. Це стосується питань членства в Організації Об'єднаних Націй, сприяння розв'язанню міжнародних економічних, соціальних, культурних проблем, засудження агресивної війни як засобу політики й т. ін. Делегація УРСР, як правило, підтримувала обструктивну позицію СРСР щодо низки важливих зауважень і поправок лише через те, що їх вносили представники «ворожого табору». Представники радянської України, передусім Д.Мануїльський, були одними з найактивніших у гострих дискусіях щодо ролі й підлеглості Ради Безпеки та принципу одноголосності в ній (право

³³ Українська РСР на міжнародній арені... – С.359.

³⁴ Там само.

вето великих держав³⁵), закріпленого у статті 27 Статуту ООН на безумовних засадах. Так, не було прийнято пропозицію США позбавляти права вето постійного члена Ради Безпеки навіть тоді, коли він безпосередньо залучений до певного конфліктного питання, що розглядається в Радбезі. Водночас делегація УРСР підтримала американську пропозицію щодо назви організації – Об'єднаних Націй, яку дав їй президент США Ф.Д.Рузвельт (за порадою своєї дружини – Елеонори)³⁶.

Своєю активною роботою (виконуючи вказівки кремлівського керівництва) українська радянська делегація привернула до себе увагу. Особливу повагу здобув її очільник – Д.Мануїльський, котрий зумів організувати ефективну роботу очолюваного ним комітету. Випускник юридичного факультету Сорбонського університету, професійний дипломат із 1918 р. він справив велике враження на учасників конференції своєю ерудицією, комунікабельністю, знанням іноземних мов. Активно контактував із зарубіжними журналістами, наслідком чого стала поява кількох позитивних матеріалів про нього в американській пресі. За словами співробітника посольства СРСР у Великобританії А.Роцина, «делегацію Української РСР очолював динамічний, активний і невтомний у роботі нарком закордонних справ Д.Мануїльський. Уже немолодий, із сивою чуприною, він заражав невичерпним оптимізмом, тримався вільно, з гідністю. Добре знання французької мови давало йому можливість брати активну участь у полеміці з обговорюваних питань»³⁷. Упродовж роботи форуму Д.Мануїльський узяв участь у кількох прес-конференціях. Так, у заяві від 22 травня 1945 р. глава делегації УРСР ґрунтовно висвітлив основні напрями зовнішньої політики республіки та, зупинившись на людських і матеріальних збитках українського народу від війни, заявив: «І саме тому, що ми зазнали таких величезних жертв і зробили неабиякий внесок у справу розгрому ворога, ми зацікавлені в успіху конференції у Сан-Франциско, яка ставить собі за мету створити основні гарантії миру і безпеки для Об'єднаних Націй»³⁸.

Слід зазначити, що українська радянська делегація, окрім участі в роботі конференції, провела ряд заходів, спрямованих на розвиток культурних і наукових зв'язків республіки з іншими країнами. Її члени мали зустрічі у Стенфордському й Каліфорнійському університетах, Америко-російському інституті, інших організаціях та установах США, знайомилися з досвідом їхньої роботи та водночас інформували представників громадськості зі станом науки й культури в УРСР, участю республіки у війні, проблемами післявоєнної відбудови.

³⁵ Право вето постійних членів Ради Безпеки, як свідчить 70-річна історія ООН, стало одним із найменш демократичних у міжнародних відносинах повоєнного періоду. В умовах багатьох конфліктів часів «холодної війни» за його допомогою блокувалося ухвалення рішень з їх розв'язання або локалізації. Загалом упродовж 1946–2012 рр. постійні члени Радбезу ООН 229 разів використовували право вето (СРСР – 90, Російська Федерація – 8, США – 79, Великобританія – 29, Франція – 16, Китай – 7 разів).

³⁶ Див.: Текст повноважень делегації УРСР на конференції у Сан-Франциско по розробці та підписанню Статуту ООН // В інтересах миру і дружби між народами: Міжнародно-правова діяльність Української РСР 1945–1972: Документи і коментарі. – К., 1972. – С.38–39.

³⁷ Роцин А. Так починалась діяльність ООН // Международная жизнь. – 1986. – №9. – С.127.

³⁸ Українська РСР на міжнародній арені... – С.94.

Після завершення конференції делегація УРСР відвідала Канаду, де теж мала зустрічі з громадськістю, у тому числі представниками української діаспори у цій країні. Так, один з активних діячів Товариства об'єднаних українських канадців – П.Кравчук із приводу ораторської майстерності Д.Мануїльського згадував: «Вистачало бути кілька днів на сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, щоб побачити таку картину: коли виступав з промовою керівник делегації Української РСР Дмитро Мануїльський, то зал засідання був заповнений делегатами, а пресова галерея – кореспондентами. Всі вони прислухалися до його мови»³⁹.

25 червня 1945 р. Статут Організації Об'єднаних Націй було одноголосно ухвалено конференцією, а наступного дня – підписано главами делегацій усіх 50 держав-учасниць цього міжнародного форуму (пізніше, 15 жовтня 1945 р., його підписала Польща, котра стала 51-ю державою-засновницею ООН). 22 серпня 1945 р. Статут ООН ратифікувала Президія Верховної Ради УРСР, а 24 жовтня ратифікаційну грамоту Української РСР, як і ратифікаційні грамоти СРСР та БРСР, було передано на зберігання в ООН. Того ж дня, після ратифікації Статуту ООН більшістю держав-учасниць конференції у Сан-Франциско, він набув чинності.

Отже завдяки зусиллям радянської дипломатії й добрій волі Великобританії, США та інших союзних держав по антигітлерівській коаліції було успішно вирішено питання забезпечення права УРСР, так само, як і БРСР, стати членами-засновниками ООН, хоча вони самі, зокрема керівники республік, практично стояли осторонь тієї боротьби, яка точилась навколо цього питання на і в період між конференціями в Думбартон-Оксі та Сан-Франциско. Звичайно, цілком зрозумілим є той факт, що радянська Україна не з власної волі та не за власною ініціативою здобула зовнішньополітичні повноваження, стала однією з держав-фундаторів ООН: ані керівництво УРСР, ані органи влади республіки не порушували перед Й.Сталіним питання необхідності виходу на міжнародну арену. Це все сталося у відповідності до планів Кремля, котрий за допомогою «української карти» розігрував складну дипломатичну гру, де основною ставкою був вплив в ООН і в повоєнній Європі та світі. До того ж, відзначаючи, що «вихід УРСР на міжнародну арену відбувся за наполяганням і під особистим контролем Сталіна, а відтак це з самого початку несло в собі зерно лицемірства і обмежень», автори багатотомника, присвяченого політичній історії України ХХ ст., цілком слушно наголошують: «Москві не лише були потрібні голоси в ООН. Підтримуючи Україну на дипломатичній арені, московська центральна влада тим самим розраховувала на те, що це хоч якось пом'якшить враження від проблем, що вона мала в Західній Україні, яка перетворилась на ключовий центр повоєнного спротиву комуністичному режимові. Цей крок вочевидь мав політичний підтекст: він був покликаний продемонструвати міжнародній спільноті певне “толерантне” ставлення Москви до “самостійницьких” прагнень українців»⁴⁰.

³⁹ Кравчук П. Мої друзі і знайомі: Спогади, есе. – К., 1986. – С.52–53.

⁴⁰ Політична історія України: ХХ століття: У 6 т. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К., 2003. – С.14.

Навряд чи слід також перебільшувати внесок України в успішну роботу установчої конференції Об'єднаних Націй. Адже основні проекти документів було підготовлено й узгоджено великими державами на попередніх зустрічах. Не всі члени делегації мали фах міжнародників, бракувало знання іноземних мов. І найголовніше – посланці УРСР виступали фактично як «гілка» радянської делегації, одержуючи від неї вказівки й настанови, а частка української представленості вирішувалася керівництвом СРСР та США, що свідчило про переважно тотальну залежність делегації Української РСР від протистояння Москви й Вашингтона⁴¹.

Визнання УРСР членом-засновником ООН, як і наділення республіки зовнішньополітичними повноваженнями, викликало широкий міжнародний резонанс і неоднозначні оцінки. Більшість західних політиків та оглядачів погоджувалися в тому, що ані конституційні зміни 1944 р., ані рішення конференції у Сан-Франциско 1945 р. не внесли принципових змін у державно-політичний статус УРСР, яка не стала загально визнаним суб'єктом міжнародного права та не мала змоги проводити власну, незалежну від Москви, зовнішню політику.

У зв'язку з появою делегації УРСР на установчій конференції ООН на її адресу пролунало чимало критичних зауважень, переважно з кіл української діаспори у США та Канаді. Найбільше нарікань викликав персональний склад представництва як «слухняних виконавців волі Москви». Провід ОУН у травні 1945 р. ухвалив спеціальну декларацію, в якій зазначалося, що «ми як найрішучіше виступаємо проти того, щоб український народ був заступлений на міжнародній конференції делегацією, складеною зі сталінсько-більшовицьких агентів. Це є найбільшим насильством над принципами демократії і над самим українським народом». Більше того, націоналістичні українські організації навіть направили до Сан-Франциско «паралельну делегацію», безуспішно наполягаючи, щоб її прийняли як справжнього представника України. Під час неофіційних зустрічей із посланцями країн-учасниць конференції ця «діаспорна» делегація також домагалася включення України у число держав-засновників ООН. Загалом українські патріоти за межами Батьківщини прийняли як позитивний і такий, що відповідав національним інтересам українського народу, факт запрошення УРСР до кола фундаторів ООН, про що у згадуваній декларації ОУН було заявлено: «Україна є на міжнародному терені незалежно від того, які безпосередні причини діяли при запрошуванні її до Сан-Франциско»⁴². А сам Д. Мануїльський, оцінюючи діяльність посланців радянської України на установчій конференції ООН, підкреслив: «Наша українська делегація активно сприяла успіху створення організації безпеки [...] Ми маємо право пишатися тим, що перші кроки нашої української держави на міжнародній арені присвячені справі миру»⁴³.

Дійсно, участь УРСР у роботі установчої конференції ООН у Сан-Франциско започаткувала вихід її на міжнародну арену, стала вдалою

⁴¹ Нариси з історії дипломатії України. – С.539, 555.

⁴² Див.: Там само. – С.539–540.

⁴³ Цит. за: Суюрко Л.А. Д.З.Мануїльський: революціонер, дипломат, учёный. – К., 1983. – С.129.

спробою зайняти гідне місце у світовому співтоваристві, нехай і в декоративному міжнародно-правовому статусі, та мала незаперечне морально-політичне значення й далекосяжні наслідки. Підпис радянської України під Статутом Організації Об'єднаних Націй свідчив, що світове співтовариство формально визнавало її суверенною й незалежною державою. Республіка отримувала всі привілеї й імунітети ООН, права обиратися до її головних органів, можливість брати участь в обговоренні та вирішенні світових проблем, доводити свою позицію, а також інформацію про український народ, його історію, культуру до відома міжнародної організації та громадськості, виносити на світовий форум свої зауваження, пропозиції, набувати досвіду дипломатичної діяльності тощо. Майже півстоліття Організація Об'єднаних Націй була для України головним офіційним вікном у зовнішній світ і саме завдяки членству в ООН українська дипломатія час від часу нагадувала людству, що на карті світу є Україна, а її перебування в ООН (разом із СРСР і Білоруською РСР) могло сприйматись як натяк на українську окремішність, і головне – самі українці ніколи не втрачали надію змінити квазісуверенітет УРСР на справжній суверенітет незалежної Української держави.

The article covers the problems related to the history of the United Nations founding and the membership acquisition of Ukrainian SSR, the value of this event for whole Ukrainian nation. Author lightens the preconditions and the features of Ukraine's entrance into the international scene as a subject at the end of the World War II. In addition, the attention is paid to the diplomatic struggle about this question during and after the Yalta Conference between the leaders of three states of anti-Hitler coalition, and the activity of Ukrainian delegation at the UN founding conference at San Francisco in 1945.

Keywords: *World War II, United Nations, Ukrainian SSR (Ukraine), international conferences, diplomatic struggle, Roosevelt, Churchill, Stalin, Korniiichuk, Manuil's'kyi.*

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94/93:930.1 (477) «Крупницький»

Б.Д.Крупницький ДЕЩО ПРО ІСТОРИЧНУ НЕМЕЗІДУ

***

Розглядається формування «масової людини» як ключової передумови постання тоталітарних режимів 1920–1930-х рр. Обстоюється теза, що саме з «масовою людиною» першої половини ХХ ст. пов'язані як високі технологічні досягнення механічно-машинної цивілізації, так і наймасштабніша культурна та духовна криза повоєнної Європи. Висловлюється думка, що антропоцентризм нового європейського гуманізму післявоєнної доби не є повністю самодостатнім, а потребує морально-духовної, теоцентричної підоснови.

Ключові слова: масова людина, тоталітаризм, цивілізація, криза європейської культури, новий гуманізм, антропоцентризм, Крупницький.

У кожного покоління інтелектуалів є своє прокляття, власний зачарований фатум із його всесильною й непереборною дією, котра до краю виповнює/заповнює/спотворює/нівелює, часом навіть випалює весь простір культурного буття. Для міжвоєнної генерації 1920–1930-х рр. цим страшним і практично нездоланим фатумом був тоталітаризм у його радянській, нацистській або фашистській подобі. Небачені до того часу експерименти з «соціальної селекції» людської природи, передусім вимивання традиційних світоглядних орієнтирів, засадничих етичних настанов і моральних приписів спричинили нечувані жакіття воєнної доби та незлічені злочини тоталітарних режимів, які шокували повоєнну європейську соціогуманітаристику.

Утім окрім очевидних людських прагнень, як-от опір, утеча, зрештою підкорення/пристосування, пекельні лихоліття тоталітарної ери змушували інтелектуалів ставити питання та дошукуватися відповідей. Чому і як сталося це? Чи справді був невідворотним цей страшний плин історії? Які були національні сценарії історичного буття?..

Для українського інтелектуала після 1945 р. такі повоєнні почування та реакції накладалися ще на травматичний і дуже болючий досвід поразки Української революції 1920-х рр., який сполучався та підживлювався тривалими практиками еміграційного поневіряння. Саме вони й формулювали той репертуар запитів, що адресувалися до недавньої минувшини – української та європейської. У цьому річищі повоєнних рефлексій і настроїв постав образ-метафора історичної Немезиди українського історика Бориса Крупницького (1894–1956 рр.)¹.

---

¹ Докл. про нього див.: *Бачинський Л.* На свіжу могилу: Спогад про проф. д-ра Бориса Крупницького // *Свобода* (Джерсі-Сіті). – 1956. – 15 червня. – №113. – С.5; *Оглоблин О.* Борис

Б.Крупницький належав до покоління українських істориків-емігрантів, які з'явилися на науковій авансцені в міжвоєнну добу. З одного боку, він «із перших рук» від «батьків-засновників», як-от Д.Дорошенка, успадкував державницьку концептуалізацію цієї доби з її консервативними орієнтирами, хоч почасти поділяв устремління, пов'язані з тодішніми проектами на ниві соціологізації історії. З іншого боку, Б.Крупницький був дуже тісно пов'язаний з європейським культурним середовищем і його інтелектуальними настроями та духовними почуттями. Вочевидь різкий контраст між дослідницькими практиками українських науковців та їхніх європейських колеґ муляв очі випускникові Берлінського університету ім. Фрідріха Вільгельма III. Варто, приміром, згадати лише його відому сентенцію про так званих «причинкових істориків»². Ба більше, Б.Крупницький являв собою майже хрестоматійний приклад дослідника, погляди та світосприйняття якого повсякчас нав'язують дискусію щодо полярних варіантів їх означення/окреслення/оцінки – кричуща еkleктика чи витончена синтетичність?

На такому культурному тлі дивовижним видається повоєнний ідеал науковості Б.Крупницького, в якому наскрізним рефреном простежувалися ідеї антропоцентризму, гуманізму й релятивності щодо концептуалізації та репрезентації світу минувшини, котрі, здавалося б, у жодному разі не могли бути сумісними з державницькими устремліннями, національними цінностями та консервативними поглядами. Та антропоцентризм і релятивізм Б.Крупницького постають не стільки як одноцільні категоричні настанови, скільки як умовні епістемологічні орієнтири. Скажімо, релятивізм історика містить не тільки обґрунтовані сумніви щодо продуктивності циклічних, лінійних, багатолінійних та інших концептуалізацій минувшини, а й спирається на морально-релігійні засади. У широкому сенсі такий лейтмотив продукує суб'єктивне та індивідуалізоване представлення минувшини, котра уявлялась дослідникові як низка динамічних, мінливих, взаємодоповнюючих площин. Недаремно Б.Крупницький у повоєнних текстах дедалі частіше писав про реакції, «пориви», творчі потуги, почування, діяльність історичної Людини, її спроможність до трансформації природного

Крупницький (1894–1956) // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і діла. – Мюнхен, 1956. – С.5–8; *Полонська-Василенко Н.* Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957. – С.1–XLVI; *Вінтоняк О.* Борис Дмитрович Крупницький, 1894–1956 // *Український історик* – 1987. – №1/4. – С.115–118; *Яриш В.* Проф. Борис Крупницький – історик знавець Гетьманської Доби // *Українці в Берліні 1918–1945: Пропа'ятний збірник берлінців* / Ред. В.Верига. – Торонто, 1996. – С.107–108; *Мищанчук Н.Г.* Образ Б.Хмельницького в українській історіографії за Б.Крупницьким // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. наук. пр.* / Відп. ред. А.Г.Болебрух. – Дніпропетровськ, 2000. – С.86–98; *Гоцуляк В.В.* Б.Д.Крупницький – дитинство, гімназійні роки і творчі стежки наукового життя // *Черкащина в контексті історії України: Мат. Третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини* / Упор. В.М.Мельниченко. – Черкаси, 2008. – С.329–338; *Масненко В., Пашковський О.* Матеріали про Б.Д.Крупницького у Державному архіві Черкаської області // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.* – Острого, 2008. – Вип.11. – С.397–401; *Матрос Л.* Сторінки життя Бориса Дмитровича Крупницького // *Пам'ятки України: історія та культура.* – 2011. – №5/6. – С.80–81; *Турченко Ф.Г.* Борис Крупницький: повернення в Україну // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* – Запоріжжя, 2012. – Вип.23. – С.265–272; *Черченко Ю.* Листування Богдана Кентрджинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // *Український археографічний щорічник: Нова серія.* – К., 2012. – Т.19/20, вип. 16/17. – С.545–569.

² *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.120–121.

середовища, подолання географічного простору, перетворення соціального оточення, здатність нагромаджувати й вивільняти духовну та культурну енергію тощо.

Ці розумування доволі своєрідно корелювалися з його уявленнями про історичний рух, що його він пов'язував як із безперечною уривчастістю, так і багатоманітними імпульсами, котрі по-різному сприймаються, відображаються та переломлюються в тих чи інших сферах буття. Такі уявлення в багатьох аспектах наближали візію вченого-емігранта до хвильової концептуалізації історичного процесу.

Примітною рисою повоєнного історичного письма Б.Крупницького стала його спроба сполучити антропоцентричні мотиви з національною минувиною. Відзначимо, наприклад, його думку про те, що нація може бути представлена з перспективи буття історичної Людини. Вірогідно, із цієї царини походять розумування про «український духовий тип» та його можливі реакції на західні інтелектуальні й культурні новації, зокрема екзистенціалізм і персоналізм³.

Духовні та інтелектуальні виклики повоєнної й, заразом, посттоталітарної для Західної Німеччини культурної доби згенерували не тільки численні відгуки та розмаїті рефлексії у студіях Б.Крупницького, а і його намагання пов'язати нові європейські сюжети з українською проблематикою. Тож він метафорично назвав означені культурні й духовні устремління як «шукання людини доби трагічного гуманізму» або «кризою західної людини»⁴.

Такі роздуми продукували зіставлення відмінних темпів буття історичної людини, котрі суттєво змінювалися від однієї епохи до іншої та набули нечуваного соціального прискорення впродовж першої половини ХХ ст., зокрема спричинилися до постання «масової людини». На думку Б.Крупницького, саме поява «масової» або «примітивної» людини підважила вічні, універсальні й, здавалося б, «непохитні» правди, котрі тією чи іншою мірою поділяв пересічний європейський обиватель ще напередодні Другої світової катастрофи. Більше того, автор стверджував, що тріумфальна хода «масової людини» стала вислідом суцільної примітивізації соціальних і культурних практик, що зруйнувало безліч індивідуальних та неповторних сценаріїв буття. Історик зазначав (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.):

«Загальновідомо, що найбільшою небезпекою сучасності являється омасовлення людей, їх посилена стабільність. Уніформована, духово змеханізована маса саме й є підставою для постання тоталітаризмів... Сьогодні ця проблема особливо некуча з огляду на ту уніформацію душ, ідеологій, з огляду на те омасовлення, яке переводилося і переводиться в грандіозній казармі, відомій нам під іменем Советського Союзу. Можливо, що англо-саксонський світ знаходиться зараз на шляху до відмасовлення. Правда, це тільки початок цього процесу»⁵.

Із такої культурної й інтелектуальної перспективи історія сприймалася вже не стільки вислідом низки каузальних залежностей, стільки персональною драмою людини за часів «масового суспільства», що продукувала песимістичні настанови як щодо минувшини, так і стосовно тодішньої сучасності й очікуваного майбуття. Людське існування, доля особистості у світі, віра та безвір'я, втрата й віднайдення сенсу буття стають наскрізними, знаковими інтенціями тодішньої європейської соціогуманітаристики.

³ Крупницький Б. Основні проблеми історії України [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1955. – С.200.

⁴ Там само. – С.210, 205.

⁵ Там само. – С.103.

Тому провідний рефрен повоєнних культурних і дослідницьких практик однозначно пов'язувався з винятковою роллю людської свідомості та її нероздільної зв'язаності зі світом буття, котру відтепер означували в дусі німецького філософа М.Гайдеггера як єдину цілісність – людина-світ. Отож провідне місце відводилося Людині з її персональним і, водночас, наскрізь ірраціональним проектом буття.

За візією Б.Крупницького, історичній Людині призначалася роль не стільки пасивного учасника «масового» дійства, скільки його співтворця. Не випадково автор наголошував, що «ми сьогодні думаємо екзистенціалістично, навіть коли не признаємося до екзистенціалізму. Не тільки епоха, але й людина є щось для себе і в собі, і вона почуває себе відповідальною і за саму себе, і за той світ, в якому вона живе. *Цей світ не є тільки даність, але й завдання. Ми його будемо або руйнуємо*»⁶.

На цьому місці й постала метафора Б.Крупницького – історична Немезида, котра нав'язувала асоціації з давньогрецькою богинею караючої справедливості та неухильної/неминучої відплати за злочини й неправедні діяння. Тим паче, що в його розумуваннях про культурну чи духовну кризу модерної людини повсякчас віднаходимо морально-етичні та релігійні мотиви, хоч історик не поділяв однозначно песимістичних або, навпаки, винятково оптимістичних настанов стосовно майбуття.

Видається, що морально-релігійна підоснова історичного руху, хоч і не була для українського інтелектуала категоричним імперативом, але посідала поважне місце в його світосприйнятті. Б.Крупницький дотримувався думки про своєрідний ренесанс релігії у середині ХХ ст. Скажімо, він відзначав, що «наша доба принесла нові напрями: *тепер можна говорити не тільки про тенденцію толерування знання вірою, але й віри знанням*»⁷.

Конструктивно його розвідка «Депо про історичну Немезиду» складається з кількох основних блоків: а) конфлікт автономного простору особистості та машино-механічної цивілізації; б) «масова людина» як предтеча виникнення тоталітаризму; в) новий гуманізм і пошуки його духовних засад, зокрема можливості сполучення антропоцентризму з морально-релігійними чеснотами. Зауважимо, що така архітектоніка статті немовби виказує берлінський вишкіл Б.Крупницького з його ухилом до німецької класичної філософії, котру вбачають у відомій гегелівській тріаді – теза, антитеза й «синтеза». Ця конструкція відображає і своєрідну вдачу українського інтелектуала, котрий прагнув зрівноважити, віднайти баланс поміж крайніми позиціями, поглядами та візіями різних мислителів.

Зрештою, Б.Крупницький уважав, що за інтелектуальними, культурними, духовними пошуками повоєнних часів, які розгортаються під означенням нового гуманізму, переходиться спроба віднайти, точніше заново «створити» модерну людину. Причому українському вченому імпонувала ідея особистої відповідальності людини за той чи інший вибір, яка побутувала в багатьох візіях екзистенціалізму й персоналізму. Тим паче, що у цих концепціях свобода розглядалася як особисте переживання, переломний духовний, психологічний та культурний стан історичної Людини. Та Б.Крупницький робить ще один важливий крок – екстраполює/переносить/підносить свободу вибору з індивідуального рівня особистості до свободи вибору нації як особливого стану свідомості, самобутнього колективного переживання.

У такому світлі Немезида є не стільки нездоланим об'єктивним фатумом на полі Кліо, скільки однією з низки можливостей, як руйнівних, так і творчих, що апріорно

⁶ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.147–148.

⁷ Крупницький Б. Три культурні доби Європи // Похід (Гайденау). – 1946. – №1. – С.14.

закладені в потенціалі історичної людини чи нації. Більше того, Б.Крупницький по-слуговувався відомим означенням історика й філософа-неогегельянця Б.Кроче, котрий був схильний убачати в нації духовну спільноту. Тож український учений обстоював думку, що нація, як і людина, – «духова істота».

Таким чином, нація в авторському тексті набуває антропоморфних рис, а її буття корелюється/порівнюється з життям історичної людини. Духовний і культурний занепад нації Б.Крупницький пов'язував із несправедливою чи так званою «реальною» політикою, котра порушувала загальний баланс між добром і злом на терезах світу історії. Власне, такий антропоцентричний і моралістичний рефрен тексту автор ілюстрував на прикладах історичного буття тогочасних країн – радянської Росії, Польщі, Угорщини. Водночас він повсякчас наголошував на індивідуалістичному призначенні історичної Немезиди, що виступає на обширах Кліо не тільки як заслужена кара, а й морально-етична пересторога на ниві духовного буття.

Проте погляди Б.Крупницького щодо перспектив європейського майбуття України виглядають доволі обережними й багато у чому проникливими, позаяк він виразно усвідомлював ті численні загрози, котрі принесла з собою тотальна радянська та російська культура. «В умовах становлення на Сході окремого континенту з деевропеїзаторськими, самобутніми тенденціями *вся етнографічна Україна, що входить сьогодні в східноєвропейську советську систему, стоїть перед поважними небезпеками*», – наголошував історик⁸.

Одну з таких небезпек Б.Крупницький убачав у культурній провінціалізації України, котра загрожувала віддалити, ба навіть вилучити українців із духовного й інтелектуального життя європейців. Причому цю загрозу він пов'язував не тільки з нівелюючими практиками радянського режиму, а й із замкненим, камеральним характером української еміграції, котра перебувала осторонь головних процесів і подій на обширах європейського культурного та політичного життя:

«Небезпечно було й те, що представники української науки, а саме гуманітарних дисциплін, незважаючи на деякі нові спроби, в основному і на Східній Україні, і в Галичині, і на еміграції не вийшли з рамен своєрідного краєзнавства. Безперечно, для нації, що й тепер живе ще в “в приймах”, українознавство залишиться потребою першого порядку. Але, дбаючи про свою вузьку тематику, дуже тяжко визволитися з меж краєзнавства, меж культурної щодо науки і літератури провінції. З другого боку, нема чого радикально відриватися від своєї рідної тематики (та й так багато сил ми поки що не маємо), тільки треба її свідомо зв'язати з процесом європейського і світового істотного життя. Треба братися за європейські і світові проблеми, не спускаючи з очей України і вставляючи її в цей широкий процес, бо інакше все будемо забутою країною»⁹.

Насамкінець зауважимо, що Б.Крупницький до останніх днів свого життя щиро сподівався на черговий поворот у геополітичних змаганнях «холодної війни», котрий зможе вивільнити творчу енергію українців, згенерувавши новий культурний «скок» для досягнення власної національної держави.

⁸ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // Літературно-науковий вістник (Регенсбург). – 1948. – №1. – С.130.

⁹ Крупницький Б. Шляхи української культури // Заграва (Аугсбург). – 1946. – №2. – С.30–31.

***

Автограф статті «Дещо про історичну Немезиду» зберігається в архіві Українського вільного університету (УВУ) в м. Мюнхен (ФРН)¹⁰. В «Українському історичному журналі» текст відтворюється за публікацією в посмертній збірці статей Б.Крупницького «Історіознавчі проблеми історії України»¹¹. Зазначену студію представлено як сегмент більш ширшого тексту другої частини цього збірника під назвою «Історіософічні замітки в зв'язку з історією України». Збірка «Історіознавчі проблеми...» представляє собою здійснене УВУ циклостильне видання почасти перероблених, певною мірою доповнених розвідок Б.Крупницького повоєнної доби, де автор прагнув скомпонувати загальну й разом більш-менш цілісну архітектуру на кшталт своєї попередньої публікації – «Основні проблеми історії України» (Мюнхен, 1955 р.). Утім оскільки автор помер 5 червня 1956 р., себто ще до виходу збірки своїх статей, то складно оцінити, наскільки він просувався в реалізації цього задуму. В «Історіознавчих проблемах...» текст видруковано під назвою «2. Дещо про історичну Немезиду» та з підзаголовком: «І. Історична Немезида і національна проблема». Правопис першопублікації збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. До статті Б.Крупницького долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

***

В наші переходові часи, в часи кризи, стала зо всією силою перед нами проблема людини. Ніколи так не відчувалося, як сьогодні, що людина в процесі еволюції все більше відходить від природи, від тваринно-рослинного царства. Саме в наших часах ми переходимо на правду з царства закону в царство свободи (релятивної, звичайно), коли йде мова про людину. Тваринний інстинкт слабне, зате побільшується людська свідомість, і людина має більшу волю вчинків. На наших очах відбувається процес не тільки зовнішньої, природної автономії людини (людина є сьогодні паном не тільки суші, моря, але й повітря), але й внутрішньої. Це значить, що людина стає все більш відповідальною за себе. З винаходом атомової бомби ця відповідальність набирає трагічного характеру.

А тим часом процес людського розвитку перейшов у стадію, яку можна скорше назвати цивілізаційною, ніж культурною. Наші часи – часи панування механізації і машин. Механічна культура або цивілізація зробила великий крок наперед. Затє культурний поступ саме сьогодні поставлений під знак запитання.

¹⁰ Особовий фонд №5 (Крупницький Борис, 1894–1956). – Од.зб. №19 (Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст.). – Ч.2: Історіософічні замітки в зв'язку з історією України. 2. Дещо про історичну Немезиду. І. Історична Немезида і національна проблема (Рукопис. Без дати. 1 документ. 40 арк.) (див.: *Кириленко О., Яценко О.* Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, архівне опрацювання особових фондів (за матеріалами відрядження) [Електронний ресурс]: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich_Kirilenko.php#Vstup).

¹¹ *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми... – С.149–166.

Ми вже в попереднім відділі¹² звертали увагу на те, що культура не є автоматичним, стихійним процесом, яким до певної міри стала цивілізація. Культуру без моральних устоїв, без діяння морально-релігійного, гуманного, прекрасного не можна собі уявити. І саме тут ми відчуваємо, що поступ, прогрес залежить від нас самих, від наших зусиль, від людей як автономних, самовідповідальних, наділених совістю одиниць. Від нас залежить, чи наша доба поступає наперед чи йде назад, чи ми йдемо до Бога, чи віддаляємося від нього.

По суті в царстві природи нема ні добра, ні зла, ні прекрасного, ні поганого. Ці якості – продукт вищого розвитку; вони дані Богом вищим організмам – людям разом із свідомістю і свободою, совістю і відповідальністю. Добро і зло виступають там, де є царство свободи, де є автономна людина.

На цім полі є один незаперечний поступ: ми розпоряджаємо витонченішою, рафінованішою психікою. Але це удосконалення є двозначною зброєю. Воно може служити добрим цілям, але може служити й злим; воно може бути висловом доброго душевного наставлення, але й злого. Коли дехто твердить (напр., В.Соловйов)¹³, що ми досягаємо вищих стадій добра, то так само можна говорити і про вищу стадію зла.

У вічній боротьбі між добром і злом саме тепер ми переживаємо черговий критичний момент. Сьогодні нам здається, що царство темних сил просякає до глибин нашого духа. Як у природі штучне огноєння приводить до «культурних» хороб рослин, так само витонченіша психічна, до певної міри штучна, організація людини загрожена «культурними» хоробами у сфері духу.

В чім же справа? Відомий швейцарський соціолог Пікард¹⁴ в цілому ряді книжок, написаних ним за останні роки (див. Benno Reifenberg, *Der Grund von alledem, Zu einer Buch von Max Picard, Die Gegenwart*, 1946, Nr.16 (17)) підносить тезу про занепад європейської людини і європейської культури. Психіка модерної людини (особливо стосується це, на думку Пікарда, німців) відзначається своєю дисконтинуїтвністю (*Diskontinuität*)¹⁵, непов'язаністю, розпорошеністю, в ній помітне душевне занархізування. Людська душа позбавлена твердого підґрунтя. Людина живе сучасністю, моментом, занедбуючи моральні принципи, не відчуваючи правдивої любові до ближнього, не бачачи в ньому брата свого. Щезла повага до людської гідності. Людина перестала бути носієм ідеї свободи. Укріпився і поширився погляд на людину не як ціль в собі, але як на засіб, об'єкт для експериментів. Внутрішня пустота обхопила значні маси людей. Ця машинізація людських відносин і рівночасно машинізація самих душ є найбільшим сучасним злом, втіленням демонічного в людське, душевне.

¹² Ідеться про попередній підрозділ (перероблену статтю) під назвою «Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського» у згаданій вище збірці студій Б.Крупницького, котрий передавав статті «Дещо про історичну Немезиду» (див. докл.: *Крупницький Б. Історіознавчі проблеми...* – С.139–149).

¹³ Володимир Сергійович Соловйов (1853–1900 рр.) – російський філософ-містик і публіцист, син історика С.М.Соловйова, автор учення про універсум як всеєдність. Уважається одним із фундаторів російського духовного відродження початку ХХ ст.

¹⁴ Макс Пікард (1888–1965 рр.) – швейцарський філософ і публіцист, автор численних праць із філософії культури та теорії мистецтва.

¹⁵ Переривчастість, дискретність, розрив (нім.).

Еспанець José Ortega y Gasset¹⁶, що висловив свої основні думки в періоді між двома світовими війнами, виходить з поділу на еліту і масу. Життя є процес людського самоопановання; воно рухається зусиллями вибраних, благородних, що себе посвятили вищому ідеалові. Сьогодні ця шляхетна людина стала непомітною: можна говорити про втечу еліти, правдивої еліти, що є оборотною стороною повстання мас. Сьогодні провід в суспільстві перебрав на себе людський тип, якого культура, культурні цінності не зворушують, до яких він ставиться байдуже, холодно. Пануючим типом стала примітивна людина, *Naturmensch*¹⁷. Перемогла людина масового характеру, масова людина. Через те ми переживаємо період не прогресу, але рішучого регресу, і цього зразком являються фашизм та большевизм (див. José Ortega y Gasset, *Der Aufstand der Massen*, Hamburg, 1947 – еспанський оригінал під назвою *La rebelión de las masas* появився вже в 1929 р.)¹⁸.

Обидва видатні соціологи в чомусь сходяться між собою. Одностайно вони констатують поверховість, знеособлення, машинізацію, масовість модерної людини.

Ми не зовсім погоджуємося з цими тезами. В цих широких узагальненнях щезають деякі важливі індивідуальні риси історичного процесу. Тут треба вміти розрізняти. Звертаємо увагу хоч би на те, що наша доба принесла значну інтенсифікацію духа, принаймні розумово-технічних якостей людини. В парі з цим удосконаленням «ratio»¹⁹ помічається зате втрата, так би сказати, душі, душевних якостей як таких, без яких життя стає зматеріяльованим, омертвілим, без дихання Божого. Але й тут не сміємо аж надто узагальнювати. Ще існують окремі особистості, яких число може бути навіть досить значне, оті інтенсифікатори добра, які і в нашу обездолену, обезличену добу дають імпортантні зразки людського духового і морального «поступу на вершини».

Безперечно, в наші перехідні часи ми помічаємо явища, на які ми раніше не звертали уваги. З особливою силою стає нам ясним, що людська душа – це безодня, яка потребує регулятивних принципів, моральних підстав. Душевний людський хаос сам собою не впорядкується. Не маючи підпор, людина легко руйнує себе. Особлива небезпека постає для простих людей, для людської маси. Її відхід від релігії, її зматеріяльовання, її безбожність робить страшні душевні спустошення.

Великоміська цивілізація створила умови життя, які дуже негативно вплинули на людську душу. В масовій людині (в простій людині) розвивається і закріплюється нахил до сенсації, до видовищ. Кіно, театри, кабаре, цирки, спортивні змагання, тоталізатори – це ті зовнішні рямки, в яких масова людина знаходить свій відпочинок. Вона до божевілля захоплюється сенсаціями спортивного і подібного характеру. Ця кіногазетна цивілізація виповнює до решти людську душу, робить її поверховою, без глибини. Життя йде без надуми, в

¹⁶ Хосе Ортега-і-Гассет (1883–1955 рр.) – іспанський філософ, автор відомої візії «бунту», «повстання мас».

¹⁷ Первісна, нецивілізована людина (нім.).

¹⁸ Укр. вид.: *Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас* / Пер. В.Бурггардт // *Його жс. Вибрані твори* / Пер. з ісп. – К., 1994. – С.15–139.

¹⁹ Мислення, розуму (лат.).

вічним поспіху, без правдивого чуття, себто і без серця. В таких людях моральні підпори стають трухлявими. Їх легко кинути в той чи інший бік; їх душі розгублені, мало відпорні.

Де в чому наша великоміська цивілізація нагадує античну часів упадку, особливо римську. І тоді місто, як якийсь Левіатан²⁰, почало пожирати села і селища. Селянство занепадало; людність скупчувалася в містах. Виростав великоміський пролетаріат, який вимагав хліба і видовищ (*panem et circenses*) і яким мусіла опікуватися держава.

А тим часом відповідальність людини як автономної одиниці, обдарованої природною свободою поступовання, величезна. Людині дано завдання йти до висот подібно Ібсенівському Пер Гюнту²¹. Людина мусить сама дбати про свою душевну гігієну. Людина має не тільки зберегти, але й розвинути свій образ і подобою Божіє.

І коли вона цього не зробить, то на неї з якоюсь природною необхідністю чекає індивідуальна Немезида – справедливість. Ця Немезида не є щось зовнішнє, свого роду фатум, невідклична доля. Це перш за все внутрішній процес, процес будівництва або руйнування свого власного ества, своєї душі.

Коли християнська релігія говорить про кару і нагороди в будучім житті, то треба не забувати, що вони існують вже і в цім світі. В основному людина сама тримає, будує або руйнує себе. Кожна людська одиниця так направляє корабля свого внутрішнього чи зовнішнього світу, як диктують їй не тільки зовнішні обставини, але й внутрішні імпульси і нахили та добра чи зла воля йти в тому чи іншому напрямі. Хіба це не кара, не своєрідна Немезида, коли людина репрезентується сьогодні як якась однобічна, душевно спустошена істота, збідніла і спрощена, яка все більш розпоршується в житті (порох земний) і стає одноманітною сірою масою. Вона все більш і більш втрачає те, що можна назвати вмінням життя (*savoir vivre*), для неї світ позбавлений тої повноти життя, яка це життя щойно робить повновартісним і цінним.

З цього погляду варто щось сказати про повноту життя. Вона належить тим, хто вмє жити. Хто збочив з прямого життєвого шляху, той мимоволі відходить і від многогранного, різноманітного життєвого процесу, на який людина все може відповісти – звичайно, в певних сприятливих умовах – всіма струнами своєї душі.

З одного боку, людина сама позбавляє себе через необачність, недбалість або лінивість повноти життя і може довести себе врешті до стану, коли здається, що перед нами якісь мерці, життя яких висловлює себе тільки в тілесних потребах, на подобу своєрідних автоматів.

З другого боку, взагалі повнота життя в наших умовах не така-то легка справа. Цивілізаційний поступ привів до значної спеціалізації людей. Спеціалізація, безперечно, примушує до однобічного людського розвитку, звужує і обмежує людську натуру і спомагає витворенню певних культурних і цивілізаційних типів, які в своїм ставленні до життя зраджують політика, вояка,

²⁰ Левіатан (Левіафан) – за біблійною міфологією велетенське морське чудовисько.

²¹ Герой однойменної філософсько-символічної п'єси норвезького драматурга Г.Ібсена (1828–1906 рр.).

професора, винахідника, економіста, юриста й т. п., не кажучи вже про тип ремісників, фахових робітників з їх тисячами спеціальностей.

І тут великоміське життя надає оцим спеціалізованим людям ще окремої специфічності: вони рухаються здебільшого в атмосфері штучного освітлення, без сонця, серед кам'яних мас – джунглів великого міста, у постійній спішці, в погоні за заробітком і т. д.

Ясно, що в таких обставинах вибороти собі повне, гармонійне наставлення до життя можуть тільки особистості з незвичайним характером, індивідуальності, а не маса.

Повнота життя – це рівночасно і заклик до людяности. Хто живе повним життям, той не цурається, не ізолюється, той зберігає живу душу і хоче жити в спілці, в згоді і любові з людьми, шануючи в них образ і подобиє Божіє. Ця проблематика нам – українцям – зовсім не чужа. Ми маємо письменників, що з великою силою виявили процес душевного зубожіння своїх героїв з моментом відступу від повноти життя. Омертвіння душ, що вийшли з контакту з потоком людського життя і себе ізолювали, – це тема, яку з геніяльною експресією висловив Гоголь. Основою його думок були «живі і мертві душі». Це від нього ми навчилися говорити про потребу душевної гігієни.

А.Дж.Тойнбі (Toynbee) в своїх «Історичних студіях» (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, тільки формою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу.

В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком запитання, куди ми попадемо в нашій блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр., цивілізаційно-технічній) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками.

Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна. Все ж людство, як цілість, представляється нам якимсь символом постійности, до певної міри вічности. Але інакше стоїть справа з націями, з окремими народами, з яких складається людство. Через нації іде людство кудись вперед, в невідоме будуче, але доля нації така сама, як і окремих людей. Вічних націй нема, як нема і вічних людей. Раніше чи пізніше кожна нація, як це вже підкреслив наш Липинський, відходить з театру подій²². Тільки все питання в тім, чи нації вдалося висловити себе чи вона, не розвинувши своїх сил, в'яне і занепадає, чи нація щось дала людству і як багато, чи вона як якась бліда тінь тільки промайнула, не всколихнувши як слід житейського моря.

Життя – це процес творення. І як кожна здорова жінка хоче народити дитину, так і кожна здорова нація стремить виявити себе. Але цей природний гін

²² Див.: Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С.209.

до чину-твору також і небезпечний. Як на людину чекає індивідуальна справедливість (аз воздам по ділах твоїх), так само історична справедливість або історична Немезида контролює діяння націй. Це не треба думати так, ніби нації стоять під історичними законами. Я не приймаю історичних законів, подібних до законів фізикальних або біологічних. Історичні закони типу фізико-біологічного надають суб'єкту-нації якості об'єкту і роблять історичний розвиток автоматичним, незалежно від зусиль людських одиниць, груп і націй. Віра в того роду історичні закони рівна вірі в фатум, долю.

В дійсності констатуємо і невмолиму примусовість, і невмолиму свободу розвитку. Як людину, так і націю, в'яжуть і природні обставини, і расова спадщина, і ідеологія, і навички, і традиція, і взагалі ціле минуле. Але як людині, так і нації дано певну автономію. Нація – в основному духовна істота або з все більшим відчуженням від природного, інстинктивного, від того, що сполучує її з тваринно-рослинним світом.

Отже, це до певної міри щось штучне, витвір з все більшим усвідомленням свого «я», своєї національної ідеології. Це не організм, а організація, хоч і своєрідного і дуже інтегрованого характеру. Вже Benedetto Croce²³ (див. його *Geschichte Europas im neunzehnten Jahrhundert*, Zürich – Wien, 1947, [s.] 385 і італійське видання 1932 р. під титулом «*Storia d'Europa nel secolo decimonono*») виразно формулює: «*Nationen – keine natürlichen Gegebenheiten, sondern Bewusstseinszustände und historische Gebilde*»²⁴.

Саме це для нас важно. Нація як носій духового все може змінити шляхи, відірватися від традиційного, призвичаєного. З нацією, яка не є тільки людською збірнотою, але й спільнотою (тільки не організмом), можливі метаморфози. Коли якась ідея завойовує собі народні маси або й цілу націю (іноді цілий ряд націй), то цей процес не можна вирахувати арифметично або алгебрично²⁵. Це метаморфоза, свого роду чудо, і тут результати, сума може значно перевищити наші розрахунки. Сума тут, здебільшого, зовсім інша, ніж на це дозволяли і дозволяють судити вираховані наперед окремі компоненти.

Коли хтось говорить про «неухильний» занепад тої чи іншої нації, той зраджує тим самим біологічний підхід до поняття нації. Нація може занепадати, але й може відроджуватися, навіть в обставинах, коли її далі існування здається справою зовсім безнадійною.

Відродження, відновлення, регенерація нації не є якийсь нездійснимий міт. Воно завжди можливе, оскільки в нації знаходяться ще живі сили, які вміють вивести її з того стану летаргії і занепаду, в якому вона опинилась. Саме те, що нація є свідомою свого духового існування, своїх духово-моральних завдань, може вивести її на нові шляхи.

Але ми бачимо на наших очах, який це тяжкий процес – переродження або оновлення нації. Саме в наші переходові часи, часи кризи, стає ясним, що над нацією тяжить не тільки її біологічна істота, а ще й ціле історичне минуле,

²³ Бенедетто Кроче (1866–1952 рр.) – італійський філософ та історик, прибічник неогегельянства, автор філософської візії «абсолютного ідеалізму». Уважався одним із моральних авторитетів в Італії після Другої світової війни.

²⁴ «Нації – не природна даність, а стани свідомого буття та історичні витвори» (нім.).

²⁵ Арифметично або алгебраїчно.

всі вироблені на протязі віків навички і традиції. Тут дійсно потрібно якоїсь метаморфози, духової мутації, щоб надати нації нового духа, щоб сформувати таку високоякісну еліту, яка б в стані була перевести регенерацію нації.

Кожна нація вимагає в той чи інший період свого життя певного духового (а деякі і біологічного) оновлення, а сьогодні може й ціла Європа. По суті ми не знайдемо ні одної нації, яка десь в якимсь відношенні не збочила, не перейшла по рейки, небезпечні для її існування. Можна говорити про національні хвороби так само, як і про хвороби певних епох і певних людей, хоч це історико-ригорові буде видаватися не історичним підходом.

З цього боку особливо цікаві думки відомого французького католицького філософа Жака Марітена²⁶ (див. його книгу «Principes d'une politique humaniste» New York 1944 і цитую з «Frankfurter Hefte, 1946, Н. 7, Das Ende des Machiavellismus»).

На думку Марітена, правдивою політикою, політикою, що стало забезпечує мирний розвиток націй і країн, є політика загального добра, якої репрезентантом може бути і окрема людина, і ціла нація. Це є політика суттєва, конкретно людська і тим самим глибоко моральна. Супроти цієї моральної політики, політики загального добра він гостро осуджує всякого роду макіявеллізм – з застереженням чи без застереження, поміркований чи непоміркований – як політику саму в собі, так звану «реальну політику». Макіявеллізм в політиці тої чи іншої нації чи в міжнаціональних відносинах – це є зло, а зло не може мати успіху. В дійсності макіявеллізм не приводить до мети, а відводить від неї; він не зберігає і не збагачує національної субстанції, а розтрачує її. Нація йде через макіявеллізм не до свого скріплення, але до занепаду. І хоч сили злого здаються безконечно сильними, то все ж таки в кінцевому результаті їх, з їх макіявеллістичним принципом про освяченість всіх засобів на службі нації, чекає неминуча поразка. Макіявеллістична політика – політика на коротку мету і веде націю до руїни і знищення.

Справа стоїть зовсім інакше, коли нація дотримується моральних постулатів, а в першу чергу постуляту справедливості. На цім шляху, хоч би він був який довгий, вона врешті прийде і до успіху, і до національного добробуту. Бог дає, врешті, і націям, що добровільно, з внутрішнього імпульсу, пішли на шлях пригноблення, несправедливості, брутальної сили, час до роздумування і звороту до ліпшого, більш справедливого життя. І коли нація цього не робить, то приходить момент, коли раніше чи пізніше серед неї вибухає катастрофа – може саме в часи, коли живучі і діючі репрезентанти нації не в стані навіть зрозуміти, що є якась далека, в минулім заложена причина, яка привела націю до несподіваного занепаду.

Справедливість – це перша передумова доброї політики, бо політика є в своїй основі, в своїм естві щось моральне. Політика має спиратися на совість, на релігійне почуття. Сьогодні можемо знову виставити вимогу християнської політики.

²⁶ Жак Марітен (1882–1973 рр.) – французький філософ, один із фундаторів нового гуманізму, котрий мав спричинитися до християнського оновлення цивілізації після лихоліть і жахів Другої світової війни. Обстоював думку, що новий гуманізм повинен бути тео-, а не атропоцентричним, як у низці візій адептів екзистенціалізму і персоналізму, що імпонувало Б.Крупницькому як історіку.

В згоді з Марітеном можемо твердити, що нації підлягають таким же небезпекам, як і окремі люди. Перенесення справи в площину етики саме тимпове для наших часів. Це свого роду грізне «Memento mori»²⁷, яке чутливими людьми виставляється наперед, щоб народи-нації схаменулися, як і окремі люди.

Особливо сьогодні впадають в очі певні істини, яких, може, ми раніше не хотіли помічати. Страшна не тільки зовнішня поразка нації, скільки спустошення її збірної душі. Тут історична Немезида діє в застрашаючий спосіб. Коли численні представники якоїсь нації дотримуються супроти чужих націй (буває також, що й проти інакодумаючих горожан своєї власної Батьківщини) знущання, переслідування, переселення, розстрілів, терору, то ця шкода, ніби зовнішнього характеру, рівночасно супроводиться процесом власної внутрішньої руїни, спустошення сердець. Непомітно хоробу загнано всередину, в саме духове ество нації. Дух національного егоїзму, зарозумілості, грубої сили, чванькуватого пишання з своєї вищости над іншими націями в'їдається в збірну душу нації і отруєє її на цілі століття.

Принцип солідарності зобов'язує не тільки в межах власного народу. Моральні імпульси і сьогодні мають своє дуже поважне значення в обігових змаганнях. В тім-то і секрет поразки націонал-соціалізму і фашизму, що вони зігнорували цю істину, в той час як англо-саксонський світ ясно зрозумів, що без проклямування і захисту всесвітніх лозунгів (але, звичайно, не в той облудний спосіб як Совети, хоч Советський Союз зумів збити собі з цих лозунгів великий капітал) не можна перемогти.

Можна йти далі і навіть говорити про типові хороби тих чи інших націй. Можна говорити про збочення нації, про певний однобічний розвиток, що загрожує самому існуванню.

Таку однобічність особливо ясно спостерігаємо в історичному розвитку Росії. Стара Росія – архиерейсько-боярська, за влучним висловом Драгоманова, теж жила ідеологією грубої сили, насилля і крутіства. В ній непомітно тих твердих, вироблених правових устоїв, які здавна були важливими в Західній Європі. Щодальше від Західньої Європи на Схід, то більше приходив до слова «кулак». Закон – це було в Росії зовнішнє, механічне поняття. Тут панував наказ згори, а знизу був або сліпий послух раба, або, як реакція, бунт раба. Історія Росії – історія країни, що не знала нормальної еволюції. Історичний процес був характеру не інтенсивного, а екстенсивного, що висловлював себе в тенденції зовнішнього поширення, завойовання, підкорення.

Паралельно з тим формувався і гвалтовний, стадно-гвалтовний тип росіянина, який охопив навіть прогресивні кола колишнього російського суспільства. Людська індивідуальність не мала в Росії перспектив на розвиток.

Советські часи тільки підсилили ці тенденції. Під впливом терору значно зменшилася вага індивідуального, особистого, гуманного, людського. Один з допитливих чужинців (*Bemerkungen zur Politik der UdSSR, Amerikanische Rundschau, 1948, H.17*) характеризує структурну будову Сов. Росії як свого

²⁷ «Пам'ятай про смерть» (лат.).

роду обруч навколо гнилої бочки, «das Gehäuse»²⁸ навколо аморфної маси людських істот, що не мають ніякої волі рухів і не в стані з'єднатися в якихось незалежних організаціях. Дійсної самоуправи (не паперової, бутафорної, для чужого ока) не існує. Сьогоднішня російська генерація не має вправности в спільних, спонтанних акціях. А тому, на думку автора-американця²⁹, коли б партія втратила свою єдність і своє вміння діяти, коли б вона була зруйнована як політичний інструмент, то советська Росія стала б через ніч з одної найсильніших одною з найслабших націй світу.

Так дивиться на справу чужинець. І знову тут пригадується нам образ Немезіди, що, неначе приховавшись, чекає тільки відповідного моменту, щоб винести свій присуд. Раніше чи пізніше Росія його не уникне, оскільки не знайде сил для позитивної регенерації, переродження свого ества.

А це дуже тяжко. Вага століть дає своє. І тут потрібна не стільки зовнішня, скільки внутрішня революція, переродження національного характеру, дуже односторонньо сформованого протягом історичного розвитку. Зрештою, повстає питання, чи це можливе. За тридцять років большевицької революції відбулося розкидання, розтрачування людської енергії разом з ліквідацією найвартнішої еліти в розмірах не то що небувалих, але прямо гігантських. Це зужиття непочатих резервів царської доби може вичерпати сили нації на століття. Груба, примітивна і безглузда експлуатація людського матеріялу заповідає будучий занепад. Правляча кліка в Росії навряд чи усвідомила вагу цих речей, але коли й усвідомила, то не в стані завернути події.

Окремою сторінкою в історії націй є розвиток в напрямі вироблення типів націй-гнобителів і націй-пригноблених. Тут поділ іде не по лінії великих і малих націй, великих як гнобителів, малих як пригноблених, хоч би такий поділ і здавався нам, на перший погляд, найбільш відповідаючим фактам. Національний імперіялізм не є обов'язково суттєвою прикметою великих націй. Зразком може служити мала Мадярщина. Нація була так егоїстично вихована, що все міряла двома мірилами: одним – для себе, другим – для чужих. Будучи довгий час сама залежною то від Австрії, то почасти від Туреччини, вона поклала багато сил на те, щоб вибороти собі незалежність, але рівночасно вона вперто гнобила залежні від неї відлами чужих народів, то слов'ян, то румунів і т. д.

Що ж? Осягла Мадярщина своєї мети? Чужі нації від неї в той чи інший спосіб відійшли, унезалежнилися, а сама Мадярщина – можливо, саме завдяки тому, що занадто багато поклала сил на пригноблення інших, дуже залишилася позаду в своїм соціальному розвитку.

Ще важніше те, що специфічні відносини між націями-гнобителями і націями-пригнобленими деморалізують і одну, і другу сторону: деморалізують не тільки пригноблених (злоба, ненависть, заздрість, нещирість супроти гнобителя), але й гнобителів.

²⁸ Шкаралупа (нім.).

²⁹ Джордж Фрост Кеннан (1904–2005 рр.) – американський дипломат, політолог та історик, автор відомої зовнішньополітичної «доктрини стримування», скерованої супроти експансіоністських потуг СРСР за доби «холодної війни».

Польща дає нам зразок нації, що призвичаїлася приневолювати (хоч і сама була довший час приневоленою – отже подвійний білянс³⁰ національного характеру), вживаючи назовні облудних льозунгів, нещирих обіцянок, обдурювання – хоч би своїми кличами «за нашу і вашу свободу»³¹. В польській політиці гнобителя висловлював себе певний ілюзіонізм, дуже небезпечний для самої нації. І він з часом набирив все більшої сили.

Ми процитуємо прекрасну характеристику сучасної, передсоветської Польщі з пера Номо Politikus³² (Причини упадку Польщі, «Краківські Вісті» 1940, ч.24), який виходить з тези: з Польщею так сталося, як мусіло статися. Ось що він говорить: «А проте трагічний кінець шляхетського безправства, гульні й анархії не вплинув на переоцінку цінностей у польському громадянстві... Сантимент до давнього минулого був саме сантиментом до шляхетчини, яка найшла свою апотеозу³³ у Сенкевичівській “Трилогії”³⁴, що з черги стала евангелієм нових польських поколінь. Зберегли надалі свою вартість дві найбільш питоменні³⁵ риси історичної шляхетчини: 1) нетолерантність і 2) фразеологічна буфонада. Тому у парі йшла ненависть до всього непольського, з покликуванням себе на гасло “за вашу і нашу свободу”... Поетичні “сни про потугу” висловлювалися в гаслі “від моря до моря”, які стояли під спільним знаменником з гаслом “паньства народового”³⁶. Була це третя, найбільш питоменна риса, одідичена з часів історичної Польщі та в усій ширині збережена у новій Польщі: повний брак політичного реалізму, повна відсутність вичуття і розуміння нефальшованої і немальованої “дійсної дійсності”... Царила у Польщі атмосфера втечі від правди. Допускальним було лише те, що було приемне ... рішав настрій і смак вулиці, якій саме у суттєвих справах ніхто, ні партії, ні санаційна верхівка, не мав відваги протиставитися.... Чи дивниця, що громадянство, яке 30 літ перебувало у такій атмосфері, громадянство, яке не знало, що таке політична освіта та яке мало провідників політично неосвічених, вірило у вересні 1939 року, що польські війська “напевне” займуть Берлін і Східні Пруси³⁷, та що потім – Совіти йдуть полякам “на поміч”...».

Ясно, що така ілюзіоністично настроєна нація мусіла йти від одної чергової поразки до другої. Історична Немезида знайшла тут легке поле для своєї діяльності.

³⁰ Баланс (пол. «bilans»).

³¹ Гасло польського національно-визвольного руху, котре досить широко побутувало впродовж XIX ст., зокрема під час повстань, а у видозміненому вигляді в багатьох контекстах циркулювало у XX ст. Так, 25 серпня 1968 р. саме під цим гаслом відбулася акція протесту семи радянських дисидентів у Москві проти вторгнення військ Варшавського договору у Чехословаччину.

³² Псевдонім І.Кедрина-Рудницького (Рудницького; 1896–1995 рр.) – українського журналіста та політичного діяча, котрий брав активну участь у формуванні пріоритетів редакційної політики львівської газети «Діло», а в 1939 р. переїхав до Кракова, де працював у просвітній агенції Генерал-губернаторства. Більш розлого візю І.Кедрина-Рудницького представлено в його одноіменній книзі (див.: *Homo politicus*. Причини упадку Польщі. – Краків, 1940. – 297, [3] с.).

³³ Апофеоз.

³⁴ Ідеться про історичну трилогію польського письменника Г.Сенкевича (1846–1916 рр.) «Вогнем та мечем» (1883–1884 рр.).

³⁵ Власні, властиві.

³⁶ Національної держави.

³⁷ Східну Пруссію.

Можна, фігурально висловлюючися, твердити, що кожна нація має свого ангела-хоронителя і свою національну Немезиду. Але ця Немезида не є чимсь, що стоїть поза нами і над нами. Це не стільки «доля», скільки власний суд і осуд: ми руйнуємо і будуємо себе власними руками. Скріплення і оновлення нації не може прийти без усунення національних хороб або збочень. Коли нація хоче довго жити, мусить дбати про своє національне здоров'я.

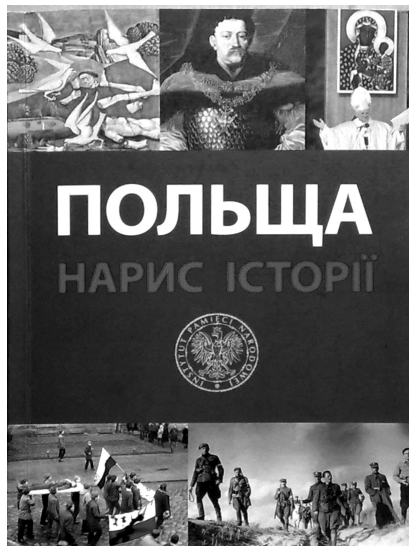
А це на довший час неможливо без того відчуття і вжиття принципу справедливості не тільки в національній, але й міжнаціональній житті, про яке ми наводили думку Марітена. В цьому й полягає правдивий національний «реалізм», а не той макіявелістичний, який приніс і приносить стільки горя і людству і окремим націям.

In the article examined the formation process of "mass man" as a key precondition of totalitarian regimes occurrence in 1920–1930s. Defends the thesis that "mass man" in first half of 20th century entailed the high technological achievements in mechanical-machine civilization, but also brought in after-war Europe the large-scale cultural and moral crisis. Author advanced an opinion that anthropocentrism of new European humanism of after-war period is not completely self-contained, but it needs the moral-spiritual and theocentric base.

Keywords: *mass man, totalitarianism, civilization, crisis of European culture, new humanism, anthropocentrism, Krupnyts'kyi.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Польща – НАРИС ІСТОРІЇ /
За ред. В.Менджецького, Є.Брацисевича;
пер. із пол. І.Сварника. – Варшава:
Інститут національної пам'яті, 2015. – 368 с.

Ідея цієї книги народилася в кабінеті академіка В.Смолія в листопаді 2009 р. під час зустрічі провідних науковців Інституту історії України НАНУ з головою польського Інституту національної пам'яті Я.Куртикою та його командою. За кілька місяців після зустрічі Я.Куртика трагічно загинув в авіакатастрофі під Смоленськом, але реалізувати цю ідею взявся співголова українсько-польської комісії експертів із питань удосконалення

змісту шкільних підручників з історії та географії професор В.Менджецький. Упродовж наступних шести років він був координатором колективу польських істориків, котрі працювали над нарисом. Напередодні чергової, вже вісімнадцятої зустрічі експертів, що відбулася у Чернівцях у вересні 2015 р., нарис було опубліковано й розглянуто українськими експертами.

Від усіх інших курсів історії Польщі цей нарис відрізняється своєю головною ідеєю. Вона сформульована у передмові голови польського Інституту національної пам'яті Л.Камінського, котрий теж був на згаданій вище зустрічі в Інституті історії України НАНУ, у таких словах: «Метою тієї поїздки було обговорення в колі польських і українських істориків перспектив діалогу про спільну історію. Ми вирішили, що необхідним елементом цього є знання про минуле, доступне широкому колові користувачів, знання у формі узагальнення історії Польщі, написаного з думкою про українського читача» (с.7).

Комісію експертів було утворено освітніми відомствами України й Польщі після візиту прем'єр-міністра сусідньої країни Г.Сухоцької до Києва в 1992 р. Розвиток українсько-польського співробітництва потребував упорядкувати бачення сучасним поколінням різноманітних конфліктних ситуацій, що траплялися впродовж віків. Минулі чвари не повинні були позначитися на сучасних відносинах. Особливу увагу треба було звернути на подання історії у шкільних

підручниках. Ішлося про форму викладу, тактовність і повагу до сусідньої держави при висвітленні непростих ситуацій. Молоде покоління повинне було навчитися толерантності в оцінках і зрозуміти, що спільна історія не повинна поділяти обидва народи. Важливо було взяти вірний тон і в підручниках з географії, в яких ішлося про сучасні економічні зв'язки між двома країнами.

Кожного року експерти зустрічалися поперемінно в українських і польських університетських містах, щоб аналізувати під таким кутом зору нові підручники. У процесі зустрічей виникали дискусії з приводу «важких питань», яких було немало у спільній історії обох країн. Як правило, комісія доходила спільної думки, яка пропонується увазі міністерств, видавництв та авторів підручників.

Працюючи над нарисом історії Польщі, авторський колектив рецензованої праці ставив перед собою дві основні мети. Перше: ознайомити українського читача, передовсім учителів гуманітарних дисциплін, студентів та учнів, які цікавляться історією, з основними епізодами польської минувшини. Другу мету автор вступу В.Менджецький формулював так: «Представити польську перспективу бачення власної історії, показ у ній місця українців і України, а також польського розуміння численних спільних епізодів нашої історії» (с.10).

Виходячи з досвіду роботи підручничкової комісії та багатьох зустрічей українських і польських істориків із приводу «важких питань» спільної історії, розуміння позиції партнера з сусідньої країни надзвичайно важливе. Адже не йшлося про спроби накинути опонентові власні бачення – лише зрозуміти один одного, після чого або виробити спільний погляд на проблему, або визнати, що в обговорюваній ситуації національні інтереси сторін кардинально розходилися. Чому так сталося, повинні зрозуміти спочатку історики, а потім усі ті, хто читає їхні праці.

Нарис польської історії починається з розділу М.Старнавської «Польща – держава середньовічної Європи». У ньому підкреслюється, що Польща й Русь з'явилися на історичній арені майже одночасно: засновник династії П'ястів Мешко I прийняв християнство в 966 р., а Володимир Святославич – у 988 р. На початку XII ст., одночасно з руською «Повістю временних літ» з'явилася найдавніша польська «Хроніка» іноземця з кола князівських канцеляристів, умовно названого Галлом Анонімом. Унаслідок того, що Польща потрапила в латинську культурну сферу, а Русь – у візантійську, контакти між ними були інтенсивними лише на пограниччі. Проте М.Старнавська слушно зауважує, що у відносинах між країнами за тогочасною традицією активно використовувалися дипломатичні шлюби. Зокрема, Казимир Відновитель був одружений із руською княгиною Добронегою-Марією, а Болеслав Кривоустий – зі Збиславою. Так само Болеслав Хоробрий і Мешко II видали своїх дочок за руських князів. У шлюби з русинками вступали й деякі польські вельможі.

Починаючи з другої половини XII ст. Польща та Русь потрапили у смугу удільної роздробленості. Слушно нагадуючи, що децентралізацію було викликано розвитком продуктивних сил у регіонах, М.Старнавська зауважує, що вона істотно послабила обороноздатність держав напередодні монголо-татарської навали, котра по-різному позначилася на їхній долі. Русь було вцент

зруйновано, вона надовго потрапила під ярмо завойовників; натомість Польща й сусідні з нею країни unikнули загрози поневолення.

Централізована держава відродилася в Польщі з XIV ст., за останніх П'ястів – Владислава Локетка та його сина Казимира Великого. Тут сформувався істотно чисельніший, ніж у сусідніх країнах, шляхетський стан. Силезія залишилася в ленній залежності від Чехії, а територіальна експансія почала здійснюватися у східному напрямку. Казимир приєднав до Польського королівства Галицьку Русь із Поділлям. Наслідував йому племінник – угорський король Людовик Великий із династії Анжу, а після нього польською королевою стала одна з його дочок – Ядвіґа. Шлюб її з великим князем литовським Ягайлом, який після хрещення за католицьким обрядом прийняв ім'я Владислава, започаткував багатовіковий союз Польщі й Литви. Тим самим в орбіту пануючої в Польщі західноєвропейської культури потрапили руські князівства, які входили до складу Великого князівства Литовського.

М.Старнавська слушно пояснює утворення польської династії Ягеллонів спільною загрозою обом державам із боку тевтонців, а також бажанням польської панівної еліти продовжувати експансію на схід, а литовської – обрати уособлюваний католицизмом західноєвропейський вектор розвитку. Справді, вибір литовських можновладців був передбачуваним і відіграв вирішальну роль в утворенні польсько-литовського державного союзу. Адже османська агресія у цей час майже знищила Візантійську імперію – опору православ'я. Виходило так, що в орбіту західноєвропейського впливу, який найчастіше за все проявлявся в релігійному вигляді, тепер потрапляло не тільки православне населення Галичини з Поділлям, але й уся величезна територія, на якій відбувалося формування української народності.

Наскільки польські королі, починаючи з Казимира Великого, були толерантними щодо русинів і православ'я? У рецензованій книзі це питання ставиться, після чого подається аргументована багатьма фактами відповідь: із русинами не трапилося нічого поганого, Польща розвивалася як мультикультурна, багаторелігійна держава. Водночас із розбудовою мережі католицьких костелів у Литві й Русі певні впливи східної культури проникали на корінні землі королівства (с.46). Справді, не варто оскаржувати тогочасну польську владу у примусовій асиміляції православного люду. Проте католицькі костели споруджувалися для того, щоб функціонувати. А з ким вони могли б у Русі працювати? Питання риторичне...

У розділі «Річ Посполита обох народів» П.Кроль розглядає історію Польщі XV–XVII ст. Династичний союз Польщі й Литви істотно зміцнився після переможної битви з Тевтонським орденом під Грюнвальдом (1410 р.). У наступних війнах із лицарями Польща повернула собі Гданське Помор'я.

Ми знаємо, що у західноєвропейських країнах розвиток товарно-грошових відносин зміцнював владу монархів аж до появи абсолютизму. Користуючись сплачуваними буржуазією податками, монархи тримали лицарство в економічній залежності й, відповідно, у політичній покорі. Натомість у Польщі в XVI ст. економічні процеси відбувалися з протилежним знаком. П.Кроль указує, що власник маєтку мав із лану, на якому сам вирощував збіжжя,

в 10–15 разів більший прибуток, аніж чинш, сплачуваний селянами за користування панською землею (с.57). Не дивно, що пани почали інтенсивно розбудовувати власне фільваркове господарство, щоб виробляти зерно на продаж й переправляти його по Віслі у Гданськ і далі морем. Після західноєвропейської «революції цін», викликаної імпортом американського золота, ціни на збіжжя різко піднялися.

Із розбудови фільварків випливали два наслідки. По-перше, шляхта ставала економічно незалежною від королів і використовувала їхню залежність від себе з метою здобуття нових привілеїв. По-друге, вона змушувала селян працювати у фільварках: спочатку один день на тиждень, а згодом – 4–5 днів (с.57). От тільки П.Кроль не вказав, що фільваркове господарство поширювалося передусім на благодатних українських чорноземах. Після Люблінської унії 1569 р., коли всі без винятку регіони України опинилися під владою польської корони, і до повстання Б.Хмельницького пройшло лише 79 років, тобто не більше тривалості людського життя. Однак за такий короткий строк у Речі Посполитій відбулися історичні зміни. По-перше, шляхта позбавила королів завжди властивої монархам суверенності й почала видавати мандати на владу так званим «елекційним» королям: Генріхові Валуа, Стефанові Баторію, Сигізмундові III Вазі, Владиславові IV Вазі, Янові II Казимиру. По-друге, українське селянство виявилось закріпаченим. Перед Річчю Посполитою, що розглядалася її сусідами як могутня держава у центрі Європи на площі понад 1 млн кв. км, постав привид селянської війни.

У рецензованій книзі немає поняття «селянська війна», а даремно. Рух під проводом Б.Хмельницького фігурує в ній тільки як козацький бунт проти короля, або, за словами П.Кролля, як «великий вибух 1648 р.» (с.78). Справді, був козацький бунт, один із кількох, що мали місце в першій половині XVII ст. Також вірно, що розпочав його із приватних причин Б.Хмельницький (с.79). Але він послужив запалом для могутнього селянського повстання. Б.Хмельницькому вдалося поєднати свій виступ із селянською війною, укласти військовий союз із кримським ханом та в боротьбі з військами короля розбудувати козацьку державу. Землеволодіння польських і полонізованих українських панів було знищене, а селянство покозачилося. У подіях 1648–1676 рр. маємо всі ознаки національно-визвольної революції, що довели своїми працями В.Смолій і В.Степанков. Народжена у цій революції українська державність зникла після Переяславської ради лише поступово, упродовж 120 років.

У назвах розділів П.Кролля «Річ Посполита обох народів» та І.Конколевського «Річ Посполита багатьох народів, релігій і культур» немає суперечності. Перший наводить офіційне найменування польсько-литовської держави, а другий представляє Річ Посполиту як багатонаціональну, багаторелігійну й мультикультурну країну, населену поляками, литовцями, русинами (українці, білоруси), німцями, євреями та іншими, менш чисельними етносами. П.Кроль слушно підкреслює, що в назві об'єднаної держави фігурували не два народи в розумінні етнічних спільнот (польської й литовської), а політичні народи, тобто шляхта, яка жила в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському без розрізнення її за етнічним, релігійним або іншим поділом (с.75).

Розділ І.Конколевського містить багато деталей, які здебільшого відсутні в інших курсах історії Польщі. Він особливо цікавий для українського читача своєю інформативністю й об'єктивністю. Надзвичайно прикрий епізод в історії повстання під керівництвом Б.Хмельницького автор змальовує так: «В єврейській традиції воно (повстання – С.К.) запам'яталося як період масових убивств, здійснюваних козацькими повстанцями щодо єврейського населення, яке сприймалося в Україні переважно через призму євреїв-орендарів у маєтках магнатів і заможної шляхти, які разом з ними експлуатували убогі маси руського населення» (с.104). Тут усе вірно, за винятком ремарки про єврейську традицію. Українські експерти в підручниковій комісії неодноразово зауважували, що жахливу різанину євреїв слід тлумачити не як міжрелігійний або міжнаціональний, а як міжстановий конфлікт. У цьому посібнику зауваження враховане. Звинувачувати в різанині треба, звичайно ж, не абстрактних «козацьких повстанців», а засліплений люття анархічний селянський натовп, який громив панські фільварки. Пани сиділи собі у Варшаві, а з селян висотували останні соки єврейські орендарі, котрі прагнули якнайшвидше «відбити» з певним зиском сплачені їм гроші. На жаль, як уже вказувалося, усі автори цього посібника не вбачають ознак селянської війни в повстанні під керівництвом Б.Хмельницького.

Висловлені в розділі І.Конколевського думки можна цитувати й цитувати без будь-якої полеміки, настільки вони важливі та цікаві для українського читача. Обмежимося тільки однією, щоправда розлогою цитатою: «Як у державі, що була такою барвистою етнічно-релігійною мішаниною, було можливе мирне співіснування (і чи завжди воно було справді мирним?) різних національно-мовних груп і релігійних спільнот? Польські історики, як правило, шукають відповідь, підкреслюючи домінування в політичному житті й релігійних стосунках у давній Речі Посполитій засади релігійної толерантності – домінування, що проіснувало до середини XVII ст., коли чимраз частіше почали набирати сили прояви нетерпимості й прагнення обмежити релігійні свободи інших визнань на користь римського католицизму... Польські історики, а за ними й більшість західних дослідників, як правило, підкреслюють, що попри розвиток протестантизму на землях Речі Посполитої в XVI ст., тут не дійшло до тривалих релігійних воєн, як хоча б у Німеччині чи Франції, і не було масових переслідувань дисидентів, як в Іспанії чи Англії» (с.115).

Автор не відповідає на ключове питання: що трапилося у середині XVII ст., але відповідь очевидна. Поєднана з селянською війною національно-визвольна боротьба українського народу до краю загострила наявні у країні суперечності: соціальні, національні, релігійні. Річ Посполита була надломлена цими подіями й почала швидко деградувати як держава. Не дивно, що сусіди спільними зусиллями ліквідували її за три прийоми.

Розділ М.Яновського «Від станового суспільства до сучасних націй (1795–1918)» – один із найбільш сильних із методологічного погляду. Інколи автор навіть не дає відкритих відповідей на поставлені запитання та пропонує читачам виробити власну думку, послуговуючись наведеними фактами. Зокрема з урахуванням наступних подій української історії дуже важливо відповісти на

поставлене автором запитання: хто мав рацію в 1831 і 1863 рр. – ті, хто пішов на боротьбу з окупантом, або ж ті, хто готовий був задовольнитися наявними здобутками? З одного боку, під впливом поразок Царство Польське перетворилося на Привіслінський край. З іншого, поляки виявилися набагато краще підготовленими до протистояння з Росією у 1917–1920 рр., аніж українці.

Автор уважає, що «Конституція Мазепа» (насправді – П.Орлика) перейняла багато елементів шляхетської політичної ідеології (с.195). Мабуть, треба говорити не про ідеологію, а про шляхетську демократію (яка була, до речі, дуже далекою від народної демократії в її первинному, не опоганеному сталінськими ідеологами, значенні). В українській історіографії часто підкреслюється абсолютно помилкова, але дуже патріотична думка про Конституцію П.Орлика як вершину модерного конституціоналізму. Можна погодитися з думкою автора про помилковість опису домодерного політичного організму в категоріях сучасного націоналізму (с.196). Націоналізм можливий тільки тоді, коли існує нація, а не етнос домодерної епохи.

Цікаві зауваження М.Яновського про ставлення польського суспільства до євреїв: якщо на початку ХІХ ст. єврея вважали поганим тому, що він вирізнявся, то за кількадесят років він став поганим, бо уподібнювався (с.217). Переважна більшість європейських євреїв після їх вигнання з Німеччини переселилася в Польщу, а після втрати нею незалежності опинилася на українській етнічній території – у Східній Галичині та на Правобережжі. Саме тут народжувався сіоністський рух, який мав своє продовження у заснуванні Держави Ізраїль.

На с.220 є «ліхтарик»: «“Ляхи – за Сян”»: багато господарів на одній землі», в якому автор стверджує, що після революції 1848 р. актуалізувалася проблема етнічної належності населення тієї або іншої території. Із деяким засудженням історик указує, що всі політики почали покликатися на етнографічні аргументи, забуваючи про історичні (належність східних земель до Речі Посполитої). Він не погоджується з тим, що поляки мусили мати статус толерованих меншин на східних землях (це висловлено не прямо, проте висловлено). Але ж «Весна народів» – це об'єктивний процес пробудження національної самосвідомості народів, які перебували у складі імперій.

Наступний розділ (автор – В.Менджецький) присвячено Другій Речі-посполитій, тобто міжвоєнному періоду в історії Польщі. Зазначається, що вирішальна більшість польської громадськості вважала за необхідне розбудувати державу в кордонах 1772 р., але усвідомлювала нереальність цього. Мабуть, треба було б сказати, що впродовж кількох сотень років польське населення відступало зі своїх історичних (п'ястівських) земель на Заході, які онімечувалися, і наступало на литовсько-українських теренах, котрі полонізувалися (Львів, Вільно). У результаті поляки ставали національною меншиною як на заході, так і на сході. Смуга суцільнопольських земель у районі Варшави – Кракова ставала дедалі вужчою, тож етнографічний принцип для ідеї відродження Польщі не видавався придатним. Але за нього трималися сусіди Польщі й на заході, і на сході. При розпаді імперій він ставав єдиною прийнятним, що відбилось на позиції Антант, яка провела польський східний кордон по рубежу, відомому з 1920 р. як «лінія Керзона». Польські політичні

діячі відновили певну частину Речі Посполитої за 1918–1921 рр., і назвали свою державу Другою Річчюпосполитою. Але під Польщу в таких кордонах вони самі підклали бомбу вповільненої дії, яку пустили у хід не українці з білорусами та литовцями, як говорить автор, а Й.Сталін із А.Гітлером.

Розділ М.Галензовського «Польща під час Другої світової війни» теж викликає небагато зауважень. Але треба заперечити авторові, коли він стверджує, що керівники Великобританії та Франції постановили не здійснювати воєнних дій проти III Райху, хоч французькі війська переважали німецькі в танках майже у 80 разів (с.260). Слід віддати належне колишній Антанті, яка 3 вересня 1939 р. оголосила війну Німеччині, реагуючи на її вторгнення в Польщу, хоч була невідготівлена до ведення воєнних дій.

На с.280 стверджується, що тегеранські домовленості 1943 р. суперечили Атлантичній хартії, підписаній 14 серпня 1941 р. США, Великобританією та СРСР. Обґрунтування цієї тези таке: документ визнавав право всіх народів, які перебували під окупацією, на незалежну державу й суверенну владу по війні. По-перше, після війни ані Україна з Білорусією, ані Польща не стали суверенними державами, оскільки радянська імперія проіснувала до 1991 р. По-друге, українці й білоруси одержали ту територію, на якій вони проживали з прадавніх часів. Східний кордон Другої Річчюпосполитої був несумісний з існуванням цієї держави. Польща, однак, не могла не триматися такої конфігурації кордону. Цю квадратуру кола вдалося розв'язати завдяки перетворенню ягеллонської Польщі на Польщу П'ястів за рахунок переможеної Німеччини й депортації 8 млн німців, котрі впродовж багатьох поколінь уважали цю землю своєю.

На с.281 є «ліхтарик» під назвою «Злочини проти поляків, здійснені УПА». У тексті позначені й Гута Пеняцька, де було знищено поляків, і Павлокома, де Армія крайова нищила українців. Кількість жертв: понад 100 тис. поляків і 10–12 тис. українців – це статистика тих польських авторів, котрі перебільшують і применшують відповідні дані.

Викликає заперечення таке твердження (с.288): «Польща втратила незалежність та східні землі з Вільном і Львовом на користь СРСР. Цієї втрати не могли врівноважити західні землі не лише з огляду на меншу площу. Втрата східних воєводств була рівнозначною із загибеллю тамтешнього польського суспільства і його культури, які були невідшкодованим і неможливим до заміни елементом польської національної ідентичності». Відносно втрати незалежності – заперечень немає. Стосовно всього іншого треба пам'ятати, що на цій території поляки були зроду-віку національною меншиною, і цим усе сказано.

У додатку до цього розділу (с.289) є така теза: «Сталін у своїй пропаганді виставляв захоплення східних земель II Речі Посполитої у вересні 1939 р. як звільнення українських і білоруських земель з-під польського панування та об'єднання їх з совєцькими Україною і Білорусією. Слід з'ясувати, чи українці, які жили в II Речі Посполитій, назагал поділяли цей погляд у 1939–1941 рр.». Тут слід згадати сталінський гамбіт між 23 серпня і 28 вересня 1939 р.: відмову від польських земель і перехід Литви у сферу впливу Кремля. Це було

зроблено для обґрунтування тези про «возз'єднання» земель Західної України та Західної Білорусії з відповідними радянськими республіками. Возз'єднання було об'єктивною дією, на підставі якої Й.Сталін збільшував територію своєї імперії. Українці в II Речіпосполитій могли не поділяти ідею переходу під юрисдикцію СРСР, беручи до уваги режим, здатний здійснювати Голодомор і Великий терор. Політичні сили у Західній Україні в міжвоєнний період поділялися на лівих (КПЗУ), центр (націонал-демократи) і правих (ОУН). Комуністи були маріонетками, але всі інші політичні сили не вважали можливим підтримувати польську державу, яка відмовила національним меншинам з обіцяним конституцією самоуправлінням.

У розділі Є.Ейслера «Народна Польща» можна зробити лише два термінологічних зауваження. Перше стосується назви: вона не офіційна, а авторська. Чи була комуністична Польща «народною»? На с.296 є «ліхтарик» «Повернені землі». Незрозуміло, чому автор називає поляків із-за Бугу «так званими». Безсумнівно, це були таки поляки.

Є кілька зауважень щодо останнього розділу А.Дудека «Польща у 1986–2012 роках». На с.354 розповідається про критику Є.Гедройця польською еміграцією. Ішлося про відмову від давніх східних земель Речі Посполитої. Емігранти, як стверджує автор, уважали, що умовою визнання радикальної територіальної зміни кордонів мало бути висловлене за цілковитої суверенності рішення польського народу. Чи можна було сподіватися в 1943–1945 рр. на стан цілковитої суверенності?

Нарис закінчується на с.352 тезою про «демографічну яму», що зберігається впродовж усього періоду існування III Речіпосполитої. Це не та теза, якою слід завершувати книгу, присвячену історії Польщі. Не зайвою була б післямова.

Нині праця завершена. Постає питання про доступність її для якомога більшої кількості українських читачів. Найпростішим способом поширення в нашій країні було б розміщення електронного варіанту книги на сайті Інституту історії України НАНУ. Цей ресурс користується авторитетом у всіх, хто цікавиться історією, досліджує її або викладає у вищих та середніх навчальних закладах.

Необхідно звернутися до Українського інституту національної пам'яті з пропозицією організувати авторський колектив із професорів-полоністів, який підготував би для польського читача «Історію України» з розкриттям спільних із Польщею сторін історичного минулого. Чому йдеться саме про професорів-полоністів, таких, наприклад, як Леонід Зашкільняк? Тому що тільки вони зможуть знайти больові пункти спільної історії обох народів і викласти їх так, щоб як польські, так і українські читачі зрозуміли логіку дій протилежної сторони. Поляки створили таку книгу, тож і нам не варто відставати.

С.В.Кульчицький (Київ)

КАВАЛЕРІЯ:
ВІД ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО
ОФІЦЕРСЬКОГО КАВАЛЕРІЙСЬКОГО
УЧИЛИЩА ДО УКРАЇНСЬКОЇ
КІННОТНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ШКОЛИ
ІМ. БУДЬОННОГО
(1850-і – 1930-і РР.):
КНИГА-АЛЬБОМ / ТЕКСТ
С.І.ШЕВЧЕНКА; ПІДБІР ФОТОЗНІМКІВ,
ДОДАТКОВИХ, АРХІВНИХ,
КАРТОГРАФІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ О.В.ЧУДНОВА. –
КІРОВОГРАД:
ІМЕКС-ЛТД, 2013. – 224 с.

Рецензована книга вперше в українській історіографії висвітлює історію військових освітніх закладів, що за різних політичних режимів існували на території Кіровограда (спочатку – Єлисаветграда, а потім – Зінов'євська) впродовж другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. Відразу ж хотілося б зазначити, що сучасна українська історична наука до цього часу чомусь обходила увагою дослідження історії початкових військових училищ (як юнкерських, так і кадетських), що існували на українських землях Російської імперії. А вони протягом тривалого часу функціонували не лише в історичному Кіровограді, а й у Києві, Полтаві, Одесі, Чугуєві, інших містах України, та поповнювалися за рахунок місцевого населення.

Книга написана у чудовому стилі істориком-краєзнавцем Сергієм Шевченком, який упродовж довгих років досліджує історію рідного краю. Праця подається у формі нарисів, де, окрім власне історії Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища та Української кіннотної військової школи ім. Будьонного, висвітлюється історичне минуле міста Кіровограда з усіма його складовими: заснування та проблема датування; історія містобудування, архітектури й ландшафту; біографії відомих містян тощо. З огляду на це, головна назва книги – «Кавалерія», є швидше символічною й такою, що повинна радше зацікавити читача вивчати історію рідного міста. Цьому сприяє і насичений ілюстративний ряд, підготовлений на високому професійному рівні Олександром Чудновим. Він містить старі фото, архівні документи, зображення зброї й обмундирування, обкладинки історичних книг та витяги з них, карти і схеми, які безпосередньо стосуються «кавалерійської історії» міста.

Поява такої праці актуальна ще й тому, що досі було зроблено лише декілька спроб вивчити минуле Єлисаветградського кавалерійського училища, а саме «Исторический очерк Елисаветградского кавалерийского училища с воспоминаниями питомцев школы к столетию со дня основания училища» (Нью-Йорк, 1965 р.) авторства одного з його випускників С.Рясянського та «Краткий исторический очерк военно-учебных заведений 1700–1910» (Москва, 1910 р.) О.Грекова, в якому історія Єлисаветградського кавалерійського

училища висвітлюється в окремому розділі. Невелике дослідження було присвячене короткочасному існуванню Української кіннотної військової школи ім. Будьонного, що, як це не дивно, продовжила традиції військового закладу імперської доби. Із новітньої історіографії слід згадати розвідки російського дослідника В.Петракова, які розкривають питання обмундирування та фалеристики кавалерійського училища, а також статті кіровоградського краєзнавця К.Шляхового (він є науковим консультантом рецензованого видання).

Як відзначається вже в анонсі до книги, у ній узагальнено досвід діяльності військово-навчальних закладів кавалерійського профілю за весь час їх існування в Єлисаветграді–Зінов'євську. Досліджуються особливості діяльності училищ, курсів та школи. Аналізується склад педагогічних і керівних працівників. Простежено долі випускників – учасників боротьби за незалежність України 1917–1921 рр. Зосереджено увагу на біографіях окремих видатних випускників кавалерійської школи. Структура книги доволі виважена: вступ, п'ять розділів, заключення, список джерел та літератури.

Позитивним моментом дослідження стало багатство джерельної бази. Автор використав документи та матеріали Державного архіву Кіровоградської області, а також окремі фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Архіву Української вільної академії у США, Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного військового архіву, а також Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації в Подольську. Окрім того залучено приватні зібрання С.Шевченка, Ф.Плотніра (Україна), Т.Карпенка (Великобританія), Ю.Шепетова (Росія). Широко використовуються матеріали тогочасних газет: «Відомості Єлисаветградського міського громадського управління», «Єлисаветградські новини», «Голос Юга», «Відомості тижневика “Наша хата”», «Червоний шлях», «Зінов'євський пролетар», «Соціалістичний наступ» та ін. Неодноразово автор книги послуговується спогадами сучасників, їхніми мемуарними та щоденниковими записами.

У вступі («Таємниці старих стін») розкривається коротка історія одного з мікрорайонів Кіровограда під назвою Ковалівка. Саме тут у 1850-х рр. було збудоване приміщення Єлисаветградського кавалерійського училища. Автор книги визначає головну мету свого дослідження: простежити всі основні напрями діяльності кавалерійських закладів, висвітлити навчально-виховний процес та охарактеризувати особливий склад. При цьому особливу увагу звернено на найвідоміших представників керівного, офіцерського, викладацького та юнкерсько-курсантського складу.

У першому розділі («Єлисаветградське офіцерське кавалерійське училище») подано п'ять нарисів, в яких висвітлюється не лише історія створення самого училища як навчального закладу для офіцерів-кавалеристів, але й акцентується увага на етапах зародження Єлисаветграда, виокремлюється роль історичних осіб у творенні міста та училища. Доволі ґрунтовно описується будівництво військового містечка на Ковалівському передмісті. Робиться припущення, що головним архітектором був московський зодчий Ф.Шохін,

а після його смерті – голландець В.Верлон. Зроблено висновок, що будівництво палацово-корпусних приміщень у Ковалівці сприяло розвитку однойменного передмістя. Цікавим і пізнавальним є опис стосунків викладача Єлисаветградського кавалерійського офіцерського училища, майбутнього генерала М.Новицького (1833–1906 рр.) з Т.Шевченком. До речі, М.Новицький, як й інший викладач училища М.Федоровський (його коротка біографія висвітлюється у другому розділі), були активними провідниками української ідеї, або, як їх тоді називали, – українофілами.

У другому розділі («Від Єлисаветградського кавалерійського юнкерського до Єлисаветградського кавалерійського училища (1865–1917)») представлено тринадцять нарисів. В основних із них («Будні і свята Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища (1865–1902 рр.)», «У стінах Єлисаветградського кавалерійського училища (1902–1917 рр.)») відзначається, що в 1865 р. заклад було реорганізовано з офіцерського в юнкерський і в такому статусі він проіснував до 1917 р. Тут готували офіцерський склад молодшої ланки для кавалерії Київського, Харківського та Одеського військових округів. Автор наголошує на тому, що особовий склад училища головним чином поповнювався за рахунок юнаків українського походження, адже вони переважно набиралися з дворянських, міщанських, козацьких та селянських родин українських губерній Російської імперії. Певна кількість майбутніх офіцерів-кавалеристів походили з колишніх козацько-старшинських родин України-Гетьманщини, а також були нащадками запорозьких козаків. До речі, у 1876 р. в Єлисаветградському училищі було засновано навіть окремий козацький відділ. У цьому розділі також розкрито пов'язані з історією міста сторінки діяльності відомих діячів культури та військовиків того часу – М.Федоровського, Й.Шевченка, А.Ждахи, О.Казакова, О.Самсонова.

Новаторським є третій розділ книги («У період національно-визвольних змагань (1917–1921)»). Автор, зокрема, виявив цікавий факт спроби заснування в Єлисаветграді за часів існування Української Держави гетьмана П.Скоропадського Військової кіннотної школи для юнаків. Простежено діяльність випускників Єлисаветградського кавалерійського училища, які ввійшли до командного складу армій Української Народної Республіки та Української Держави. Серед них особливо вирізнялися один із засновників вільного козацтва, ад'ютант П.Скоропадського І.Полтавець-Острияниця та командир кінного полку УНР М.Аркас. У книзі також вміщено нариси про життя та діяльність начальника училища генерал-майора Б.Генгроса, керівника уряду Української Держави С.Гербея, голову Новогеоргіївської Української ради Г.Адамовича, очільника еміграційного штабу гетьмана П.Скоропадського Б.Гомзина, командира Куреня смерті О.Козубського, пілота О.Єгорова та представника відомого українського роду М.Тобілевича. Усі вони так чи інакше вплинули на історію Єлисаветграда й певним чином були пов'язані з місцевим кавалерійським училищем.

У четвертому розділі («На службі новій владі») в підрозділах «Із Твері до Єлисаветграда: радянські кавалерійські курси (1919 р.)», «Із Таганрога до Єлисаветграда: Кінна школа червоних командирів (1920 р.)», «15-і кінні команд-

ні курси (1920–1921 рр.)), «5-а кінна Єлисаветградська школа ім. Будьонного (1921–1924 рр.)», «Українська кінна школа ім. Будьонного (1924–1933 рр.)» розкривається становлення та функціонування кінної школи в Єлисаветграді–Зінов'євську за більшовицького режиму. Автор стверджує, що «радянські військові органи продовжили традиції підготовки командирів-кіннотників у місті на Інгулі, надаючи їм важливого значення в боротьбі з українськими, білими, іноземними частинами, народними загонами». Відразу ж після остаточного встановлення більшовицької влади в Єлисаветграді тут було засновано кавалерійські курси, які згодом перетворилися на Українську кінну школу ім. Будьонного. У цьому розділі також описується діяльність відомих громадян міста – В.Нікітіна (першого голови місцевої «Просвіти»), В.Акацатова (організатора кінної сотні ім. І.Гонти), викладача Української кавшколи ім. Будьонного А.Рибицького та заступника начальника Катеринославського кавалерійського училища О.Карпенка. Автор книги також висвітлює трагічні події, пов'язані з організацією радянською владою Голодомору на території Зінов'євська та в його околицях.

В останньому розділі («Переможці фашизму») подається загальний нарис, де описується активна участь випускників Української кінної школи ім. Будьонного у Другій світовій війні, ґрунтовно розкриваються біографії двічі Героя Радянського Союзу П.Кошового та інших героїв війни з фашизмом – І.Шепетова й І.Самчука.

«Старі стіни (Єлисаветградського кавалерійського училища – Т.Ч.) пам'ятають юнкерів, курсантів, солдатів, офіцерів, генералів – борців за незалежність Батьківщини у військах Центральної Ради, УНР, Української Держави, переможців фашизму, вартових рідної землі. Відроджуємо пам'ять про лицарів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. у музейних експозиціях, пам'ятних знаках, дошках, назвах вулиць, наукових виданнях і газетних публікаціях, краєзнавчих конференціях. Адже вони поклали на олтар свою кар'єру. Долю і життя за нашу сьогоденну незалежність», – таким висновком завершується книга. Уважаємо, що слід підтримати автора в тому важливому підсумку, адже минуле Єлисаветградського кавалерійського училища потрібно розглядати в контексті історії України. Воно було засноване на території українських земель Російської імперії, а особовий склад закладу формувався головним чином з українців. Безперечно, що не слід викреслювати з вітчизняної історії й радянське минуле міста з усіма його негативними та позитивними сторонами. Вихід у світ такої книги, присвяченої дослідженню проблем військової історії та історії міст у Центральній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., заповнить значну лакуну у вітчизняній історіографії, зокрема у краєзнавчих студіях.

Поряд із творчими знахідками авторського колективу (автора тексту, упорядника ілюстрацій, художника-оформлювача та макетувальника), що стосується, насамперед, републікацій історичних матеріалів і світлин відомих випускників Єлисаветградського кавалерійського училища й Української кінної школи ім. Будьонного, їхніх біографічних даних, хотілося б відзначити несуттєві вади книги та висловити окремі побажання для її покращення в разі перевидання.

Насамперед можна було б скоригувати назву, адже в ній розкривається не лише історія кавалерії/кінноти як одного з родів військ, і не лише минуле військових училищ, але й історія міста Єлисаветграда–Зінов'євська–Кіровограда з усіма її складовими. Значне місце відведене під висвітлення біографій видатних містян, яких важко віднести до суто кавалеристів. У зв'язку з цим у читача може виникнути запитання: чому багато сюжетів книги мало стосуються саме історії кавалерії як такої? Потрібно звернути увагу на той факт, що автор у своєму дослідженні не використав ґрунтовної праці С.Роднянського, виданої в Нью-Йорку до 100-річчя заснування Єлисаветградського кавалерійського училища. Окремі цитати з газет кінця XIX – початку XX ст. перекладено українською мовою, інші – подаються в оригіналі. Можна було б також проаналізувати етнічну належність викладацького, обслуговуючого та юнкерського складу. Наприклад, відомо, що на початковому етапі існування училища багато офіцерів-викладачів походили з уланського Бузького полку, основу якого, своєю чергою, складали колишні запорозькі козаки. Окремий нарис у книзі необхідно було присвятити розкриттю щоденного життя юнкерів та курсантів: що вони зазвичай робили у вільний час, як харчувалися, чим захоплювалися й т. д. Очевидно, що треба було вказати, звідки взята та чи інша ілюстрація, а також зазначити авторство сучасних реконструкцій мундирів юнкерів училища тощо.

Однак зазначені зауваження не впливають на велику наукову цінність книги. Адже до історіографічного обігу введено багато нових та маловідомих даних, а також вдало застосовано антропологічний метод при висвітленні минулого військових закладів і міської історії. Таким чином, автор тексту історико-документального видання С.Шевченко та упорядник ілюстративного ряду О.Чуднов безперечно заслуговують на високу оцінку й відзначення своєї подвижницької праці не лише у вигляді опублікування книги належним накладом, а й відповідного її визнання громадськістю міста Кіровограда, Кіровоградської області та всієї України.

Т.В.Чухліб (Київ)

ХРОНІКА

М.М.Волощук (Івано-Франківськ)

VI МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В РАМКАХ ПРОЕКТУ "COLLOQUIA RUSSICA" «РУСЬ І ТЕРЕНИ ЛАТИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: СУСПІЛЬСТВО, КУЛЬТУРА, РЕЛІГІЯ (X–XVI ст.)»

Доброю традицією останніх осінніх місяців року стало проведення в рамках міжнародного проекту «Colloquia Russica» щорічних наукових студентсько-викладацьких конференцій. 26–28 листопада 2015 р. шостий за ліком такий захід гостинно прийняв древній Краків. Організаторами форуму стали Ягеллонський університет, Папський університет ім. Івана Павла II, Краківський археологічний музей та Історичний музей міста Кракова. Традиційно співорганізаторами й партнерами виступили Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, Центр польсько-російського діалогу та порозуміння, факультет вільних мистецтв (Artes Liberales) Варшавського університету.

Засідання конференції, яка прийняла близько 40 учасників і гостей із Білорусі (Мінськ), Болгарії (Софія), Польщі (Бидгощ, Варшава, Краків, Лодзь, Рацібуж), Росії (Москва), Сербії (Нові-Сад), Словаччини (Братислава), Угорщини (Печ), України (Івано-Франківськ, Київ, Львів), Чехії (Ліберець, Пльзень, Прага), відбувалися у залах Музею Ягеллонського університету «Collegium Maius» та Краківського археологічного музею, що додавало науковому заходу відповідної атмосфери.

На врочистому відкритті конференції прозвучали привітальні слова директора Музею Ягеллонського університету «Collegium Maius» д-ра габ. *Кшиштофа Стопки*, віце-декана історичного факультету Ягеллонського університету д-ра габ., проф. *Станіслава Сроки*, директора інституту історії цього ж навчального закладу д-ра габ. *Славомира Справського*, директора інституту історії Папського університету ім. Івана Павла II д-ра габ. *Якуба Садовського*, директора Краківського археологічного музею д-ра *Яцека Гурського* та генерального консула України у Кракові *Олега Мандюка*.

Традиційний для такого типу наукових зібрань формат передбачав проведення відкритих лекцій відомих дослідників, а також дебатів, студентських виступів та виголошення рефератів. Зокрема з темою «Русь і “Рими” у середньовіччі» інавгураційну частину конференції відкрив д-р габ., проф. *Мацей Салямон* (Ягеллонський університет). Глибокий аналіз «Кодексу Гертруди» супроводжував лекцію д-ра габ., проф. *Малгожати Сморгоні-Ружицької* (Ягеллонський університет) під назвою «Київ – королівське місто часів Ізяславової Гертруди Пястівни». Продовжив окреслену першими лекторами тематику д-р іст. наук, проф. *Володимир Александрович* (Інститут

українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України), розповідаючи про «Українське “повернення обличчям до Заходу”: досвід релігійної іконографії XIII–XVI ст.».

Заслугувували на увагу та супроводжувалися жвавим обговоренням відкриті дебати на тему «Західні впливи на Русі в X–XIII ст.» за участі д-ра іст. наук, проф. *Леонтія Войтовича* (Львівський національний університет ім. І.Франка), д-ра габ., проф. *Даріуша Домбровського* (Бидгощський університет ім. Казимира Великого), д-ра іст. наук, проф. *Ігоря Скочиляса* (Український католицький університет, Львів) та доц. *Олексія Мартинюка* (Республіканський інститут вищої школи, Мінськ) а також «Руські літописи як джерело до історії культурних контактів Русі з латинським Заходом» за участі проф. *Героніма Ґрالی* (Варшавський університет) та д-ра іст. наук, проф. *Ігоря Данилевського* (Вища школа економіки, Москва).

Безперечно, зацікавили присутніх індивідуальні виступи учасників конференції, зокрема *Степана Темушева* з Мінська («Давньоруський посадник і франкський граф: причини відмінностей у функціонально близьких інститутах»), *Вадима Арістова* з Києва («Забута гіпотеза про латинське джерело “Повісті временних літ”»), *Юрія Довгана* з Івано-Франківська («Сексуальне життя середньовічної Русі в IX–XII ст.»), *Дюри Гарді* з Нові-Саду («Релігійна належність (і цивілізаційна ідентичність) князя Ростислава Михайловича під час перебування його в Угорщині»), *Іллі Паршина* зі Львова («Папське посольство до короля Юрія Львовича у представленні Яна Длугоша й Корнелія із Зандфліта»), *Юрія Афанасенка* з Мінська («Руський папа» та Констанцький собор: релігійні контакти Литовської Русі з країнами латинської культури»), *Олексія Мартинюка* з Мінська («Новгород – Вільна – Краків – Львів: де могли зустрітися у середині XV ст. київський митрополит Ісидор і домініканець Іоанн?»), *Павла Сморжа* з Праги/Ліберець («Ганзейські купці й заборона ввезення пива до Великого Новгорода у другій половині XV ст.») та ін.

Великий інтерес учасників конференції викликала й культурна програма форуму, яка передбачала відвідування археологічного та історичного музеїв Кракова, зокрема в підземеллях Ринкової площі. Під завісу наукового заходу відбулася презентація найновішої літератури з історії Русі, а яскраву крапку поставили показові бої скандинавських і руських воїнів у виконанні учасників краківських клубів історичної реконструкції «Вотчина Раро» і «TIP Гірл».

У найближчих планах міжнародного наукового проекту «Colloquia Russica» – організація та проведення в листопаді 2016 р. в м. Пльзень (Чехія) конференції під назвою «Русь і світ номадів (IX–XVI ст.)» та у травні 2017 р. в Івано-Франківську – «Термінологія у вивченні історії Русі (XI–XIV ст.)».

В.В.Станіславський (Київ)
СЕМІНАР З ІСТОРІЇ КРИМУ:
ПЕРШИЙ РІК РОБОТИ (ЗАСІДАННЯ 2015 р.)

На початку 2015 р. з нашої спільної зі старшим науковим співробітником Інституту історії України НАНУ Борисом Черкасом ініціативи та за всебічної підтримки дирекції академічної установи розпочав роботу семінар з історії Криму. Ми керувалися тим, що наукова спільнота має приділяти цій території особливу увагу як частині України з особливою історією; що потрібно більше напрацювань задля подолання інертності світоглядних схем, усталених за часів перебування України під зверхністю Росії; що проблеми історії Криму більшою мірою трактуються з погляду сусідніх політичних утворень унаслідок впливу їхніх національних історіографічних шкіл. На нашу думку, варто звертати більшу увагу на з'ясування мотивацій дій самого Криму, що розкриє шлях до всебічного та глибокого вивчення його історії. Також ми враховували те, що, навіть не називаючи історію Криму предметом своїх наукових досліджень, значна кількість українських істориків прямо чи опосередковано вивчає її, торкається певних питань, а тому існує потреба в актуалізації тих наукових знань, які вони можуть представити. Зрозуміло, що під «історією Криму» мається на увазі не лише минуле Кримського півострова, а й обширних теренів Північного Причорномор'я, міцно пов'язаних із ним у цілому комплексі питань.

Згідно з задумом організаторів, зазвичай на семінарах виголошується одна доповідь. Оскільки доповідач не обмежений жорстким регламентом, він може розгорнуто оповісти про свої погляди на наукові проблеми та дати відповіді на всі поставлені учасниками питання. Дискусії вітаються й заохочуються. Із першою доповіддю під назвою «Почесний декрет на честь Сіріска херсонеського історика III ст. до н.е.» (3 лютого 2015 р.) виступила ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук *Марина Скржинська*. У вступному слові відома дослідниця запропонувала представляти на семінарах історію Криму, керуючись висловом знаного римського історика Публія Корнелія Тацита «*Sine ira et studio*» («Без гніву й упередження»). У початковій частині доповіді йшлося про зародження історичної науки у Стародавній Елладі, про великі завдання, уперше у світовій практиці поставлені вже «батьком історії» Геродотом. Далі було подано розгорнутий коментар напису з Херсонеса, в якому збереглось єдине ім'я античного історика, що жив у Північному Причорномор'ї. Йшлося також про обставини виявлення напису, його публікаторів і дослідників. На широкому історичному тлі було прокоментовано відомості про те, що Сіріск читав свій твір перед великою аудиторією співгромадян, а також слова декрету про відносини Херсонеса з Боспором та іншими державами, про віру громадян у заступництво їхньої головної богині Артеміди з епіклезою Партенос. Розглянутий напис виявився єдиним епіграфічним свідченням про нагородження історика золотим вінком, а рішення увічнити постанову народного зібрання на мармуровій плиті зберегло текст декрету, що дає нам тепер знання про розвиток гуманітарних наук у Херсонесі елліністичного часу.

Доповідь під назвою «Пектораль з Товстої Могили як прояв скіфо-боспорських зв'язків» (25 березня 2015 р.) виголосила ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України д-р іст. наук *Надія Гаврилюк*, котра представила декілька коментарів до візуального тексту цього артефакту. Було запропоновано розглядати його в контексті феномену дипломатичних дарів боспорських царів правителям Степової Скіфії IV ст. до н.е. Також висловлювалося припущення, що обмін дарами, представленими в курганах скіфських царів того часу, може ілюструвати не тільки версію посольських дарів,

але й практику данини, що звичайно виплачувалася осілими державами кочівникам. Проаналізовано фігуративний склад виконаних на пекторалі зображень, структурну й ритмічну послідовності, семантику її міні-скульптурок. За твердженням авторки, як пам'ятка греко-скіфо-ірано-малоазійської культури пектораль була моделлю в еллінсько-давньоіранському форматі ідилії світового «золотого віку» на чолі зі справедливими й мудрими правителями Гушенгом і Тагмуресом. Запропоновано вважати її прикладом невербальної ідеографічної комунікації, яка містить велику кількість натяків, а сюжетна композиція верхнього фризу характеризується ідилічністю скотарського побуту. Центральну сцену пекторалі витлумачено в ракурсі міфу про золоте руно. Крім культового значення овечої (цапиної) шкури й вовни, розглянуто технологічний варіант, суттю якого є видобуток золота за допомогою шкур, занурених у води гірських річок та струмків, що несуть алювіальні крихти дорогоцінного металу. У доповіді також наголошено на композиційній близькості верхнього фризу пекторалі до парфенонського фронтона. Особливу увагу приділено трактуванню пекторалі як фаравагару.

Наук. співроб. Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Олександр Одрін* представив тему «Еллінізація пізньоскіфського царства в Криму: економічний аспект» (14 квітня 2015 р.). Ішлося про перше ранньодержавне утворення на території сучасної України, існування якого засвідчене писемними та епіграфічними джерелами, про значну еллінізацію багатьох сторін його життя, зокрема грецькі впливи в рільництві. Доповідач зазначив, що чимало галузей сільського господарства Скіфського царства за структурою та, меншою мірою, технологічним рівнем були більш подібними до античних, аніж до тих, що характерні для осілих скіфів IV ст. до н.е., або для таврів – мешканців гірської частини Кримського півострова. Найбільш виразно ці впливи відобразилися у зерновому господарстві та виноградарстві. Чи не головною злаковою культурою в пізніх скіфів була м'яка пшениця, меншою мірою – ячмінь, просо, жито. Такий набір якраз характерний для греків Надчорномор'я, аніж для скіфів. Новою галуззю господарства пізніх скіфів (добре знаямо грекам) було виноградарство. Відомі також матеріальні знахідки, що свідчать про існування виноробства (залишки давильень для винограду – як стаціонарних, вирубаних у скелі, так і переносних тарапанів). Певний вплив античної економіки, хоча й менш виразний, простежується в інших галузях сільського господарства Кримської Скіфії – садівництві, вирощуванні технічних культур, тваринництві.

Першим закордонним доповідачем на семінарі став гол. наук. співроб. Інституту археології ім. А.Халікова АН Республіки Татарстан (Російська Федерація) канд. іст. наук *Іскандер Ізмайлов*, котрий виголосив доповідь «Тенденції розвитку військової справи татарських держав XV–XVII ст. (на прикладі Казанського та Кримського ханств)» (20 травня 2015 р.). На початку автор зазначив, що озброєння й військово-мистецтво татарських держав середини XV–XVII ст. продовжували традиції Улусу Джучі, але вже у XVIII ст. у Кримському ханстві почали розвиватися нові тенденції, пов'язані з використанням регулярних військ, вогнепальною зброєю. Також ішлося про особисті гвардії ханів XV–XVI ст., які були ядром військ татарських держав, про ополчення даруг (областей) на чолі з огланами й карачі-беками, про озброєння знаті, професійних воїнів та простих ратників, про основний рід татарських військ – панцирну й легкоозброєну кавалерію, допоміжні піхоту, флот у Казанському ханстві. Доповідач звернув увагу на зміни у військовій справі XV–XVI ст. у зв'язку з освоєнням та активним застосуванням вогнепальної зброї, що проявилось в поступовому оформленні артилерії й піших стрільців («пищальників»); розповів про тактику польового бою та оперативне

мистецтво татар; відзначив, що широке застосування ручної вогнепальної зброї й гармат було тільки в Казанському ханстві, а у Кримському роль піхоти, озброєної рушницями та гарматами, відігравали турецькі яничари; звернув увагу на вплив військового мистецтва татар на військове мистецтво Росії, Польщі, усєї Європи.

Згадаємо також про два виступи, сюжети яких відносилися до часів Української козацької держави. Із темою «Позиція Кримського ханства у політиці примирення між Річчю Посполитою і Росією (1655–1656)» (12 листопада 2015 р.) виступив ст. наук. співроб. Інституту археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України д-р іст. наук *Ярослав Федорук*. На початку він зазначив, що після приходу до влади у Криму Мегмеда IV Гірея восени 1654 р. ханство обрало шлях на примирення з Річчю Посполитою й підготовку до спільного походу проти об'єднаних військ українського гетьмана Б.Хмельницького та московського царя Олексія Михайловича. Головним завданням кримськотатарської політики того часу було від'єднання козаків від Москви й залучення їх до виправи на московські землі з метою визволення мусульманських народів Астрахані, Казані. Мегмед почав дипломатичну підготовку великої антимосковської коаліції, у складі котрої мали перебувати, окрім Речі Посполитої, також Швеція, Данія та Австрія (до столиць цих країн вирушили ханські послы). На початку 1656 р. основну активність Криму було скеровано на те, щоб стати посередником між козаками й коронним урядом. Хоч у цей час хан відправив нові місії до Австрії та Бранденбурга-Пруссії з метою укладення союзу проти Швеції, однак уже влітку кримськотатарські політики почали переконувати Яна Казимира підписати договір не з Олексієм Михайловичем, а з Карлом X Густавом. Надалі Крим намагався домогтися від Б.Хмельницького відмови від підданства цареві: відбулася низка посольств до українського гетьмана з «останньою декларацією» щодо відправлення кримськотатарського війська на війну проти України. У липні 1656 р. сили Білгородської Орди на чолі з Субган Кази-аюю взяли участь у битві під Варшавою, після чого разом із військом литовського гетьмана В.Гонсевського вирушили на війну до Князівської Пруссії. У віленських переговорах кримські дипломати участі не взяли.

Провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук *Тарас Чухліб* виголосив доповідь «Кримське ханство – європейська держава? (на прикладі участі Криму у Віденській кампанії 1683 р.)» (29 вересня 2015 р.). Насамперед автор зазначив, що татарська держава була невід'ємною складовою частиною Східної Європи впродовж XVI–XVIII ст., про що свідчать картографічні, історіографічні та архівні матеріали. Доповідач звернув увагу на активну зовнішню політику кримців, їхні дипломатичні стосунки не лише зі своїми сусідами – Річчю Посполитою та Московським царством, але й Австрією, Швецією, Данією, Пруссією, Бранденбургом, особливі відносини з Українським гетьманатом. Значну частину доповіді було присвячено участі війська Кримського ханства у Віденській кампанії 1683 р. Зокрема відзначено зусилля кримського хана Мюрада I Гірея домогтися від гетьмана І.Самойловича відправки під австрійську столицю спільно з татарами українських козаків, висвітлено участь кримських сил у битві – від прибуття у ставку великого візира Кара Мустафи до їх відходу з поля бою в розпал битви 12 вересня, показано подальше протистояння українських козаків із турками й татарами у вересні 1683 – січні 1684 рр. Описавши хід подій, Т.Чухліб зробив висновок, що відступ військ Кримського ханства з-під Відня врятував тодішню політичну столицю Європи від завоювання її Османською імперією.

Ця важлива обставина, своєю чергою, на довгі століття визначила історичний поступ усього Європейського континенту. Також наголошувалося, що особливістю татарської дипломатії було прагнення підтримувати міжнародну рівновагу у Східній Європі через укладення військово-політичних союзів зі слабшим партнером у парі: Московське царство – Річ Посполита, а з середини XVII ст. з'явилася можливість альянсу з Українським гетьманатом проти Польщі чи Росії, або ж російсько-польської спілки. Відзначено участь представників Кримського ханства на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московією щодо здобуття права зверхності над козацькою державою від початку 1670-х рр., прагнення Криму підпорядкувати собі всю Україну або її частину, заснування ханом Селімом I Гіреєм так званої «Ханської України» у другій половині 1680-х рр.

Доповідь провід. наук. співроб. Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України канд. іст. наук *Маргарити Араджионі* під назвою «Культурна мозаїка Криму» (11 червня 2015 р.) присвячувалася життю на півострові білорусів, болгар, вірменів, греків, євреїв, італійців, караїмів, кримських татар, кримчаків, німців, росіян, ромів-чингіне, українців, чехів, естонців. Інформація подавалася у вигляді презентації із зазначенням коли та звідки представники названих народів прибували до Криму, динаміка чисельності від перших відомостей до початку XXI ст., місця розселення, діяльність національних організацій, визначні представники, ознаки культурного життя тощо. Особливу увагу привернула чимала кількість фотоілюстрацій під час доповіді: представники етнічних спільнот, музейні експозиції, культурні заходи, архітектурні пам'ятки, пам'ятники історичним особам, окремі предмети старовини тощо.

Також М.Араджионі наголосила на важливих, на її думку, положеннях, які потрібно враховувати українським політикам: 1) Крим є невід'ємною частиною України, півострів повинен бути повернений до складу нашої країни, щоб відновити визнані міжнародною спільнотою кордони в Європі; 2) у всі періоди своєї письмової історії (від прадавніх часів до сьогодення) Крим був полікультурним, колоніальною територією й регіоном мігрантів; 3) в економічному й культурному розвитку півострова брали активну участь не тільки представники титульних націй, яких за останні 2500 років було чимало (греки, скіфи, візантійці, хозари, половці, ординці, османці, кримські татари, росіяни, українці та ін.), але й багатьох інших спільнот, що мешкали тут у різні часи; 4) майже всі групи, які склалися на теренах Криму за часів середньовіччя (вірмени, греки, караїми, кримські татари, кримчаки, чингіне) є етноконфесійними спільнотами з превалюючою регіональною ідентичністю; 5) деокупація Криму повинна відбуватися з повним усвідомленням того, що це – мультикультурний регіон, тож надання суттєвої політичної переваги одній будь-якій спільноті сприйматиметься іншими як відверта дискримінація та може спонукати їх до дій, спрямованих на «відновлення історичної справедливості», суттєво ускладнивши процес реінтеграції населення півострова.

Окремо відзначимо розширене засідання з участю фахівців із різних міст України (Кам'янець-Подільський, Київ, Одеса, Чернівці), а також з-за кордону (Кишинів, Казань) на тему «Політичні союзи Війська Запорозького та Кримського ханства: витоки, реалізація, наслідки», котре відбулося 22 травня 2015 р. в Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка. Із центральною доповіддю «“Світло” і “тіні” українсько-кримських політичних відносин у роки Національної революції XVII ст.» виступив д-р іст. наук, проф. *Валерій Степанков*. У вступі доповідач наголосив, що історія Криму, зокрема ханського періоду, не була предметом спеціальних досліджень монографічного характеру в Україні за останні тридцять та більше років; відзначив,

що історики значно краще знають українсько-польські, українсько-російські відносини, аніж українсько-кримські. Вітчизняні дослідники мають у своєму розпорядженні розроблені окремі сюжетні лінії, часто не пов'язані між собою, епізодичні знання з тих чи інших аспектів, але цілісна картина відсутня. Формулюванню та поясненню на конкретних історичних прикладах комплексу проблем із вивчення історії українсько-кримських відносин було присвячено першу частину доповіді. Загалом кількість таких проблем, на думку В. Степанкова, можна звести до дев'яти: 1) на основі даних, що містяться у спеціальній літературі, історики не можуть реконструювати цілісну картину відносин Української держави та Кримського ханства, а отже й визначити загальні тенденції, особливості їх перебігу у часі, виокремити етапи, які дозволили б говорити про конструктивний і деструктивний характер взаємин, виявити чинники, котрі їх зумовлювали; 2) створена на сьогодні картина відносин характеризується фрагментарністю сюжетних ліній, слабко або й зовсім не пов'язаних між собою, що нерідко призводить до схематичного уявлення про геополітичні та інші інтереси обох сторін; 3) акцентування уваги на військовому аспекті українсько-кримських відносин відсунуло на задній план з'ясування політичних цілей еліт Криму й України; вітчизняні історики недооцінюють, а часто й ігнорують існування у кримській еліті власних державних концепцій; ідеологічний аспект зовнішньої політики Криму залишається по суті невідомим; 4) у середовищі фахівців сформувався образ сприйняття Кримського ханства не як самодостатньої, традиційно сильної держави, впливового об'єкта міжнародних відносин у Східній та Південно-Східній Європі, а як аморфної, відсталого «орди», чомусь зобов'язаної залишатися «вірним союзником» України; звідси – сформування образу Криму як постійного спільника або «зрадника»; 5) ігнорується з'ясування сутності державно-політичних концепцій кримської еліти, які визначали цілі зовнішньополітичної діяльності та характер відносин із сусідніми державами – вони зводяться лише до прагнення отримання «здобичі» (хоча й це, звісно, було); унаслідок такого підходу викривляється розуміння зовнішньополітичної доктрини династії Гіреїв; 6) проявляється явна недооцінка впливу політики ханства, спрямованої на встановлення протекторату над Україною, на розвиток геополітичної ситуації у Східній Європі; те, що Крим хотів підпорядкувати Україну, майже не вивчається; як зародилася ця концепція, яких змін зазнавала, якими були спроби її реалізації, який вплив мали ці спроби на характер відносин України, приміром, із Московією, Річчю Посполитою, Османською імперією – усе це залишається невідомим; 7) неврахування відмінностей і суперечностей зовнішньополітичних інтересів Криму та Порту, що призвело до схематичного, спрощеного погляду на характер взаємин України з Кримом і Туреччиною та де-факто закрило шлях до розуміння причин недоброзичливого, ворожого ставлення кримської еліти до зближення України з Портою, прийняття протекції султана; 8) ототожнення Кримського ханства з ногайськими ордами в їхній політиці й відносинах з Україною, що вносить плутанину в оцінку окремих зовнішньополітичних акцій кримської еліти щодо України; 9) розмитість і фрагментарність характеристик взаємин Запорозжя з Кримом, особливо середини 1660 – початку 1670-х рр., що не дозволяє об'єктивно з'ясувати їх значимість у контексті українсько-кримських і українсько-турецьких політичних взаємозв'язків. У другій частині доповіді В. Степанков запропонував власну періодизацію українсько-кримських відносин під час Національної революції XVII ст.

Окрім доповіді до програми семінару ввійшло 15 повідомлень. Витоки поставленої проблеми обговорювалися у виступах кандидатів історичних наук, представників

Інституту історії України НАНУ: наук. співроб. *Олеси Жданович* («Кочовий та осілий світ українського степу раннього середньовіччя»), ст. наук. співроб. *Бориса Черкаса* («Предтеча союзу Української козацької держави і Кримського ханату (XIII–XV ст.)). Центральними, згідно з темою семінару, стали повідомлення, які виголосили завідувач відділу теорії і історії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України д-р іст. наук *Віктор Брехуненко* («Кримський ханат і проблема визнання Української держави та Війська Запорозького Низового»), доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, канд. іст. наук *Володимир Газін* («Кримський ханат в геополітичному пасьянсі Центрально-Східної Європи в середині 50-х рр. XVII ст.: стосунки з Варшавою, Москвою та Чигирином»), а також представники Інституту історії України НАНУ: завідувач сектору соціальної історії д-р іст. наук, проф. *Віктор Горобець* («Татари, козаки, москва в Конотопській битві 1659 р.: труднощі (не)математичних обрахунків участі сторін»), провід. наук. співроб., д-р іст. наук *Тарас Чухліб* («Проблеми протекторату Кримського ханства над Українським гетьманатом та князівством Ю.Хмельницького (1660 – поч. 1680-х рр.))»), ст. наук. співроб., канд. іст. наук *В'ячеслав Станіславський* («Союз із Кримським ханством як основа політичного проекту Петра Іваненка»).

Різноманітні аспекти історії України козацьких часів, Кримського ханства та інших політичних утворень було розкрито в повідомленнях, які представили гол. наук. співроб. Інституту археології ім. А.Халікова АН Республіки Татарстан канд. іст. наук *Іскандер Ізмайлов* («Татарські ханства від Криму до Волги в XV–XVI ст.: елементи етнополітичної спільності»), провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук *Дмитро Вирський* («Кримськотатарське військо в поході 1575 р. (за Б.Папроцького “Історією жалісною...”»)), наук. співроб. Інституту історії Академії наук Молдови *Євген Черненкій* («Еволюція данини Молдавського князівства Кримському ханству»), проф. Одеського національного університету ім. І.Мечникова, д-р іст. наук *Олена Бачинська* («Козацько-татарська служба в Османській імперії: кінець XVIII – початок XIX ст.»), наук. співроб. Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України, канд. іст. наук *Олександр Серєда* («Кримська протекція і османське забезпечення козаків в Кардашині»).

Часи до виникнення українського козацтва та Кримського ханства висвітлювалися в повідомленнях представників Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича: кандидатів історичних наук доц. *Андрія Федорука* («Участь татар у війні за галицько-волинські землі в 1340–1356 рр.)) та асист. *Анатолія Кузя* («Солхатська битва (22 червня 1434 р.): з історії війни Кафи з Феодоро у 1433–1441 рр.)). Натомість аспірант *Віталій Калініченко* виступив із темою «Роль печенігів у війнах Симеона Великого з угорцями та ромеями в 894–917 рр.».

З анотаціями доповідей, ілюстраціями до них, фотозвітами з семінарів усі бажаючі можуть ознайомитися на сторінці наукового заходу у соціальній мережі «Facebook» (<https://www.facebook.com/History-of-Crimea-Seminar-340160096174830/>).

IN MEMORIAM

ГРАБОВЕЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ

Психологічно важко та фізично боляче сказати востаннє: «Прощавай!» колезі-друзові, добрій і чуйній людині, яку знав змалечку, упродовж десятиліть щиро спілкувався як на побутово-родинному, так і професійному рівні. 4 грудня 2015 р. відійшов у Вічність Володимир Васильович Грабовецький – знаний історик, навдивовижу наполегливий дослідник національно-визвольних змагань XV–XVIII ст. і славного минулого запорозького козацтва, фанатично відданий популяризатор історії Західної України від найдавніших часів до початку XX ст., особливо опришківства та його провідників.

В.Грабовецький народився 24 липня 1928 р. у селищі Печеніжині на Коломийщині (нині Коломийський р-н Івано-Франківської обл.) в багатодітній родині селянина-ткача. Рано почав працювати, випасючи овець на полонині. Водночас навчався грамоті. Через непереборне бажання читати, дізнатися якомога більше, односельці прозвали його «Владком з книгою».

Початкову освіту спробував здобути в місцевій школі, але з третього класу, через матеріальні нестатки сім'ї, батьки змушені були перевести сина до польської загальної семирічки. У цьому навчальному закладі юнак зазнав усієї гіркоти національних приривень як із боку учителів, так і учнів. Внутрішній волелюбний протест проти чужорідного оточення, а також яскраві й захоплюючі оповіді батька – колишнього стрільця Української галицької армії – про повстання опришків, гайдамаків і козаків неабияк вплинули на формування світогляду хлопця, позначилися на його самоідентифікації.

Незважаючи на численні поневіряння кінця 1930 – першої половини 1940-х рр. (періодичні зміни навчальних закладів і місць проживання, виснажливе голодування, нацистську окупацію та репресивну радянізацію) Володимирові все ж удалося здобути середню освіту й 1947 р. вступити на історичний факультет Львівського державного університету, який він і закінчив 1952 р. Саме у процесі навчання здібний студент захопився вивченням опришківського руху під проводом свого легендарного земляка Олекси Довбуша. Фактично до кінця життя Володимир Васильович не полишав увагою цю глобальну тематику.

Наставництво і творчі поради визначного історика Івана Крип'якевича спонукали юнака в 1953 р. зайнятися дослідницькою роботою у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, що сформувався на базі колишнього Наукового товариства імені Шевченка. Упродовж 1950 – середини 1970-х рр., у львівський період діяльності, В.Грабовецький захистив кандидатську (1958 р., науковий керівник академік І.Крип'якевич) і докторську (1968 р.) дисертації, дослідив чимало проблемних аспектів української минувшини, підготував та опублікував десятки оригінальних наукових і науково-популярних студій, декілька

фундаментальних монографій, як-от «Народний герой Олекса Довбуш» (Львів, 1957 р.), «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVIII ст.» (Київ, 1962 р.), «Антифеодална боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.» (Львів, 1966 р.), «Західноукраїнські землі у період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.» (Київ, 1972 р.) та ін. Окремі праці забороняли друкувати партійні чиновники, частина ж побачила світ за кордоном.

Від 1975 р. розпочався новий етап у житті й творчості дослідника – прикарпатський, тобто робота в Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В. Стефаніка, де він обійняв посаду професора кафедри історії СРСР, а в 1990–2004 рр. був завідувачем кафедри історії України вже Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка. У 1981 р. його затверджено у вченому званні професора.

На початку 2000-х рр. бібліографія публікацій В. Грабовецького перевищила тисячу найменувань. Зокрема історії Русі та Галицько-Волинському князівству він присвятив до шістдесяти розвідок, а запорозькому козацтву – близько вісімдесяти. Особливо корисною для вчителів історії, учнів і студентів стала його брошура «Літопис запорозького козацтва» (Івано-Франківськ, 1992 р.). Головною ж тематикою наукових інтересів визначилася минушина прикарпатського селянства, особливо багатівікова національно-визвольна боротьба опришків на чолі з О. Довбушем. Володимирові Васильовичу вдалося виявити в архівах понад 350 маловідомих документів про попередників і наступників легендарного ватажка та близько 70 – про нього самого. Дослідник опублікував більше 150 праць, присвячених О. Довбушеві. В. Грабовецький був не лише істориком, а й наполегливим колекціонером фотодокументів, художніх і мистецьких творів, збирачем історичних карт, крилатих висловів та анекдотів.

Нині важко уявити собі студювання минулого Прикарпатського краю XVII–XIX ст. без таких праць Володимира Васильовича, як «Гуцульщина XIII–XIX ст.: Історичний нарис» (1982 р.), «Нариси історії Івано-Франківська» (1989 р.), «Нариси історії Прикарпаття» у шести томах (1992–1996 рр.) та ін. Примітно, що у своїх дослідженнях фахівець багатогранно змалював образи багатьох непересічних постатей вітчизняної історії, у тому числі Гната та Семена Височанів, Мухи, Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Максима Залізняка, Івана Гонта й десятків інших. Значну увагу приділяв він і розробці різноманітних аспектів у галузі спеціальних історичних дисциплін, багато у чому наслідуючи наукові принципи свого вчителя – І. Крип'якевича. Насамперед це стосується історіо- та археографії, генеалогії, геральдики, хронології тощо. Можна без перебільшення стверджувати про створення В. Грабовецьким власної школи прикарпатських істориків.

Наукову та педагогічну діяльність Володимира Васильовича відзначено багатьма нагородами, у тому числі орденом Пошани, медалями «За доблесну працю», «Ветеран праці», ім. А. Макаренка. У 1991 р. він став лауреатом обласної краєзнавчої премії ім. І. Вагилевича, а 1998 р. – премії ім. І. Крип'якевича. У 1995 р. за значний особистий внесок у розвиток освіти, упровадження сучасних форм навчання та виховання молоді В. Грабовецькому присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки й техніки України. Під кінець того ж року на загальних зборах Академії наук вищої школи України його було обрано академіком по відділенню історії, філософії та права. У 1997 р. Міністерство освіти відзначило історика почесним званням відмінника освіти України.

У різний час Володимир Васильович підтримував творчі й дружні стосунки з багатьма провідними вітчизняними дослідниками, зокрема І. Гуржієм, Ф. Шевченком, О. Касименком, В. Сарбеем, В. Смолієм, Ю. Кондуфором, І. Шультгою, П. Михайлиною.

Пам'ять про цю інтелігентну, мудру й порядну людину назавжди збережеться у серцях тих, хто з ним працював і добре знав...

О. І. Гуржій (Київ)

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2014 р.

Авторські видання

Абліцов В.

Донбас: європейська Україна чи азійське дикопілдя? – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 97 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Головко В.

Олигархи из города роз: Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 74 с. (серія «Студии по региональной Украине: Степная Украина»)

Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є.

Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони»: 1941–1944 рр. / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 151 с. (серія «Україна: Друга світова війна: 1939–1945»)

Гуржій О.І.

Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 166 с.

Донік О.

З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 60 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Ковалевська О.

Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: У 2 ч. – Ч.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 314 с.

Ковалевська О.

Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: У 2 ч. – Ч.2: Додатки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 330 с.

Литвин В.М.

Образи Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії (до 200-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 52 с.

Одрін О.В.

Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я / Відп. ред. С.Д.Крижицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 312 с.

Папакін Г.

Донбас на «Чорній дощці»: 1932–1933. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 44 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Пиріг Р.

Донбас у складі Української гетьманської держави (травень – листопад 1918 року). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 41 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Рубльов О., Якубова Л.

Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 405 с.

Скржинская М.В.

Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья / Науч. ред. А.П.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 250 с.

Смолій В., Степанков В.

Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 194 с.

Усенко П.

Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 108 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Черкас Б.

Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 386 с.

Чухліб Т.

Донецчина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 105 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Якубова Л.

Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 109 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Ясь О.

Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. / Відп. ред. В.А.Смолій. – Ч.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 587 с.

Ясь О.

Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. / Відп. ред. В.А.Смолій. – Ч.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 650 с.

Колективні видання

Акти Волинського воеводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Відп. ред. Г.Боряк; підгот. до друку: А.Блануца, Д.Ващук, Д.Вирський (лагиномовні док.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 154 с.

Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство: Зб. наук. пр. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.С.Лисенко (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 622 с.

Всеукраїнська науково-практична конференція «III Міждисциплінарні гуманітарні читання»: тези доповідей (6–7 червня 2014 р., Київ) / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 131 с.

Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «II Міждисциплінарні гуманітарні читання»: Присвячуються 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка: Тези доповідей (26 лют. 2014 р., К.) / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 136 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2004–2007) / Редкол.: А.Ю.Мартинів (відп. ред.); авт. кол.: С.В.Віднянський, О.М.Горенко, В.В.Піскіжова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 394 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр., засн. 1968 р. як «Історіографічні дослідження в Українській РСР»; поновлений 1997 р. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.А.Удод (відп. ред.) та ін. – Вип.24. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 430 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр., засн. 1968 р. як «Історіографічні дослідження в Українській РСР»; поновлений 1997 р. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.А.Удод (відп. ред.) та ін. – Вип.25. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 439 с.

Історія давньої зброї:

Дослідження 2014 / History of Antique Arms: Researches 2014 / Гол. редкол. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 308 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2013 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 63 с.

Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 708 с. (серія «Студії з регіональної історії»)

Крим: шлях крізь віки:

Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В.Смолій; упор. Г.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 456 с.

Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр., засн. 1991 р. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип.23. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 330 с.

Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (25–26 вересня 2014 р., Київ – Черкаси) / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.), О.П.Реєнт (заст. відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 151 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Верстюк. – Вип.10. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 400 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр., засн. в 2000 р. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вип.23: Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 317 с.

Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Мат. круглого столу (19 грудня 2013 р., Київ) / Редкол.: В.А.Смолій (співгол. редкол.), В.М.Литвин (співгол. редкол.); упор.: О.Г.Бажан, Р.Ю.Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 469 с.

Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 258 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / В.Смолій (гол. ред.), Я.Верменич (відп. ред.). – Вип.8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 252 с.

Спеціальні історичні дисципліни:

Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / В.А.Смолій (гол. редкол.), Г.В.Боряк (відп. ред.); упор.: В.В.Томазов. – Ч.24: Генеалогія і геральдика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 223 с.

Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.), Г.В.Боряк, Я.В.Верменич (кер. авт. кол.). – Т.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 378 с. (серія «Студії з регіональної історії»)

Т.Г.Шевченко крізь два століття:

людина, творець, символ: Мат. круглого столу (11 березня 2014 р., Київ) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 235 с.

Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – Вип.19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 296 с.

Україна в міжнародних відносинах:

Енциклопедичний словник-довідник / Редкол.: М.М.Варварцев (відп. ред.), С.В.Віднянський (кер. авт. кол.). – Вип.5: Біографічна частина: А–М. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 331 с.

Україна в Центрально-Східній

Європі / Відп. ред. В.Смолій. – Вип.14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 362 с.

Україна на історіографічній

мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Мат. міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) / Редрада.: Я.Мельник, С.Плохій, Ф.Е.Сисин та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 251 с.

Українська держава другої

половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 671 с.

Український історичний збірник 2014 /

Редкол.: В.Смолій (гол. редради), Т.Чухліб (гол. ред.) та ін. – Вип.17. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 388 с.

Літературу підібрали: завідуюча відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2015 р.

Історичні студії

До 70-річчя завершення Другої світової війни

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Світ після 2 вересня 1945 р.	5
Лисенко О.Є. Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940 – на початку 1950-х рр.	5

До 70-річчя Перемоги над нацизмом в Європі

Вронська Т.В., Пастушенко Т.В. Зворотний бік війни: Історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців	2
Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом)	2
Стяжкіна О.В. (Донецьк / Вінниця). Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання	2
Титаренко Д.М. (Донецьк / Кривий Ріг). Культурне життя на Донбасі під час нацистської окупації	2

***

Андреев В.М. (Херсон), Руденко А.С. (Херсон). Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XVII – початок XX ст.)	1
Беднарек Є. (Лодзь, Польща). Радянська диверсійно-розвідувальна група «Арсенал» та її діяльність на польських землях (жовтень 1944 – січень 1945 рр.)	6
Білоус Н.О. Луцьке війтвіство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників	4
Бовгиря А.М. Самозванство в Україні XVII–XVIII ст.	6
Ващук Д.П. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.: на прикладі Київщини й Волині	2
Веденеев Д.В., Лисенко О.Є. Протидія радянських спецслужб німецьким розвідці й контррозвідці на території України в 1941–1944 рр.	1
Вирський Д.С. Виправа князя С.К. Корєцького у Степове Побужжя (серпень – жовтень 1644 р.)	1
Войтович Л.В. (Львів). Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? ...	3
Гарасимчук М.Є. (Львів). Посаг, віно та «внесення» у шлюбні практики мешканців Самбірської економічної першої третини XVII ст. (на підставі записів до замкової книги від 1614–1632 рр.)	6
Глизь Ю.І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.)	4

Горобець В.М. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями	5
Гуржій О.І. Проблема збереження територіальної цілісності Гетьманщини за царювання Петра I	3
Дацків І.Б. (Тернопіль), Полич М.І. (Тернопіль). Лонгин Цегельський в історії української дипломатії (до 140-річчя від дня народження)	3
Заболотна І.М. До історії співпраці І.Крип'якевича з «Українським історичним журналом»	5
Іщенко О.С. (Новочеркаськ, Російська Федерація). Володимир Мономах в українській історичній пам'яті	1
Котляр М.Ф. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.)	3
Котляр М.Ф. Соціальна структура давньоруського суспільства	6
Кузьменко Ю.В. (Ніжин). Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР	4
Кушнеж Р. (Слупськ, Польща). Невідомі факти з історії репресованих сімей Крушельницьких, Сказинських та Бачинських	1
Левчук Н.М. (Київ, Україна), Боряк Т.Г. (Київ, Україна), Воловина О. (Чапел-Гілл, США), Рудницький О.П. (Київ, Україна), Ковбасюк А.Б. (Київ, Україна). Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки	4
Мальшина К.В. (Київ, Україна), Сінкевич Є.Г. (Миколаїв, Україна), Перовшек Ю. (Любляна, Словенія). Українська та словенська національні ідеї у XX ст.: порівняльний аналіз	4
Моця О.П. Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі	1
Одрін О.В. Кочовики й торгівля зерном у Надчорномор'ї VI–III ст. до н.е.	2
Островський В.В. (Івано-Франківськ). Правозахисна діяльність З.Красівського	5
Пекарчук В.М. (Дніпропетровськ). Культура етноменшин України: відродження й розвиток (1990–2000-ні рр.)	2
Пиріг Р.Я. Діяльність І.Кістяковського в урядах Української Держави (травень – грудень 1918 р.)	4
Реєнт О.П. З історії Національної спілки краєзнавців України (до 90-річчя заснування)	3
Ричка В.М. Корсунь в історії й культурі Київської Русі	3
Русина О.В. Радзивілли та Україна: культурні конотації	2
Серов Д.О. (Новосибірськ, Російська Федерація), Таїрова-Яковлева Т.Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Смерть П.Полуботка в Петербурзі: як це сталося й що саме планував Петро I	6
Скряжинська М.В. Захист території Ольвії та Херсонеса в V–I ст. до н.е.	6

Скрипник А.Ю. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Розвідувальні-диверсійні заходи наполеонівської агентури в південно-західних губерніях Російської імперії (1806–1814 рр.)	5
Слісаренко О.М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709 р. (зауваження щодо одного історичного міфу)	5
Станіславський В.В. Ідентифікація українських купців Війська Запорозького у «зовнішній» і «внутрішній» документації російського посольства в Османській імперії (початок XVIII ст.)	4
Федорова Л.Д. Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи в Києві	6
Федьков О.М. «Товариш Павлов» і розкол РУП	3
Хахула Л.І. (<i>Львів</i>). Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991–2014 рр.: польський суспільно-політичний дискурс	1
Юсупович А. (<i>Варшава, Польща</i>). Чи ходив Володимир Великий на до ляхів? (Польсько-руські відносини наприкінці X – на початку XI ст.)	5

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Арістов В.Ю. Коли і як виник Початковий літописний звід?	2
Верменич Я.В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз	1
Вілкул Т.Л. Джерела статті Новгородського першого літопису 6428 р. та «Повісті временних літ» 6449 р. про похід русі на Константинополь	1
Жилєнкова І.М. Зовнішня торгівля Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: оцінки державної політики в дореволюційній історіографії	1
Захарчук О.М. Наполеон Бонапарт та українське суспільство: історичні документи в інтерпретаціях дослідників	2
Каліщук О.М. (<i>Луцьк</i>). Сучасні історичні дискусії щодо міжнародних відносин у роки Другої світової війни: порівняльний аспект (Єдвабне'41/Волинь'43)	5
Ковалевська О.О. Портрети полковника І.Чарниша у зібраннях українських музеїв	5
Корольов Г.О. Європейський федераліст, імперіаліст і політичний реаліст: польські історики про Ю.Пілсудського та його східну політику	4
Кущенко Ю.Ю. (<i>Херсон</i>). Постаць і спадщина М.Драгоманова в українській історіографії: стереотипи й канон	4
Литвинова Т.Ф. (<i>Дніпропетровськ</i>). Роздуми над «малою українською трилогією» Д.Бовуа	6
Люта Т.Ю. Земельна власність і статус Братського Богоявленського монастиря/колегії (до 400-ліття заснування Київського братства та школи)	6
Осіп'ян О.Л. Соціальна циркуляція минулого й історичні уявлення на мікрорівні: вигадане військове співробітництво вірмен із татарами на службі у князя Лева Даниловича	

в «Потрійному Львові» Ю.Б.Зиморовича (1660-ті рр.)	6
Пендзей І.В. (<i>Івано-Франківськ</i>). О.Ю.Карпенко та радянська історіографія ЗУНР	3
Попик В.І. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень	3

Особистості в історії

Смолій В.А., Реєнт О.П. Улюбленець Доли (до 100-річчя від дня народження академіка НАН України, Героя України П.Т.Трощака)	4
Смолій В.А., Реєнт О.П. Історик у дзеркалі епохи (до 100-річчя від дня народження І.О.Гуржії)	5

Міжнародне наукове співробітництво

Маєвський М. (<i>Варшава, Польща</i>). Польсько-українська робоча група: приклад результативної співпраці	1
---	---

На допомогу викладачеві історії

Віднянський С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України)	5–6
Головко В.В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.)	3
Кульчицький С.В. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр.	3
Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.)	4

Історіографічна класика

Білас Л.-Р.Р. Історія як спокусник (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	4
Історіографічна дискусія 1823 р.: рецензія О.Мартоса та лист Д.Бантшиша-Каменського до видавця журналу «Сын Отечества» (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	5
Крупницький Б.Д. Дещо про історичну Немезиду (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	6
Петров В.П. Наш час, як він є (3 приводу статті Нормана Казна «Несучасність сучасної людини»...) (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	3
Прицак О.И. Що таке історія України? (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	1
Томашівський С.Т. Схід і Захід: Історично-політичний нарис (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	2

Рецензії й огляди

Ассманн А. Нові неприємності з культурою спогадів: Інтервенція (<i>А.Ю.Мартинів</i>)	4
Вілкул Т. Літопис і хронограф: Студії з текстології домонгольського київського літописання (<i>Даріуш Домбровський, Видгош, Польща</i>)	5
Гончарук Г.І., Іваніченко Л.М. Син болгарський – патріот український (<i>О.І.Гуржій, Київ; М.С.Кучерук, Одеса</i>)	2

Дмитрієнко М., Томазов В. Рід Патонів: Історико-генеалогічне дослідження: Документи (Ю.В.Легун, Вінниця) 1

Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кінної військової школи ім. Будьонного (1850-і – 1930-і рр.) (Т.В.Чухліб) 6

Карпов В. Становлення та розвиток військової символіки України: 1991–2012 рр. (М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Іценко) 4

Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) (О.В.Ясь) 5

Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна (В.П.Кононенко) 2

Нуссбаумер А. Примусові робітники в Пінцгау: трудові відносини в період націонал-соціалізму, життєві історії (Т.В.Пастушенко) ... 2

Омельчук В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії (В.В.Ластовський) 5

Оссолінський Л. Слово про гетьмана Вигосліньського (Ю.А.Мицик) 3

Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (М.В.Гаухман, Уфа, Російська Федерація) 3

Польша – нариси історії (С.В.Кульчицький) 6

Романова О.О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства (Адам Лукашевич, Варшава, Польща) 3

Старченко Н. Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII століття) (В.М.Михайловський) 1

Тимошенко Ю. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки XX ст. (М.Ю.Вигосський) 1

Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) (Д.С.Вирський) 2

Якимович Б. Україна та українці: події далекі і близькі: Вибрані праці (Г.М.Стародубець, Житомир) 4

Ratimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. – Т.1: Ранньомодерна людина: Простір – влада – право XVI–XVIII ст. (М.С.Гарасимчук, Львів) 5

Хроніка

Бачинська О.А. (Одеса), Кучерук М.С. (Одеса). I Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 600-річчю міста «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса» 4

Блануца А.В. (Київ), Добродієвська В.А. (Рівне). IV Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» 2

Булгакова О.В. Круглий стіл «Горбачовська “перебудова”: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)» 3

Булгакова О.В. Круглий стіл «Шлях до незалежності: до 25-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України» 5

Волощук М.М. (Івано-Франківськ). VI Міжнародна наукова конференція в рамках проекту “Colloquia Russica” «Русь і терени латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)» 6

Газін В.В. (Кам'янець-Подільський). Всеукраїнський круглий стіл «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату» 5

Галів М.Д. (Дрогобич), Ільницький В.І. (Дрогобич). Всеукраїнська науково-практична конференція «Український визвольний рух (перша половина XX ст.): краєзнавчі контексти» 3

Драч О.О. (Черкаси). Всеукраїнська наукова конференція «VI Гуржіївські історичні читання» (з нагоди 100-річчя з дня народження Івана Олександровича Гуржії) 5

Ковалевська О.О. Ювілейна конференція випускників і викладачів Літньої школи Студій Східної Європи Варшавського університету 4

Литвин М.Р. (Львів), Хахула Л.І. (Львів). V наукові читання імені академіка Я.Д.Ісаєвича 4

Матяш І.Б. Новини Українсько-угорської комісії істориків 4

Осіп'ян О.Л. (Краматорськ). Міжнародна наукова конференція «Культури голосування в домодерному Середземномор'ї (1200–1700 рр.)» 2

Паршин І.Л. (Львів). Наукова конференція «Король Данило Романович 1264–2014» 2

Примаченко Я.Л. Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху середини XX ст.» 1

Роменський О.О. (Харків). Міжнародна наукова конференція «Князь помер – хай живуть князі! Нашадки та спадщина Володимира» (“Le prince est mort – vivent les princes!”: Les heritiers et l’heritage de Volodymer) 5

Станіславський В.В. Семінар з історії Криму: перший рік роботи (засідання 2015 р.) 6

Тельвак В.В. (Дрогобич), Педич В.П. (Івано-Франківськ), Лазурко Л.М. (Дрогобич). XII Міжнародна наукова конференція «Краків – Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX століття» 3

Якубова Л.Д. Всеукраїнська наукова конференція «Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії» 1

Ювілеї

Реєнт О.П. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.І.Гуржії 1

In Memoriam

Веселова Олександра Михайлівна 3

Грабовецький Володимир Васильович 6

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 1–5

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2014 р. 6

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2015 р. 6

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- SKRZHYNYS'KA M.V. Defense of Olbia and Chersonesus Areas in 5–1 Centuries B.C. 4
- KOTLIAR M.F. The Old-Rus' Civilization Social Structure 13
- HARASYMCHUK M.YE. (L'viv). A Dowry, an Allowance and a "Contribution" in the Marriage Practice of the Habitants of Sambir Economy of the First Third of the 17 Century (On the Basis of the Records to the Castle Book of 1614–1632) 29
- SEROV D.O. (*Novosibirsk, Russian Federation*), TAIROVA-YAKOVLEVA T.G. (*Saint-Petersburg, Russian Federation*). The Death of P.Polubotok in Saint Petersburg: How it Happened and What Exactly Peter I Had Planned 48
- BOVHYRIA A.M. Imposture in Ukraine in 17–18th Centuries 58
- FEDOROVA L.D. Vasyly' and Mykola Tarnovs'ki's Private Collecting of Ukrainian Antiquities in the Context of History of Museology in Kyiv 69
- BEDNAREK JERZY (*Łódź, Poland*). Soviet Sabotage-Reconnaissance Group "Arsenal" and its Activity on the Poland Territory (October, 1944 – January, 1945) 89

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- LIUTA T.YU. Land Ownership and Epiphany Brotherhood Monastery/College Status (Commemorating the 400th Anniversary of Kyiv Brotherhood and School Foundation) 106
- OZIPIAN O.L. The Social Circulation of the Past and Historical Imagination on the Microlevel: Imaginary Comradeship-in-Arms of the Armenians and Tatars in the Service of Prince Lev Danylovych in J.B.Zimorowicz's "Leopolis Triplex" of the 1660s 131
- LYTVYNOVA T.F. (*Dnipropetrovsk*). Reflections on D.Beauvois's "Small Ukrainian Trilogy" 154

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

- VIDNIANS'KYI S.V. Why and How Ukrainian SSR Became one of the Founding Members of UN? (Commemorating the 70th Anniversary of the United Nations and the Membership of Ukraine) (*end of the article*) 175

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- KRUPNYTS'KYI B.D. Something about Historical Nemesis (*introductory article by O.V.Yas'*) 195

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Poland – the Historical Sketch (*S.V.Kul'chyts'kyi*) 211
- The Cavalry: from Yelisavetgrad Officers Cavalry College to Ukrainian Horse Military School of Budyonny (1850s–1930s) (*T.V.Chukhlib*) 219

CHRONICLES

- VOLOSHCHUK M.M. (*Ivano-Frankivs'k*). VI International Scientific Conference within the Project "Colloquia Russica" "Rus' and Area of Latin Culture: Society, Culture, Religion (10–16th Centuries)" 224
- STANISLAVS'KYI V.V. The Seminar of History of Crimea: First Year of its Activity (Sessions of 2015) 226

IN MEMORIAM

HRABOVETS'KYI VOLODYMYR VASYLOVYCH	232

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Science of Ukraine in 2014 234

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2015 237